

Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського

**УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА
В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО
ГУМАНІТАРНОГО ДИСКУРСУ
ТА СУЧАСНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ
СТУДІЙ**

Частина 1

Київ
Видавництво ІМФЕ
2021

УДК 008(477):[172.16:81'42](4)

У 45

Головний редактор
академік Ганна Скрипник

Редколегія

Галина Бондаренко, Валентина Борисенко, Лариса Вахніна,
Леся Мушкетик, Теофіл Рендюк, Наталія Стішова

Українська культура в контексті національного гуманітарного
У 45 **дискурсу та сучасних європейських студій. Частина 1** / [голов. ред.
Г. Скрипник] ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Київ, 2021.
232 с.
ISBN 978-966-02-9777-7

Друкується за рішенням вченої ради Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
(протокол № 13 від 30 листопада 2021 р.)

ISBN 978-966-02-9777-7

© ІМФЕ ім. М. Т. Рильського
НАН України, 2021

Етнокультура, виробничі
та соціонормативні практики
в контексті сучасної
міжкультурної
комунікації

Сучасні соціонормативні практики українців: трансформація традиційного, глобалізаційні впливи

Однією з важливих царин сучасної української етнокультури є соціонормативний побут. В українській етнології закріпилося визначення цього поняття як «сукупність узвичаєних норм і явищ громадського життя, що характеризують собою форми і способи колективного задоволення соціально-побутових і культурних запитів населення»¹. Отже, соціонормативний побут відображає стосунки та поведінку людей у різних ділянках громадського співжиття. Маючи історичний характер, він формується під впливом соціально-економічних та адміністративно-правових умов (і відповідних змін у ході розвитку спільноти), у яких перебуває суспільство в різні історичні періоди. А будучи динамічною системою, яка об'єднує різні елементи громадського життя (управління громадою, громадські інституції і самоорганізацію населення, центри громадського життя, норми поведінки у громаді, громадський етикет і мораль, традиції колективної взаємодопомоги, повсякденне і святкове дозвілля), у ній постійно відбуваються процеси взаємовпливу давніх і нових форм суспільної взаємодії. У процесі такого взаємообміну деякі традиції трансформуються, а інноваційні елементи, навпаки, стають традиційними.

На культуру сучасного світу відчутно впливають процеси глобалізації, що приводить до трансформації й уніфікації матеріальних та

¹ Кувеньова О. Громадський побут українського селянства. Історико-етнографічний нарис. Київ : Наукова думка, 1966. С. 3.

духовних сфер життєдіяльності суспільства, системи цінностей і поведінки людини загалом. У таких умовах і для України актуальним стає вирішення низки концептуальних питань, пов'язаних із розвитком місцевих співтовариств (громад), розробленням нових підходів до формування громадського простору із залученням нових гуманістичних ідей, ідей урбанізму, європейського досвіду. Це дасть змогу дослідити сучасні звичаї та норми людського (громадського) співжиття, можливості його вдосконалення, осмислити феномен міста / села постколоніального періоду. З іншого боку, «реанімація» самоорганізації як традиційного інституту допоможе зберегти і проявити самобутність української народної культури, яка базується на глибинних історичних національних традиціях.

Сучасні соціонормативні практики в умовах незалежності України розвиваються відповідно до вимог нового законодавства. Особливого дослідницького фокусу в цьому контексті набуває реформа децентралізації, яка здобула останнім часом широкого суспільного розголосу серед різних верств населення. Реалії сучасних процесів реформування в Україні вимагають залучення всіх наявних ресурсів. Для їх утілення важливе значення має розкриття людського потенціалу на місцях. Насамперед це стосується активності та ініціативності громадян, які мають стати рушіями позитивних перетворень.

Останнім часом дедалі активніше втілюється в життя ідея щодо зміни адміністративно-територіального устрою нашої держави. Відповідно до змін, внесених до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»² від 16 квітня 2020 року, маємо чітке визначення поняття «територіальної громади» як сукупності жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр. У цьому Законі України також подано визначення адміністративного центру територіальної грома-

² Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

ди – це населений пункт (село, селище, місто), що має розвинену інфраструктуру і, як правило, розташований найближче до географічного центру території територіальної громади, у якому розміщується представницький орган місцевого самоврядування цієї громади. 17 липня 2020 року Верховною Радою України було прийнято Постанову № 3650 «Про утворення та ліквідацію районів»³. Згідно з її основними положеннями в Україні в межах існуючих областей замість 490 районів утворено 136 нових. Головною причиною зміни існуючого районування стало нерівномірне розподілення обсягу завдань при однакових обов'язках районних органів влади, спричинене різною густотою населення. Перед цим, 12 червня 2020 року, Кабінет Міністрів України прийняв відповідні розпорядження щодо визначення адміністративних центрів та затвердження територій громад областей. У результаті було створено 1469 спроможних територіальних громад, які покривають усю територію країни⁴. Такі нововведення мають на меті покращити систему розподілу державних коштів, унормувати відповідальність районного керівництва перед загальнодержавним і, навпаки, удосконалити, децентралізувати систему територіального поділу країни. Після утворення нових територіальних одиниць перед тією чи іншою громадою постала низка ключових завдань, які стосуються оперативного інформування населення про нововведення, висвітлення перспективних планів діяльності, структури, обов'язків, зони відповідальності органів місцевого самоуправління тощо.

Один із вагомих напрямів реформи децентралізації – соціокультурний розвиток малої території, осердям якого є формування культурної політики на основі залучення місцевих ресурсів та ініціатив. Утім, як показує практика реалізації децентралізації в Україні, цей процес вельми проблемний з огляду хоча б на теоретичні проблеми, що виникають у процесі концептуалізації напряму культурної діяльності громад, аспектів використання етнокультурної традиції,

³ Про утворення та ліквідацію районів: Постанова Верховної Ради України від 17.07.2020 № 807-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>.

⁴ Про формування територіальних громад. URL : <https://decentralization.gov.ua/gromadas>.

залучення якомога ширшого загалу представників об'єднаної громади, співробітництва між окремими об'єднаними територіальними громадами тощо. Українські реалії в рамках реформи децентралізації передбачають зміну концепції управління через залучення місцевої ініціативи та еліти. Ця тема викликає інтерес фахівців багатьох галузей: політологів, соціологів, антропологів, архітекторів, які стали ініціаторами розроблення проектів різних спрямувань на національному рівні. Зокрема, національні проекти в напрямках розвитку територіальних колективів (громад), створення на базі закладів культури Центрів місцевої активності, посилення процесів демократії та сприяння українській євроінтеграції реалізовує Інститут соціокультурного менеджменту, заснований 2000 року, який із грудня 2013 року є членом Європейської мережі організацій громад (European Community Organizing Network)⁵. Інформацію про всі аспекти процесу децентралізації в Україні на державному рівні можна отримати на спеціальному інтернет-порталі «Децентралізація дає можливості»⁶. Окремої уваги заслуговує нещодавно створена в Києві освітня інституція «CANaction School for Urban Studies» (діє з 2015 р.), яка досліджує сучасні українські міста й займається розробкою стратегій їхнього розвитку⁷. За підтримки Програми «U-LEAD з Європою» зазначена інституція розробила дослідницьку програму «Інтегроване просторове планування для об'єднаних територіальних громад»⁸.

Перші кроки, зроблені в бік осмислення напрацювань за останні п'ять років проходження реформи децентралізації (за основу взято близько двадцяти наукових праць, які включають монографічні дослідження, статті та інші публікації) допомогли з'ясувати вироблені дослідницькі напрями: розгляд і удосконалення понятійного апарату дослідження проблеми; ефективне використання ресурсів грома-

⁵ Центри місцевої активності України. URL : <https://lacenter.org.ua>.

⁶ Децентралізація дає можливості. URL : <https://decentralization.gov.ua>.

⁷ HROMADA. CANactions International Architecture Festival. URL : <http://www.canactions.com/festival2019>.

⁸ Інтегроване просторове планування для об'єднаних територіальних громад. URL : http://www.canactions.com/selection_results.

ди через залучення її людського, природного й історичного потенціалу; створення інформаційного простору територіальної спільноти, що сприятиме підвищенню рівня соціальної комунікації; розкриття етнокультурного і туристичного потенціалу громади в контексті європейського досвіду; побудови ефективної системи самоорганізації населення. Питання щодо підвищення рівня громадської активності та самоорганізації мешканців населеного пункту потребує подальшого наукового опрацювання й доповнення. Розвиток сусідства є важливим підґрунтям для розвитку сфери культури, у межах чого заохочуватиметься така громадська ініціатива, як створення кооперативів, інтернет-ресурсів, використання нових форм фінансування культурної сфери громади тощо.

На шляху децентралізації помітним є впровадження європейського досвіду управління громадою в українське середовище. Це проявляється у формах сусідської взаємодопомоги, низової ініціативи, способах місцевого самоврядування. Найважливішим ресурсом громади, як уже зазначалося, є її активні мешканці, людський капітал як один з особливих видів економічних ресурсів, а вже потім – земля, бюджет, майно, місцева економіка. Спроможність людей у співпраці застосовувати свої знання, навички, таланти є рушійною силою ефективного функціонування територіальної самоорганізації мешканців громад. У зв'язку із цим сьогодні значної актуальності набула потреба дослідити специфіку громадських відносин і традицій у сільській місцевості у другій половині ХХ – 20-х роках ХХІ ст., що дасть можливість простежити поступовий процес їх трансформації, а розкриваючи реалії радянського періоду, проаналізувати збережені традиційного форми громадського співжиття українців, які продовжили своє існування й у період незалежної України, а також узагальнити певні тенденції розвитку сучасних колективних традицій і міжособистісних взаємин в українському селянському середовищі загалом. У цьому контексті важливим для вивчення є збережені елементи і трансформації традиційних громадських форм дозвілля та спілкування українських селян, зокрема види й місця проведення повсякденного та свято-

вого дозвілля в селі, сучасні способи й інструменти комунікації в громаді (у тому числі зробити спробу простежити комунікаційну активність мешканців територіальних громад у мережі «Інтернет» при використанні сучасних каналів комунікації – соціальних мереж), розкриття ступеня збереження та значимості громадських традицій колективної взаємодопомоги українців, зокрема характеристика трансформаційних процесів, які відбулися у сфері громадських трудових взаємин українських селян, а також простеження появи нових господарських і суспільних практик взаємної підтримки і допомоги в сільській громаді на сучасному етапі.

Джерелами для дослідження є етнографічні матеріали, зібрані авторкою під час експедицій до Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Чернівецької, Закарпатської, Одеської і Харківської областей, а також наукові звіти учасників етнографічної експедиції до Волинської області у 1955 році, які зберігаються в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Ф. 14-5). Сучасні польові дослідження дали змогу зібрати цінний етнографічний матеріал, що є підґрунтям для поглибленого вивчення системи соціонормативного побуту. Подальша систематизація та залучення до наукового обігу отриманої інформації дасть можливість розширити уявлення про специфіку громадської сфери життя на сучасному етапі соціокультурного розвитку територіальної спільноти.

Потрібно зауважити, що процес нищення традиційних стосунків, який з особливою інтенсивністю відбувався в радянські часи, зачепив систему громадського побуту безпосередньо. У період посиленого нагляду з боку держави за культурно-духовною сферою, поширення пропаганди, спрямованої на знищення народної обрядовості та розповсюдження атеїстичних поглядів (друга половина ХХ ст.), упровадження нової радянської обрядовості (1970-ті – початок 1980-х рр.) відбулися корінні зміни і трансформації традиційного укладу життя в українському селі. Радянська система підлаштувала його під закони та контроль радянської влади. Колективізація

привела до руйнування традиційної структури господарювання (одноосібного селянського господарства), унаслідок чого змінилася свідомість і взаємостосунки в громаді. Окрім якісних змін у веденні господарства селянами, упродовж ХХ ст. змінилося й політико-правове становище громади, що своєю чергою відобразилося на функціонуванні традиційних норм звичаєвого права, сфера використання яких значно обмежилися.

Варто наголосити на тому, що впродовж ХХ ст. в нових соціально-економічних і національно-релігійних умовах система традиційного громадського побуту, яка тривалий час формувалася на засадах взаємної солідарності (засадах активної співучасті у вирішенні справ села), враховувала потреби спільноти, навіть на стадії розпаду сільських територіальних громад змогла зберегти позитивні і правильно продумані навички трудового співжиття, звичні форми дозвілля, а також морально-етичні норми співіснування людей. Незважаючи на зміни, що відбулися у виробничих відносинах і соціально-професійному складі сільського населення, у побуті й психології селян, стійкими і збереженими виявилися звичаї колективної праці, які стосувалися переважно традицій колективної трудової взаємодопомоги. Сьогодні складні соціально-економічні умови та низький рівень розвитку основних сфер життєдіяльності в сільській місцевості, специфіка способу життя селян загалом, зумовлюють необхідність подальшої підтримки стійких громадських традицій. Виокремимо чинники, які стають визначальними при формуванні повсякденного способу життя в сільській місцевості (на відміну від життя в місті): «підпорядкованість праці ритмам природи; нерівномірність трудової зайнятості; тісне поєднання праці та побуту; невисока виробнича мобільність; різноманітний демографічний склад територіальних груп; труднощі праці в домашньому та особистому підсобному господарстві; сильний неформальний соціальний контроль, велике значення місцевих авторитетів; менш напружений ритм життя, простіші форми спілкування, ніж у місті; зв'язок з природним середовищем; дисперсність розселення (розкиданість як самих сільських населених пунктів, так і індивідуальних осель у

них)»⁹. Отже, присутність у сільському стилі життя і сільській культурі загалом близьких особистісних контактів між односельчанами, зайнятість населення переважно аграрною працею спонукає і посилює потребу у взаємопідтримці (що проявляється, зокрема, у звичаях трудової взаємодопомоги) і загалом активної участі в різноманітних громадських ініціативах.

У ході проведеного дослідження під час експедицій до Закарпатської, Чернівецької, Тернопільської, Хмельницької та Вінницької областей при опитуванні інформаторів вдалося зібрати важливі відомості, які стосувалися господарського побуту сільського населення. Відзначимо основні традиційні архаїчні елементи, притаманні українській сільській громаді, що збереглися за радянських часів у дещо трансформованому вигляді. Зокрема, простежується стійке збереження звичаїв громадської трудової взаємодопомоги в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Зібрано матеріали про пережитки колективної організації праці, які за часів колгоспів знаходили свій прояв у народних звичаях колективної сусідської трудової взаємодопомоги, що насамперед проявлялися у влаштуванні толоки. Традиційну основу цього звичаю складає «рівнозначний / рівноправний обмін працею або послугами між двома (кількома) суб'єктами, коли обидва (усі) суб'єкти спільно почергово виконували (переважно ту саму) роботу спершу в господарстві одного, потім іншого і т. д.»¹⁰. Це така собі колективна безкоштовна праця, яку часто виконували для акордного завершення якогось етапу робіт в окремих господарів. У народі казали: «Без толоки, як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скошиш»¹¹. Це прислів'я є підтвердженням важливості проведення толоки, яку використовували під час виконання трудомістких видів робіт. Соціальний досвід українців знайшов своє узагальнення в інших прислів'ях про взаємозв'язки особи

⁹ Соціологія села: розвиток, сутність, основні категорії. URL : <http://textbooks.net.ua/content/view/5350/46/>

¹⁰ Примич М. Громада і громадський побут. *Українська етнологія : навчальний посібник* / за ред. В. Борисенко. Київ : Либідь, 2007. С. 230.

¹¹ Скуратівський В. «Ні хати не зробиш, ні сіна не скошиш...». *Наука і суспільство*. 1985. № 11. С. 27–28.

й колективу («Один цвіт не робить вінка», «Один дуб у полі не ліс»), у ряді прислів'їв відображається ставлення до понять «єднання», «спілка», «гурт», «грумада»: «Єдність і братерство – велика сила», «Де спілка, там і силка», «В гурті робити, як із гори бігти», «Грумада по нитці, то й бідному сорочка»¹².

Толокою могли виконувати практично всі види сільськогосподарських робіт. Толокою збирали й молотили хліб, копали картоплю, відомими були також сінокосні толоки. Толоку влаштовували, коли будували хату чи якісь господарські будівлі, вибирали льон, пряли. Широко практикувалися перевізні толоки – вивозка дров, стовбурів, каміння та інших будівельних матеріалів, а також готового зрубу для будинку на нове місце. Коли господар потребував допомоги не лише робочих рук, а й тяглової сили, то на толоку сходилися з кінями, волами¹³.

На Чернівецькій, зі слів респондентів, колективну працю застосовували під час виконання таких видів робіт, як будівництво хати, луцнення кукурудзи («лупити кукурудзу»), прядіння льону та конопель, а також коли дерли пір'я на подушки. Такі колективні практики, зокрема в Заставні (у тому числі в досліджених сс. Кадубівці, Ржавинці Заставнівського р-ну Чернівецької обл.) і на Подністров'ї здебільшого називають «клака». Натомість у Тернопільській і Хмельницькій областях сусідська взаємодопомога має назву «толока». Колективна трудова взаємодопомога першочергово виникала при будівництві житла (у Хмельницькій області кажуть – «валькувати» хату («сходилися до купи, робили вальки») і господарських будівель (разом будували хліви). У Чернівецькій області, зі слів мешканців с. Чепиноси, «клаками все робили»: «клакою під (стелю) кидали», клаками пряли («пряжки»), збирали (жали) і луцили кукурудзу¹⁴.

Під час будівництва житла людей скликали до себе додому й потім по черзі допомагали один одному по сусідству. Їх кількість коли-

¹² Пазяк М. М. Прислів'я та приказки / редкол. М. М. Пазяк (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1991. Кн. 3: Взаємини між людьми. С. 14.

¹³ Там само.

¹⁴ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 910. 117 арк. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Експедиції. Арк. 57.

валася від 20–30 до 80–100 осіб. Такі роботи проходили в будь-який день тижня. Вони передбачали вироблення з глини спеціальної форми цегли, оскільки її на той час у продажу ще не було. Обов'язковим елементом такого заздалегідь організованого виробничого процесу було пригощання людей обідом і вечерею. Традиційними були такі страви: борщ з квасолею, «фасулі», галушки, біб варили, «бандолі» (такі великі, як біб). Респонденти згадують: «Дуже так вже їли, наробилися, посідають, стелять так на лавочці і на землі, сідали та й їдять прямо на землі»¹⁵. А на Тернопільщині на толоку «лагодили капуста, варили душенину (вариться з м'яса з додаванням овочів і прянощів), кашу, голубці, борщ, тертюхи, пекли пироги смажені з картоплею, хліб, пончики, пампушки»¹⁶. Респонденти на Закарпатті добре пам'ятають звичаї взаємодопомоги при виготовленні будівельного матеріалу з глини (саману) з додаванням соломи, кінського гною, який викладали за допомогою прямокутних форм і висувували на відкритому просторі. Сформовані схожі на цеглини форми складалі пірамідою і називали цей процес «правити вальки». Ніколи не знали, скільки прийде людей і скільки тарілок ставити на стіл. При виконанні такої роботи їсти давали три рази на день. Зазвичай сиділи до півночі, співали пісень. Опівночі господар йшов по хатах, щоб приходили допомагати і завтра, бо за день, як правило, не встигали. У неділю не працювали, приходили у будній день¹⁷.

Потрібно зауважити, що в давнину звичаї трудової взаємодопомоги, особливо під час закладин хати, мали магічний підтекст. Оскільки в народних уявленнях існувала віра у наявність надприродної сили в окремих людей, які могли чарувати або ж могли бути «поганими на око», виникала була необхідність такі чари паралізувати. Через певні обрядодії, потрібно було провести символічний «викуп хати» від магічної сили своїх же кутчан. Фактом запобігання такому чаклуванню була гостина і частування. Також вважалося, що

¹⁵ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 910, арк. 36.

¹⁶ Там само. Арк. 85.

¹⁷ Записала В. О. Юрченко 10 вересня 2018 року в с. Бобовище Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Троля Василя Івановича, 1954 р. н.

людина, яка вклала частинку своєї праці під час зведення нового будинку, входить цим вчинком у контакт із хазяїном і вже не схоче чи не зможе бажати йому чогось лихого. У сучасних дослідженнях такий магічний підтекст складно виявити; у риторичі респондентів він не має такого вираженого характеру.

У давні часи вважалося, що в мазанні хати повинні брати участь лише жінки. Перший вальок глини мала змішувати «стара баба» («чиста жінка»), що мало вберегти оселю від нечистих сил. Вона домішувала до глини всякого «свяченого», шерсті, пір'я і різної пашні. Соромно було, коли доводилося цей вальок класти чоловікові. Тому про це думали завчасно й замовляли на той день «чисту жінку», яка мала напередодні дня валькування приготувати глину. Важливим кроком було й закладання першого валька. Це мав зробити приятель господарів будинку (це міг бути чоловік або жінка), що мало стати в майбутньому запорукою лише щасливих подій у житті домогачців¹⁸. Із цією метою, за повір'ями, процес мазання проходив під спів і веселощі. Робота мала супроводжуватися жартами й дотепними словесними виразами, що також пов'язували з певними віруваннями¹⁹. Сьогодні, коли питають респондентів про те, що вони пам'ятають зі звичаїв, обрядів і ритуалів під час толоки при будівництві, вони переважно описують сам процес зведення будівлі. А що стосується звичаєвості, то їхній риторичі звучить лише те, що обов'язковим елементом проведення толоки було частування її учасників і супровід роботи веселощами та жартами. Це певним чином дає підстави помітити давні архаїчні риси в цьому процесі.

Про ще один вид колективних робіт розповідає респондент із с. Оринин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області: «Кукурудзу обирали, там викосили. Тоді люди більше мали, більше поля. Вижали її, і оббирають разом, на купу, співають і раз-раз. Сьогодні в одного зробили, потім пішли до іншої людини»²⁰. Зі спо-

¹⁸ Шевченко Л. Звичаї, зв'язані з закладами будівлі. С. 91.

¹⁹ Базилевич Г. Местечко Александровка Черниговской губернии. *Етнографический сборник*. Вып. 1. С. 338; Шевченко Л. Звичаї, зв'язані з закладами будівлі. С. 91.

²⁰ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 909, арк. 9.

гадів респондентів Чернівецької області «лушили кукурудзу на дворі, як нажнуть багато кукурудзи, якщо було поле в господаря, там пів-гектару чи гектар, та й звозили її на обору і кликали ввечері 20–30 людей. І лупили її восени, влаштовували таку «клаку». Потім йшли до хати на вечерю, ше й музик кликали, музика грає, а дівчата з хлопцями гуляли»²¹.

Респондент із с. Кадубівці Чернівецької області розповідає про «клаку», коли жінки разом прями: «Взимку кликали клаку, коли прями клочі, хто сам собі прями, а хто теж кликав клаку та й як на-кличуть – то цілу хату, лавок накладуть і засідають, так прями»²². У 1960-х роках, зі слів жителів с. Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, також збиралися і спільно прями з вовняної прями. Сходилися щовечора до однієї хати взимку, бо восени ще було багато роботи по господарству. Господиня готувала вечерю, чоловіки теж приходили і грали у карти²³. У «клаці» під час спільного прядіння брали участь і діти. Респондентка із с. Чепоноси згадує, що навчилася прями у 12 років під час саме такої «клаки. Зі слів інформаторки із с. Чепоноси, спільне прядіння називалося «прямки».

Так само толоки робили, коли дерли пір'я. Жінки ходили одна до одної – робили спільно («толокою») подушки. «Гусей було багато, а воно не було тих ребер твердих». Скликали 6–7 жінок; вони приходили з полудня, на три-чотири години дня. Брали з собою спеціальні решета»²⁴.

Класичним прикладом землеробських громадських звичаїв є «супряга» («супряжки»), які знали майже всі регіони України на всіх етапах аграрної історії. М. Тиводар у своїй праці, базованій на польовому матеріалі, зібраному протягом 1960–1966 років у Закарпатській області, відзначає поширення супряги, яка була необхідністю в умовах відсутності в господарстві (після закінчення війни) тяглової

²¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 910, арк. 57.

²² Там само.

²³ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 909, арк. 34.

²⁴ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 910, арк. 85.

сили²⁵. Маємо й інший приклад побутування «супряги» в побуті закарпатців у 60–70-х роках ХХ ст., що респонденти називають звичним, коли робоча худоба різних господарів запрягалася для спільних потреб. Зокрема, спрягали дві корови в ярмо, коли йшли за дровами в ліс, або воли і по черзі один одному орали землю²⁶. Не надто інформативними, але не поодинокими, зі схожими даними про наявність у господарстві, як правило, одного коня й потребу об'єднатися силами із сусідом чи братом, є оповіді про звичай «супряга» (кіньми). Респонденти лише вказують, що такий звичай існував, без детального опису цього процесу. Проте зазначають, що одним конем нічого не робили, спрягали часто двох²⁷. Про «супрягу» згадують і в с. Підвисоке Бережанського району Тернопільської області: «Тако не було підвод, коней стільки, всьо в колгоспі, мої батьки і сусідські батьки корову запрягали, було таке ярмо, на два, бо корова не може одно тягнути. Мусить бути рівновага. З двох сторін складалося, на шию натягували і запихалося і так ішов»²⁸.

Традиційними були звичаї добровільної допомоги сусідами людям літнього віку або самотнім жінкам. Респонденти зазначають, що люди об'єднувалися удвох чи трьох і допомагали людям обробляти городи (посадити чи викопати картоплю). Кажуть: «Йдём бабці допоможемо садити город». Так само, «якщо людина мала совість і бажання», допомагали вдовам. Такий вид об'єднуючих заходів був виявом безкорисливої допомоги в односторонньому порядку людям, які цього потребували через свої соціальні проблеми. Сьогодні така практика має поодинокі вияви. Зі слів респондентки (мешканки с. Буша Вінницької обл.), більшість схиляються до думки, що «як годна – роби, як не годна, то не роби»²⁹.

²⁵ Тиводар М. *Общественный и семейный быт колхозников Закарпатья: историко-этнографическое исследование: автореф. дисс. ... канд. ист. наук.* Киев, 1968. С. 11–12.

²⁶ Записала В. О. Юрченко 10 вересня 2018 р. у с. Бобовище Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Троля Василя Івановича, 1954 р. н.

²⁷ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 910, арк. 45.

²⁸ Записав В. Іванчишен у 2016 році від Кузяка Івана Миколайовича, 1944 р. н., у с. Підвисоке Бережанського р-ну Тернопільської обл.

²⁹ Записано у с. Буша Ямпільського р-ну Вінницької обл. від Данилюк Лариси Мілентіївни 1928 р. н.

Іншим способом залучити додаткову робочу силу для обробітку власної присадибної ділянки було використання найманої праці за грошову винагороду. Наймалися зазвичай бідні люди, для яких це була можливість підзаробити. Так, у с. Негрове (Закарпатська обл.) інформаторка згадує, як із батьком наймалися орати людям землю, запрягаючи пару корів у ярмо³⁰. У Хмельницькій області, зі слів інформаторів, також наймали працівників для обробітку городу. На запитання, чи допомагали на городі одне одному, респонденти відповідали, що не сходились допомагати³¹. Цінними є спогади жительки с. Улашківці Чортківського району Тернопільської області Голуб Катерини, 1938 року народження, яка розповідає про побутування звичаїв найму працівників, коли «бідніші ходили до багатів робити. Це міг бути і найм, і допомога. Шось давали їм за то. Хто мав менше поля, то йшов до того хто мав більше³².

До сьогодні, приміром, на Закарпатті (у с. Бобовище Мукачівського р-ну) широко побутують спільні практики (по сусідству) з обробітку землі і збору урожаю, наприклад, під час садження і копання картоплі («крумплів») чи ламання (зборі) кукурудзи – «коли рвали з листям, то кликали і на луцення». Кажуть у тій місцевості: «Збираємо бригадами». Після закінчення роботи виставляється могорич: «палинка» (фруктова горілка), вино, м'ясо тощо.

При опитуванні респондентів деякі з них сьогодні помічають певне зменшення взаємних контактів між односельчанами, аніж це було за їхньої молодості. Нині вже не є такими частими відвідування один одного, пригощання домашньою продукцією³³.

Цікавими є моменти, які варті уваги з точки зору наявності своєрідної форми взаємостимулювання під час колективної роботи за радян-

³⁰ Записала В. Горова 08 вересня 2018 р. у с. Негрове Іршавського р-ну Закарпатської обл. від Васько Ганни Михайлівна, 1946 р. н.

³¹ Записала В. Горова 13 квітня 2018 р. у с. Слобідка-Рихтівська Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. від Слободян Зінаїди Олександрівни, 1938 р. н.

³² Записав В. Іванчишен 27 квітня 2018 р. у с. Улашківці Чортківського р-ну Тернопільської обл. від Голуб Катерини, 1938 р. н.

³³ Записано зі слів Катрини Єви Василівни, 1946 р. н., 09 вересня 2018 р. у с. Росош Свалівського р-ну Закарпатської обл.

ських часів у колгоспі. Так, при опитуванні респондентів-жінок, які в молоді роки працювали в колгоспі в ланці, з'ясувався особливий колективний дух і навіть зв'язок між працюючими жінками. Серед ланкових, як правило, виділялася жінка-лідер, яка після перерви «зачинала» роботу (сапати грядки). Це була активна і швидка трудівниця, яка ніби задавала тон і швидкість у роботі. Такою була надпрацьовитою (так вона сама себе позиціонувала – така, що любила дуже працювати, не цуралася жодної роботи) жителька с. Ржавинці Василина Агатій³⁴.

У ХІХ ст. характерним для всієї України була організація толоки («клаки») не лише для власних потреб у господарстві, а й для спільних громадських – під час будівництва шкіл, доріг, мостів тощо. Так, у Буші Ямпільського району Вінницької області для будівництва контори було залучено майже все село. Тривали такі роботи 2–3 дні. Одні робили замість глини із соломкою для «боців», інші носили їх і кидали на дошки в приміщенні. Правда, частування для людей уже не передбачалося, робітники брали їжу із собою. При цьому будівництвом керувала місцева влада села³⁵. Ця традиція має своє продовження й сьогодні. Маємо приклади об'єднання у громаді, де спільними зусиллями для потреб виконуються певні роботи. Сьогодні активність і піклування про спільні громадські справи вважається досягненням і є своєрідним проявом спроможності людей на місцях до співпраці. Застосовування своїх знань, навичок, талантів у співпраці, задля спільного блага, є рушійною силою ефективного функціонування територіальної самоорганізації мешканців громад. І значною мірою на ефективність цього процесу, з одного боку, впливає вдале управління місцевої влади, уміння скерувати і пробудити місцеву ініціативу, а з іншого – самосвідомість самих мешканців, які повинні розуміти, що це є їхнім обов'язком. Це добре помітно на прикладі успішного управління Новоукраїнською міською об'єднаною тери-

³⁴ Записано Юрченко В. О. 24 квітня 2018 р. у с. Ржавинці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Агатій Василички Матеївни, 1936 р. н.; Юрченко В. О., Іванчишен В. Р. Проблемні аспекти роботи сучасного етнолога «в полі» (експедиції до Чернівецької та Тернопільської областей). *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 4. С. 92.

³⁵ Записано у с. Буша Ямпільського р-ну Вінницької обл. від Данилюк Лариси Мілентіївни, 1928 р. н.

торіальною громадою (Кіровоградська обл.). До факторів вдалого керування в цій громаді належить пробудження місцевої ініціативи, зацікавлення різних статево-вікових груп діяти і творити задля розвитку спільноти. Серед досягнень Новоукраїнської об'єднаної територіальної громади, як відзначає її голова О. Корінний, є високий рівень самоорганізації місцевого населення. Зокрема, коли виникла потреба в ремонті приміщення для новоствореного Інституту розвитку громади, показово виявилася добровільна участь (толока) у ремонті цієї громадської споруди вчителів, приватних підприємців, усіх охочих³⁶. Так організували громадську толоку з прибирання в с. Якушинці Вінницького району Вінницької області. У селі спільними зусиллями (долучилися працівники школи, садочка, сільської ради і будинку культури) вийшли на толоку для прибирання парку. З такою об'єднуючою ініціативою виступила сільська рада, що своїм прикладом показала, як потрібно працювати на користь громади. Місцеві жителі вважають важливим результатом, що до цієї роботи долучилася значна кількість людей. На розчищеній площі в центрі села заплановано звести канатний парк і парк активного відпочинку. Зі слів інформатора, показовим було те, що жителі приходили зі своїм бензином, домашніми пилками – «то була велика перемога, ми пробудили людей»³⁷. Варто згадати вдалі екологічні ініціативи у Джулинській об'єднаній територіальній громаді з адміністративним центром у с. Джулинка Бершадського району Вінницької області. Ідею проведення заходів з охорони природного середовища, зокрема облагородження місць спільного користування, висловив педагогічний колектив школи. Ще із середини 2000-х років ним щороку втілюється в життя екологічна акція «Ріка мого дитинства», у якій беруть участь учителі та школярі-старшокласники. Вони йдуть до річки Південний Буг прибирати територію мальовничої місцевості, що по-народному називається «Скала» (тут над лівим берегом річки

³⁶ Юрченко В., Іванчишен В., Головка О. Об'єднані територіальні громади: виклики і перспективи сучасних етнологічних досліджень. URL : http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2070&Itemid=356.

³⁷ Записала В. Горова 12 березня 2019 року у с. Якушинці Вінницького р-ну Вінницької обл. від Степанової Віти Володимирівни, 1984 р. н.

є значний вихід гранітних порід та невеликі камені-пороги у воді). Це популярне місце, куди здавна ходять прати, купатися та відпочивати, проте не всі відвідувачі, на жаль, дбають про чистоту околиць, тому постає потреба регулярно наводити там порядок. Задля того, щоб «причепурити» локацію, волонтери, використовуючи принесений із дому реманент (граблі, віники, рядна), розчищають невеличке джерельце від замулення, збирають опалі сухі гілки та побутове сміття. Місцева влада сприяє акції, надаючи транспорт для вивезення зібраного на громадське сміттєзвалище. Також зусиллями педагогічного та учнівського колективів с. Джулинка здійснюється постійний догляд за меморіалом Слави загиблим у роки Другої світової війни односельцям та іншими пам'ятниками села. Наприклад, за шкільним розподілом призначаються відповідальні за порядок біля пам'ятника, що його місцеві жителі називають «Танк» (має вигляд гранітної стели з викарбуванням на ній танком). Монумент у пам'ять танкової битви та форсування р. Південний Буг у березні 1944 року під час звільнення села від нацистської окупаційної влади. За кожним меморіалом доглядають 4–5 осіб, висаджуючи квіти, облагороджуючи бордюри, скопуючи ґрунт на клумбах. Такі ініціативи запроваджують і тепер не лише в адміністративному центрі, а й в інших селах громади (Берізки-Бершадські, Чернятка та Хмарівка). Адміністрація ОТГ, зокрема працівники відділу освіти, культури та спорту, дбають про належний візуальний образ населених пунктів громади. До прикладу, вони встановлюють, оформлюють (за допомогою стрічок, рушників, ікон) та доглядають дерев'яні придорожні хрести із цегляними підмурівками. Вищевказаний відділ координує головні питання соціокультурного життя громади, постійно генерує ініціативи щодо благоустрою, на які мешканці зазвичай активно відгукуються. Приміром, перед Великодніми святами завдяки ідеям місцевої влади та підтримці населення відбувається регулярне розчищення та облагородження території старого кладовища³⁸.

³⁸ Спостереження колеги-етнолога Головка Олександра Миколайовича, 1990 р. н., уродженця с. Джулинка Бершадського р-ну Вінницької обл. Записала В. Горова 03 вересня 2019 року в м. Києві.

Отже, короткий історичний огляд українського досвіду розвитку господарсько-виробничих і громадських відносин у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. дав змогу виявити збережені елементи традиційно-побутової культури, зокрема у сфері соціонормативного та громадського життя селянина, і водночас висвітлити соціокультурні трансформації в сучасному українському селі, породжені сьогоднішніми реаліями й потребами співжиття людей. У досліджуваній період застосовуємо умовний поділ (зі збереженими рисами, притаманними традиційному українському суспільству) громадських звичаїв колективної взаємодопомоги на трудові звичаї (форма трудових взаємин селян), пов'язані з колективним виконанням певної роботи, та звичаї, які не пов'язані з будь-якою трудовою діяльністю, а базуються на морально-етичних засадах українського суспільства (приміром, ділитися із сусідами продуктами харчування тощо). Звичаї трудової взаємодопомоги у свою чергу поділяються на такі, що слугували задоволенню приватних інтересів господарів і які діяли на безвідплатній основі (на засадах обміну, почерговості, інколи в односторонньому та одноразовому порядку), і такі, що організовувалися для громадських потреб на користь громади. Найбільше зафіксовано інформації про збережені такі форми традиційної колективної праці, як толока («клака») – у вигляді косовиці, гребовиці й возовиці (переважно влаштованих у Закарпатській обл.), закладин, валькування та мастіння хати, будівництва господарських споруд, копання картоплі, луцення кукурудзи, під час виконання громадських робіт; супряга («супряжки»), супрядки – оденьок, посиденьок, попряхів («пряжок»), збирання хліба, «обжинки», «молотьба». Потрібно відзначити, що сьгодні учасниками толоки найчастіше стають родичі та сусіди, адже завдяки новим технологіям та будівельним матеріалам відпала необхідність у значній кількості помічників. Досить поширеною залишається й дотепер допомога по господарству, пов'язана з вивезенням дерева з лісу, будівництво житла, заготовка дров. Об'єднання робочої сили простежується при виконанні громадської роботи для спільних потреб (будівництво школи, ремонт мостів, дороги). Інший варіант допомоги є допомога особам,

які їй потребують в односторонньому порядку без очікування взаємності (вдовам, людям літнього віку та ін.).

Отже, типологічно звичаї трудової колективної взаємодопомоги в досліджуваній період фактично продовжили існувати в тих самих традиційних формах і з характерними для них варіантами. За різними критеріями вони поділяються за сферою застосування (землеробські, скотарські, будівельні, ремісничі), за періодичністю застосування (почергові, одноразові), за зобов'язаннями суб'єктів, які перебувають у відносинах (безвідплатні (односторонні) і взаємообмінні); за способом організації (скликані за ініціативою громади, як правило, у благодійних цілях, за ініціативою когось із членів громади, чергова взаємодопомога).

Сучасні традиції сільської громади в умовах реформ місцевого самоврядування в Україні показово розкриваються через особливості самоуправління й самоорганізації. Сьогодні для сільських мешканців досить звичним є використання такої форми обговорення громадських справ, як збори. Такий спосіб вирішення справ, які стосуються всіх мешканців села, є найпростішим і дієвим. Цей спосіб нагадує давній звичай («сходку села», «сільський сход»), що на українських землях в ХІХ ст. було вищим органом самоуправління, а ще за давніших часів (давньоруських) – це було віче. Правда, цей орган мав свої вимоги щодо участі в ньому: у сходці мали право брати участь лише господарі двору, а сьогодні таких строгих обмежень немає. На збори запрошують усіх мешканців села. Попередньо про те, що плануються збори, вивішують оголошення (біля сільської ради, магазину, Центру культури). У ході опитування респондентів у Чернівецькій області вдалося зафіксувати нинішню практику використання сільськими мешканцями загальних зборів як форми спільного обговорення тих чи інших питань, що стосуються життя села. Опитані охоче розповідають про спільне вирішення, приміром, питання обрання старости села (у випадках, коли сільської ради в селі немає), церковних справ, лагодження огорожі на кладовищі, ремонтування криниці, проведення водопроводу, виникнення потреби зібрати гроші на лікування односельчанина та ін. Так само показо-

вим є висунення з подальшим обранням відповідальних осіб за збір коштів із громади села. Спочатку кошти здавали відповідальному по вулиці, які передавали їх відповідальному за кошти всього села, і називали їх «людськими грошима» (це дуже нагадує «громадську касу», яку колись на спільні потреби формували громади). Гроші по вулицях збирають три особи: відповідальний за вулицю фіксує дані в зошиті, а помічники заходять у двори й хати. Така практика є хоч і не великим, але певним показником уміння самоорганізації людей для вирішення спільних потреб. Щодо категорій осіб, які мають ті чи інші обов'язки перед сільською громадою, то респонденти насамперед називають старосту села, «церковного старосту», критеріями обрання яких є активність, проява ініціативи, грамотність³⁹. Церковного старосту вибирають із тих людей, які вболівають за церкву, які постійно моляться, багато часу проводять у церкві. Зі слів респондента с. Чепоноси Хотинського району Чернівецької області, сільські збори проходять раз у рік як звітні, місцева влада збирається раз на три місяці, а за потреби вирішення нагальних питань – щомісяця⁴⁰. Також за потреби відбуваються загальні сходи села у Джулинці. Прикладом самоорганізації мешканців села було рішення щодо врегулювання ситуації з надто низькими цінами, що пропонували закупники молока (які виступали посередниками між місцевими утримувачами худоби та молокозаводами). З метою демонстрації своєї позиції односельці протягом кількох тижнів не пускали в населений пункт жодного молоковоза. Так люди вимагали гідної оплати за важку працю. Згодом, за підтримки місцевої влади, вони організували молочний кооператив зі спеціальним приміщенням, цистернами, штатом працівників, де молоко здавали на підприємства в обхід посередників. Це об'єднання успішно діє і тепер⁴¹.

До обов'язків громади входила організація випасу худоби у весняно-ліній період. Упродовж ХХ ст., під впливом адміністративних

³⁹ Юрченко В., Іванчишен В. Нотатки зі щоденника етнолога (польові дослідження в Хмельницькій та Тернопільській областях). *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 2. С. 96–97.

⁴⁰ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 909, арк. 55.

⁴¹ Спостереження колеги-етнолога Головка Олександра Миколайовича.

обмежень і заборон, використання в домашніх господарствах найманої праці, значного поширення набуло випасання худоби «в чергу» («по черзі», «очередь») власниками свійських тварин. Суттю такого способу є усна домовленість усіх господарів щодо черговості випасу відносно кількості тварин, яких пускають у череду (найбільш розповсюдженим варіантом є один день за одну голову («день за корову»)). Така усна згода могла укладатися як на один сезон, так і на кілька років наперед. До череди, утвореної таким способом випасу, залучали тварин з однієї-трьох вулиць або кутка населеного пункту. Зазвичай вона налічувала 30–80 голів худоби. У розрізі наявності потреби додання економічних проблем, спричинених Другою світовою війною, функціонування колгоспної системи господарювання, яка передбачала п'яти- й шестиденний робочий тиждень, перед господарями тварин для їх випасу в череді поставала проблема пошуку вільного від роботи в радгоспі / колгоспі дня. Такий стан речей спричиняв залучення до випасу худоби підлітків, які за фіксовану оплату (узгоджену між їхніми батьками та громадою чи окремими власниками худоби) повинні були пасти череду. Таким чином, у період з травня до листопада малолітні пастухи не мали змоги відвідувати освітні заклади, часто не вдавалося відвідувати культурно-дозвільні заходи. Не меншого поширення, особливо в радянські часи, набув вигінний індивідуальний спосіб випасу худоби. У ньому брали участь переважно старші члени родини або також діти підліткового віку.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. на тлі незадовільних економічних умов в Україні у секторі вітчизняних домогосподарств відчутно активізувалися процеси пошуку додаткових джерел прибутку. Одним із способів їх отримання був продаж власної продукції тваринництва, яке активно розвивалося в особистих селянських господарствах. Насамперед під реалізацію потрапляло молоко та інші похідні продукти (сир, сметана тощо). Указані процеси активізували й формування (відтворення) «черг» як способу випасання худоби майже на всій території України. Подекуди відновилися різні форми найму пастухів (на одноденний, тижневий, місячний чи сезонний термін) з попередніми домовленостями щодо оплати їхньої роботи (іноді зберігалась і

натуральна) і харчування на період випасу. Упродовж 2010-х років у домашніх господарствах сільської місцевості відбувається поступове скорочення поголів'я великої рогатої худоби. Відповідно в одному населеному пункті, як правило, існує 1–2 «черги» випасу худоби, які нараховують по 10–30 голів худоби (на Поділлі і Слобожанщині). Зважаючи на кліматичні зміни, які спостерігаються особливо в центральних та південних регіонах України (значне підвищення температури повітря), поліпшення раціону харчування домашніх тварин, у сьогоденні при вигінному способі випасання худоби поширеним є явище, коли пастухи з метою видоювання приганяють череду «до обіду» (за домовленістю з громадою о 12–13-й год. дня) і виганяють знову на пашу після обіду (о 15–16-й год. залежно від температури повітря в тій чи іншій місцевості). Досить поширеним елементом при випасанні великої рогатої худоби є видоювання корів на місці їхнього випасу (на пасовищі, полі, березі річки). Потрібно зауважити, що вигінний спосіб випасання худоби знайшов своє відображення в системі народної топоніміки. Зокрема, у багатьох селах існує площа, яку називають «вигін», на якій щоранку збираються господарі з худобою. Часто «вигін» слугує місцем обговорення громадських проблем, які потребують негайного вирішення. Специфічних локальних назв набувають також дороги, по яких женуть череду.

Традиційним способом випасу було наймання пастуха. Зазвичай це була бідна людина – чоловік, який наймався задля заробітку. Обирали його на сході села. Такий звичай зберігся і в післявоєнні часи, коли виникала потреба заробити, наймалися на пастушу роботу, інколи навіть їхали в інший регіон. У с. Велика-Слобідка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області нинішня практика випасу худоби передбачає більше побутування звичаю випасання череди «по черзі», аніж наймання пастуха. Зі слів інформатора, серед сільських мешканців сьогодні мало охочих найматися пастухом, бо вони вже мають більші достатки, а колись на пастуха наймалися люди через брак коштів⁴². Натомість у Закарпатській

⁴² Юрченко В., Іванчишен В. Нотатки зі щоденника етнолога (польові дослідження в Хмельницькій та Тернопільській областях). *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 2. С. 97.

області й нині трапляються випадки наймання пастухів на сезон з весни на осінь. Платять з кожної хати за корову, кожна родина має дати обід, пастух заходить і його добре кормлять та ще й торбинку дають із собою; у неї кладуть продукти, щось поїсти (сало). Так само пасли по черзі по дворах⁴³. У родинях без батька пасли свою худобу або наймалися пастухами.

У Хмельницькій області з появою колгоспної системи стало поширеним «тримати корову наполовину»⁴⁴. Об'єднувалися і для випасу худоби.

У ході проведеного дослідження громадських традицій дозволила і спілкування українських селян у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. під час опитування інформаторів вдалося зібрати відомості також про способи проведення вільного від роботи часу. У 60–70-х роках ХХ ст. в осінньо-зимовий період жінки й молоді дівчата займалися прядінням та вишиванням («по вечорах збиралися, при лампі прямо сиділи»). Респондентка із с. Мирнопілля Арцизького району (переселенка із с. Стобихва Камінь-Коширського р-ну Волинської обл.), у підлітковому віці брала участь у зазначених зібраннях. Вона вишивала хрестиком і гладдю. За своїм заняттям жінки часто співали. Про зустріч, у кого збиратимуться наступного разу, домовлялися заздалегідь. Вдалося зафіксувати інформацію про обставини, за яких парубоцтво дозволяло собі порушувати громадський порядок. На свято Андрія парубки, ідучи по вулиці, могли зняти хвіртку в одному дворі, взяти санки в другому. Потім, покликавши дівчат на гуляння, катали їх на тих санках, і лише під ранок повертали їх господарю. Також дівчата збиралися й гадали на долю.

Варто згадати також про актуальний досі поділ села на кутки. Селяни пам'ятають їхні назви і звертають увагу на окремі місця в селі, які ставали центрами громадського життя та спілкування.

⁴³ Записала В. Горова 10 вересня 2018 року в с. Бобовище Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Болдижара Дмитра Миколайовича, 1950 р. н.

⁴⁴ Записала Горова В. О. 10 квітня 2018 р. у с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. від Ількова Олексія Васильовича, 1928 р. н.

Інформатори зауважують, що колись мешканці різних кутків жили між собою дружньо. На молодіжні зібрання сходилися хлопці з різних кутків. Між ними починалися суперечки, лише коли приходили парубки із сусідніх сіл, бо вони не хотіли віддавати своїх дівчат «чужакам». Респонденти пам'ятають про «вечорниці». Інформація про таку форму молодіжних зібрань стосується знаного факту гуртування молоді в хаті (взимку) і на вигоні (влітку). Згадуючи, як вибирали хату для вечорниць, розповідали: «То така хата була, не були такі газди, були такі, що сама була жінка, вибирали та й йшли». Раніше дівчата і хлопці гуляли на вечорницях не допізна, а поверталися додому ще до заходу сонця: «Сонце на небі, то вже всьо, всі порозходилися додому». Проте сьогодні молодь ввечері лише виходить на вулицю, що викликає здивування у старшого покоління. Респонденти зазначають, що на вечорниці сходилися прясти куделі (кужелі) і шити. До дівчат приходили хлопці, які зазвичай не приносили пригощання, ночувати не залишалися. «Дівчата собі пішли додому, а хлопці собі пішли додому. То так не було, як тепер, – дівчата ночами ходять, цього не було. А на толоці, там виводили музику, хлопці і дівчата сходилися, гуляли, музику наймуть. Та доки й сонце на небі, вже всьо порозходилися по домам. Нема, щоб дівчина ходила по ночах вулицями, як тепер». Під час опитування респонденти також розповідають про те, як проходили вечорниці («пряхи», «вечурки») у зимову пору року в довоєнні часи (с. Бобовище на Закарпатті). «Дівчата збиралися по 5–6, 10 осіб з села та йшли “на пряхи” і “на куделі”. Хлопці приходили на вечір їм допомагати, ішли залицятися. Там ворожили, «сміхи робили», гуляли, бо клубів не було. На вечір кожен свою обирав і так любилися. Узимку до пізньої засиджувалися, бо вечір приходив скоро. Господиня пригощала, хлопці могли принести вина, горілки». По-новому молодь стала проводити своє дозвілля вже в радянський період. Основним громадським центром спілкування молоді був сільський клуб. При клубах були гуртки (читацький, драматичний, танцювальний), хор, духовий і естрадний оркестр, а також бібліотека. У сільському клубі проводилися різні заходи: читацькі конференції, танці у вихідні дні і на свята та ін. Танцювали під «свою

музику» чи наймали хлопців з іншого села, також слухали платівки. Музикантів наймали хлопці. Розраховувалися з ними могоричем (брали їм випити). «Як прийшли музиканти Бобовищанські, то вже празник великий був». Після закінчення вечора хлопці проводили дівчат додому. Сільські музиканти виступали на концертах районного чи обласного рівнів. Окрім того, їх кликали грати на весіллі⁴⁵.

Сусідські стосунки в сільській місцевості були приятельські й дружні. Але почасти між сусідами виникали сварки через межу. Дуже поширеним був звичай «кликати на свіжину». Коли різали поросю, то обов'язково запрошували в гості сусідів. «Сиділи, гуляли так і половину свині могли з'їсти. Тепер люди сидять за замками і парканами. Чим бідніше люди жили, тим більше спілкувалися і були гостиннішими»⁴⁶. На Харківщині згадують схожий звичай «йти на печінку» – обов'язково у свіжині мала бути смажена печінка. Вулиці здебільшого жили дружньо й на такі гостини приходило багато людей. Респонденти зауважують, що нині ситуація змінилася: «Зараз не так і молодь не та, а старі повмирили. Як неділя, ніхто ніколи дома не сидів. Ходили в гості один до одного. Серед страв були картопля, квашена капуста, огірки, помідори, вінегрет – це взимку, на «Пилипівку» м'яса не їли. А як закінчувалася «Пилипівка», то кабан різали. З м'яса готували котлети, ковбаси. Було просто і людяно. Зараз такого немає»⁴⁷.

Окремо варто охарактеризувати побутування звичаїв взаємодопомоги і участь сільської громади в родинних обрядах. Переселенка із с. Стобихва Камінь-Коширського району Волинської області згадує, як на Волині, готуючись до весілля, односельчани допомагали один одному. Усі люди перед весіллям зносили молоко, яке переробляли в сметану, масло, сир і «прямо творог ставили на столі». «Якщо там якісь не дуже хотіли нести, то комусь передасть, то було...». На весілля люди зносили також посуд. Разом робили й розбирали місце, де проводили весілля. Сьогодні в селі практикується взаємодо-

⁴⁵ Болдижар Д. М. Інтерв'ю від 10.09.18. Особистий архів В. О. Горової.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Іллінська М. І. Інтерв'ю від 04.10.17. Особистий архів В. О. Горової.

помога, якщо трапляється лихо (пожежі, хвороби, смерті). Сусіди, у разі потреби скидаються грошима постраждалим односельчанам. На Харківщині, якщо хтось помирає, сусіди допомагають родині померлого грошима – «по сто гривень скинулися і отдали хазяїну, вже якась поміч». Гроші збирає якась одна людина⁴⁸.

Серед громадських форм дозвілля заслуговує на увагу відзначення Храмового свята, відомого ще як «Храм», «Празник» (у західних районах Поділля і Галичини), «Мед» (назва побутувала до середини ХХ ст. на Середній Наддніпрянщині, збереглася дотепер на Звенигородщині та Канівщині). За дослідженнями Н. Стішової, назва «Мед» і сьогодні побутує на Київському Поліссі. Подекуди існують такі місцеві назви Храмових свят – «Заложення», або «Кармаш». Вони існують тепер і на Рівненському Поліссі⁴⁹. Це свято приурочувалося до дня вшанування пам'яті святого, на честь якого названо сільську церкву або ж до дня її освячення. Цінними виявилися дитячі спогади респондентки з м. Заліщиків про святкування Храмового празника в 60-х роках ХХ ст., яке в її селі відбувалося на Спаса. На Храм з'їжджалися з возами, привозили груші, яблука. Також продавалося печиво на кольорових шнурочках у формі хрестика, сердечка тощо. Дітям купували цю випічку, яку вони чіпляли собі на шию. Гості, які приїхали з інших сіл, залишалися на ночівлю в місцевих⁵⁰.

Традицію святкування «Празника» в селах збережено й нині (проводиться щорічно як релігійно-громадське свято). Це свято, яке єднає всіх жителів села. Вони завчасно до нього готуються, прибирають в оселях, варять святкові страви. На Храмові свята приїжджають у гості родичі з інших сіл та міст. У церкві проводиться урочисте богослужіння. До церковної служби також долучаються священники з інших сіл (у середньому сім-вісім осіб). Раніше празник села проходив з різними громадськими ритуалами і був масовим народним

⁴⁸ Іллінська М. І. Інтерв'ю від 04.10.17. Особистий архів В. О. Горової.

⁴⁹ Стішова Н. Храмове свято в українських календарних святах осіннього циклу та його походження. *Етнічна історія народів Європи*. 2017. Вип. 51. С. 5.

⁵⁰ Юрченко В., Іванчишен В. Проблемні аспекти роботи сучасного етнолога «в полі» (експедиції до Чернівецької та Тернопільської областей). *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 4. С. 92.

дійством. Це свято супроводжувалося церемонією з варення меду, колективними трапезами – братчинами, виготовленням й урочистим перенесенням громадської свічі тощо. Часто до Храмових свят приурочувалося проведення ярмарків. Зараз найбільш популярною лишилася лише підготовка і проведення колективної трапези для людей і то не у всіх селах. Частіше трапезу готують тільки для священників, які приходять з інших сіл. Маємо свідчення респондента із с. Сенькове (Харківська обл.), де Храмове свято (місцеві називають його «Храм») відбувається на Успіння. У цей день проходить святкова служба, з'їжджаються священники із сусідніх сіл, біля церкви варять обід для людей. Для священників окремо готують трапезу, а для людей ставлять столи з їжею біля церкви. Готували обід самі люди просто біля церкви, ставили котли, варили капуста, кашу, картоплю, начиняли перець, робили салати⁵¹. Інший приклад із с. Чепоноси (Чернівецька обл.), де Храмове свято святкують 27 вересня – свято Воздвиження Чесного Хреста, що має давнє коріння. Цього дня до церкви приходять сім'ями. У церкві йде служба. Біля церкви проходить трапеза, яку організовує священник і церковний староста⁵². На Храм у с. Чепоноси люди беруть цукерки, печиво і роздають їх чужим людям. Багато людей приходять з іншого села («йдуть до церкви “сторонські”»). Кумів та родичів запрошують у гості. «Храм – це пушті так само як свадьба, лиш меньше людей. Буває таке, що багато гостей має, от як у мене п'ятнадцять чоловік було»⁵³.

Окремо варто відзначити таке свято, як День села, яке вже стало традиційним для українців. Започатковано воно у 2000-х роках за ініціативи місцевої влади або мешканців села. Це свято єднання всіх жителів громади різного віку. Його сприймають і організовують у руслі підведення підсумків того, що зроблено і чим може пишатися село. Воно супроводжується святковим концертом, виставкою мистецьких витворів, святковим обідом, розвагами (батут, гірка

⁵¹ Томко Г. Р. Інтерв'ю від 05.10.17. Особистий архів В. О. Горової.

⁵² Стадлер М. М. Інтерв'ю від 11.04.18. Особистий архів В. О. Горової.

⁵³ Бурдейний В. Ф. Інтерв'ю від 11.04.18. Особистий архів В. О. Горової.

та н.). Часто до цього дня приурочується ярмарок. Так, у с. Велика Комишуваха (Харківська область) у рамках святкування Дня села організують ярмарок, що набув нової форми як торговий захід, присвячений до свята населеного пункту⁵⁴. Часом це свято збігається з днем святкування престольного Празника, наприклад, у с. Жданівка Вінницької області⁵⁵.

Маємо приклад досвіду утворення Музиківської об'єднаної територіальної громади в Херсонській області. Музиківська об'єднана територіальна громада була створена 11 грудня 2016 року. До її складу ввійшли дві сільські ради і 5 населених пунктів: Музиківська сільська рада (с. Музиківка, Висунці, Мірошниківка) і Східненська сільська рада (с-ще Східне, с. Загорянівка) Херсонської області. Найбільшим їхнім досягненням, зі звіту спеціаліста I категорії з питань молодіжної політики Сектору освіти та гуманітарного розвитку, є створення Молодіжної ради (куди входять особи віком від 14 до 35 років), яка допомогла налагодити зв'язок між молоддю і депутатами⁵⁶. Помітним є те, що після об'єднання спільнота Новоукраїнської ОТГ отримала можливість по-новому відзначати державні свята, організацією яких займається також Молодіжний парламент. Підготовка свят за власним сценарієм дає змогу проявити ініціативу і приваблює більше глядачів. Показовим є успішне функціонування у громаді неполітичних громадських організацій, таких як Інститут третьої молодості, спортивні об'єднання, «Жіноча рада». Остання власними зусиллями розробила проект зі створення центру для майбутніх і молодих матерів – «Мам-центр», який наразі вже функціонує та має популярність⁵⁷. Неформальні

⁵⁴ Трипольська Є. П. Інтерв'ю від 06.10.17. Особистий архів В. О. Горовой.

⁵⁵ Вонхольська М. 2017. День села. URL : <https://zhdanivska-gromada.gov.ua/news/02-02-42-06-05-2017/>.

⁵⁶ Музиківська сільська об'єднана територіальна громада. URL : <https://decentralization.gov.ua/gromada/1337>; Волковічер Т. «Децентралізація – це добре!»: стратегія розвитку Музиківської об'єднаної територіальної громади (Херсонська область). URL : http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2095&Itemid=356.

⁵⁷ Юрченко В., Іванчишен В., Головка О. Об'єднані територіальні громади: виклики і перспективи сучасних етнологічних досліджень. URL : http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2070&Itemid=356

об'єднання культурного спрямування діють і в с. Джулинка. До них належать пісенні колективи, створені небайдужими мешканцями. Одним із них є аматорський ансамбль «Надбужанка». Організували його люди, які мають бажання самореалізуватися як виконавці та гідно представляти свою малу батьківщину. Вони проводять репетиції на базі Джулинського центру культури, дозвілля і спорту (колишнього сільського клубу, який переформатували на культурний заклад із ширшими завданнями). Колектив залучають до заходів, які проводить місцевий Центр, а також районні та обласні осередки художньої самодіяльності. Ще одним об'єднанням на основі спільних культурно-духовних інтересів є церковний хор, що утворився з представників місцевої педагогічної інтелігенції. У храмі Пресвятої Покрови с. Джулинка колектив надає гарний пісенний супровід богослужінь на великі свята: Різдво, Великдень, Спас, Покрову, а також під час Таїнства вінчання. Учасники об'єднання збираються на репетиції, де вивчають професійні партитури релігійних пісень, доповнюючи та урізноманітнюючи ними традиційне виконання. Це приклад добровільної ініціативи зацікавлених людей середнього віку (45–60 років). Привнісши до релігійних служб краще вокальне звучання, хор регулярно отримує схвальні відгуки від слухачів. При Центрі культури, дозвілля і спорту діє художня студія відомого на Поділлі живописця, краєзнавця, активіста, ветерана Другої світової війни, колишнього дисидента Олексія Пилиповича Степового (1927 р. н.). 92-річний старожил-джулинчанин є живою легендою громади, носієм і охоронцем місцевої історичної та культурної пам'яті. Його полотна експонуються в місцевих установах, а також на постійних виставках у Бершадському районному краєзнавчому та Вінницькому обласному художньому музеях. Серед цінних предметів у його студії – склеєний власноруч макет джулинської церкви, який вона, за дитячими спогадами митця, мала вигляд до 1930-х років, до того, як постраждала від рук більшовиків. Олексій Пилипович – ключовий експерт місцевого краєзнавчого руху. Для культурного розвитку підростаючого покоління функціонує також створена в ОТГ на базі колишньої «му-

зикалки» Дитяча школа мистецтв. Там постійно проводяться виставки робіт; учителі намагаються створити комфортні умови для дитячої творчості (малювання, співу, танців тощо). Село Джулинка ще з 1990-х років славиться святкуванням Дня Івана Купала, що проводиться в долині неподалік від Південного Бугу. Там організують різні розважальні програми та конкурси; на причепі вантажівки встановлюють сцену для концерту, довкола розміщують місцеві заклади харчування та виїзні «магазини» з інших сіл району⁵⁸.

Отже, стислий огляд досвіду українців у сфері суспільного життя, що стосується громадських традицій дозвілля і спілкування українських селян другої половини ХХ – 20-х років ХХІ ст., дав змогу виявити збережені елементи традиційно-побутової культури у сфері соціонормативного побуту селянина й водночас висвітлити соціокультурні трансформації в сучасному українському селі, породжені сьогоднішніми реаліями та потребами громадського співжиття людей. Упродовж другої половини ХХ ст. в нових соціально-економічних і національно-релігійних умовах, незважаючи на зміни, що відбулися у виробничих відносинах і соціально-професійному складі сільського населення, система традиційного громадського побуту в Україні, яка тривалий час формувалася на засадах взаємної солідарності й активної співучасті у вирішенні справ села, враховувала народні потреби й інтереси, змогла зберегти позитивні і правильно продумані навички громадського співжиття, колективні форми повсякденного і святкового дозвілля, а також морально-етичні норми співіснування людей. Незважаючи на появу нових форм колективного спілкування та відпочинку (лекцій, дискусій, перегляду кінофільмів, участі в художній самодіяльності), існували також традиційні форми дозвілля. До них належать вуличні посиденьки, «вулиці», «вечорниці». Найбільше автором зафіксовано інформації про «вечорниці» («пряхи», «вечурки») як соціально-побутове утворення, що органічно поєднувало розважальні і трудові елементи. Основним орієнтиром для їх проведення були трудові заняття (прядіння, вишивання, шиття), що супро-

⁵⁸ Спостереження колеги-етнолога Головка Олександра Миколайовича.

воджувалися піснями та розвагами. Традиційними залишилися й місця для проведення колективного дозвілля (збиралися в хаті сусідів, біля церкви, біля колодязя). Проте основним центром громадського і культурного життя мешканців села був сільський клуб.

У нинішній час деякі норми громадського спілкування, характерні для традиційного суспільства, продовжують побутувати й досі; якась частина їх зникла, а якась трансформувалася, і вже зовсім в іншому вигляді існує сьогодні. Поширеною серед респондентів є думка щодо деяких змін у поведінці людей, що проявляється в певному зниженні інтенсивності контактування між собою, аніж це було раніше (взаємні гостини без приводу між односельчанами стали рідкістю – збираються лише на свята). Сьогодні серед сільського населення й надалі зберігаються звичаї колективної взаємодопомоги (у разі виникнення лиха чи біди в когось з односельчан). Простежується стійке збереження традиції святкування Храмового свята, хоча вже й без спеціальних громадських ритуалів та масових народних дійств.

У наш час, в умовах розвитку сучасних технологій, мережі «Інтернет», виникли нові можливості для обміну інформацією та побудови ефективної комунікації. В умовах глобального розвитку сучасного суспільства виникла необхідність створення та формування інформаційного простору (структури, яка об'єднує результати комунікаційної діяльності) територіальної спільноти (громади). Пріоритетне місце в побудові такої комунікативної системи впевнено посіли інформаційно-комунікаційні технології. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій сприяє модернізації місцевої складової інформаційного простору. Такий стан речей приводить до розширення традиційного набору комунікативних каналів. Поряд зі звичними формами безпосередньої комунікації між громадянами, громадянами й органами місцевого самоврядування (такими, як обласні та районні газети, дошки оголошень, особисте живе спілкування (схід села), спілкування по телефону та ін.) актуальним є розвиток і впровадження сучасних форм комунікації через Інтернет. Вони, на відміну від традиційних способів комунікації, дозволяють швидко

реагувати на певну проблему, отримувати зворотний зв'язок (ефективний «feedback»). Присутність громади в інтернет-просторі сприятиме налагодженню механізмів громадської участі в управлінні на місцевому рівні, розвитку та популяризації культурних традицій малої території. Окрім того, уміле застосування інноваційних підходів є важливим у розкритті етнокультурного й туристичного потенціалу громади, а також винайдення інструментів побудови ефективної системи самоорганізації населення.

Сьогодні встановлено, що поняття інформаційної технології з'явилося з виникненням інформаційного суспільства, основою соціальної динаміки в якому є не традиційні, матеріальні, а інформаційні ресурси – знання, наука, організаційні чинники, інтелектуальні здібності людей, їх ініціатива і творчість. Уперше поняття й перспективи розвитку інформаційних технологій докладно проаналізував академік В. Глушков, який визначив інформаційну технологію як людино-машинну технологію збирання, оброблення та передавання інформації. До інформаційних технологій відносять усі види технологій, що використовуються для створення, збереження, обміну й використання інформації в усіх можливих формах⁵⁹. Паралельно вживається термін «інформаційно-телекомунікаційні технології», що, на думку Н. Кіяновської, базуються на використанні персональних комп'ютерів, комп'ютерних мереж і засобів зв'язку та є більш загальним терміном, що підкреслює роль уніфікованих технологій, інтеграцію телекомунікацій (телефонних ліній, бездротових з'єднань), комп'ютерів, програмного забезпечення, накопичувальних та аудіовізуальних систем, що надають можливість користувачам створювати, зберігати дані, змінювати їх, передавати ці дані іншим користувачам. Можна стверджувати, що інформаційно-комунікаційні технології стали тим чинником, який найбільше впливає на розвиток сучасного суспільства, рухає його прогрес, на-

⁵⁹ Кіяновська Н. Генезис поняття «інформаційно-комунікаційні технології». *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 121 (1). С. 117–122.

дає можливості створювати діджитальні майданчики для всебічної комунікації.

Особливо дієвими інформаційно-комунікаційні технології можуть стати й поступово стають в українських реаліях. А в сучасних умовах підтримки з боку держави курсу на децентралізацію та поступового формування територіальних громад як окремих суб'єктів нової державної територіальної градації перед останніми постають нові виклики і завдання. І саме інформаційний простір як сукупність інформаційної інфраструктури та суб'єктів, що здійснюють збір, формування, поширення й використання інформації, системи регулювання відповідних суспільних відносин ⁶⁰ сприятиме вирішенню поставлених завдань, забезпечуючи необхідною інформацією жителів-представників громад. Лідери громад для вирішення поставлених завдань почали активно залучати систему соціальних мереж. Річ у тім, що сьогодні, в умовах протикарантинних заходів та обмеження контактів, саме інтернет-простір став тим майданчиком, де з кожним днем дедалі активніше відбуваються різноманітні обговорення стратегій, вислуховуються пропозиції та вислуховуються зауваження. При цьому на перший план у цьому процесі виходять соціальні мережі як основний спосіб комунікації громади. Відповідно актуальності набирає проблема насамперед структуризації їх видів, функцій і можливостей, дослідження та аналізу їх ролі в житті громади, з'ясування тематики та якості інформаційного контенту соціальних мереж. Розгляд цієї теми на етапі унормування українського законодавства щодо територіальної організації влади на місцях дасть змогу як глибше розглянути систему адміністративно-територіального поділу держави, так і встановити основні аспекти використання інформаційного простору для комунікації і всередині громади, і з іншими зовнішніми учасниками інтернет-діалогу.

Соціальні мережі, як одна з унікальних складових інформаційного простору, є чудовою платформою на шляху консолідації

⁶⁰ Глазова Я. Аналіз змісту, структури та складових інформаційного простору територіальної громади. *Вісник Запорізького національного університету* : зб. наук. праць. Економічні науки. 2016. № 1. С. 42–52

громадян відповідно до схожості їх потреб та інтересів. Соціальна мережа – це сервіс для підтримки соціальних зв'язків в Інтернеті. Важливим елементом соцмережі є контент (зміст, інформація), створений користувачами ⁶¹. Існує велика кількість соціальних мереж, які можна класифікувати за різними ознаками. За доступністю можна виділити такі типи соціальних мереж: закриті; відкриті; змішані. Нині більшість соціальних мереж повністю відкриті для всіх охочих. За географічним фактором: світового значення; окремо взята країна; територіальна одиниця; без регіональної належності.

За спрямуванням соціальні мережі можна поділити на особисті, професійні та тематичні. Особисті спрямовані на підтримку й налагодження вже існуючих контактів, а також для пошуку нових. Професійні спрямовані на професійний розвиток та побудову кар'єри. Тематичні збирають аудиторію за певними інтересами: музика, політика, наука тощо ⁶². Тобто соціальні мережі перетворилися на інструмент, що має певне призначення. Для об'єднаних громадян цим призначенням є комунікація зі своїми мешканцями поза живим спілкуванням та комунікація зі світом: гостями та туристами, інвесторами та бізнес-партнерами, експертами та міжнародними проектами, дружніми громадами з усієї України та світу ⁶³.

Така консолідація призводить до взаємопроникнення повсякденної соціальної реальності та віртуальної. На тлі поєднання інформаційних і нових соціальних технологій соціальні мережі дають змогу громадянам та громадянському суспільству, що формується, досягати ефективнішої і швидшої комунікації. Завдяки цьому зростають ресурси контролю за владними структурами та окремими функціонерами, підвищуються шанси реалізації громадських ініціатив. Мережева комунікація веде до зростання активності громад-

⁶¹ Що є що у світі соцмереж? URL : <https://i.factor.ua/ukr/journals/rs/2019/september/issue-3/article-70466.html>.

⁶² Турчин А. Класифікація соціальних мереж. *Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (23–25 листопада 2016 р., м. Кропивницький)*. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/84825408.pdf>

⁶³ Осадча Г. Соціальні мережі – зручний інструмент комунікації для старост та громад. URL : <https://i.factor.ua/ukr/journals/rs/2019/september/issue-3/article-70466.html>.

ськості та підвищення її ролі у прийнятті рішень, а здатність до підтримання комунікації з боку влади стає одним із важливих показників ефективності державного управління⁶⁴.

Активне використання соціальних мереж значно підвищує функціональні можливості комунікації для громади. Маючи широку популярність у суспільстві як важливий комунікаційний інструмент, вони дозволяють висвітлювати життя громади, допомагають у роз'ясненні прийнятих рішень органами влади та в залученні громадян до розвитку малої території. Крім того, соціальні мережі сприяють налагодженню зовнішніх каналів комунікації. Насамперед це стосується потреби налагодити зв'язок із туристами, співпрацю з інвесторами, бізнес-партнерами, експертами, іншими громадами з усієї України та світу, долучитися до міжнародних проєктів. Використовуючи переваги й можливості мережі «Facebook», громада має можливість безкоштовно, швидко та оперативно без посередників висвітлювати важливі події, пов'язані із життям громади та надавати достовірну інформацію про себе⁶⁵.

З огляду на високий показник активності користувачів у соціальній мережі Фейсбук, виокремимо його функціональні можливості: оприлюднення і поширення інформації про події, які відбулися чи плануються в перспективі; оголошення та висвітлення новин; реалізація місцевих ініціатив, які стосуються потреб громади (у плануванні громадського простору та ін.); залучення мешканців громади до обговорення і внесення пропозицій по тій чи іншій ініціативі; запрошення охочих до реалізації поставленої мети; простеження результатів опитування й кількості людей, які відгукнулися на запрошення та долучаються до реалізації задуманого, що дає змогу оцінити перспективи й рівень виконання запланованої роботи.

Фейсбук також дає можливість створювати різні комунікаційні кампанії для різних потреб, які виникають у громаді. Приміром,

⁶⁴ Чуприна Л. Соціальні мережі як інструмент реалізації громадських ініціатив. URL : http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1085:sotsialni-merezhi-yak-instrument-realizatsiji-gromadskikh-initsiativ&catid=127&Itemid=460.

⁶⁵ Цифрові комунікації в громаді: онлайн-курс. URL : <https://u-learn.org.ua/courses/digital-communications/lectures/12038567>.

покликати людей на толоку для прибирання території, яка є в спільному користуванні місцевих мешканців. Так, Джулинська об'єднана територіальна громада (Вінницька область), маючи сторінки у Фейсбуці (офіційну сторінку громади – «Джулинська територіальна громада» та громадську групу «Джулинчани» (створена у 2017 р.; має понад 3000 підписників; створена для спілкування всіх, хто цікавиться історією та сьогоденням Джулинок й загалом стежить за розвитком громади)), через звернення на ній інформує своїх мешканців про потреби щодо підтримки благоустрою громади. Загалом про належний зовнішній вигляд населених пунктів громади дбає адміністрація Джулинської об'єднаної територіальної громади, зокрема працівники відділу освіти, культури та спорту, які активно використовують цей комунікативний майданчик. Указаний відділ координує головні питання соціокультурного життя громади. Скажімо, вони встановлюють, оформлюють та доглядають дерев'яні придорожні хрести із цегляними підмурівками. Перед Великодніми святами (завдяки ідеям місцевої влади, на які мешканці зазвичай активно відгукуються) було ініційовано й повідомлено про потребу розчищення та облагородження території старого кладовища⁶⁶.

Водночас спостерігається поступова тенденція відтоку частини користувачів мережі Фейсбук (насамперед молоді) та зростання кількості користувачів такими платформами, як Тік Ток, Телеграм, Інстаграм. Це можна пояснити креативністю, компактністю останніх. Річ у тім, що ці соціальні мережі не потребують написання великих текстових повідомлень, а спрямовані на використання фото-знімків та монтаж відеороликів, які створюються та доносять інформацію значно швидше, ніж це було б при використанні текстуальних засобів.

У межах дослідження ми проаналізували наявність публічної сторінки та / або тематичної групи громади у Фейсбуці на прикладі

⁶⁶ Горова В. Українська громада в контексті глобальних викликів: соціокультурні аспекти децентралізації. *Етнокультурні трансформації в українському модерному суспільстві*. Київ : Видавництво ІМФЕ, 2019. С. 19–33.

Вінницької області. Дані про всі аспекти процесу децентралізації в Україні і створені об'єднані територіальні громади на 2020 рік можна отримати на спеціальному інтернет-порталі «Децентралізація дає можливості»⁶⁷. За результатами аналізу можемо констатувати, що із 63 об'єднаних територіальних громад 15 громад мають сторінку і групу, 32 громади – лише групу, 13 громад – лише сторінку, 3 – мають сторінку, присвячену сільській / селищній раді селища/села, що є центром об'єднаної громади.

Звідси випливає, що найбільша кількість об'єднаних територіальних громад створили тематичну групу (50 %), більше 25 % представляють свою громаду через офіційну сторінку і майже 20 % мають і сторінку, і групу, менше 5 % – це громади, які у Фейсбучі створили сторінку сільської / селищної ради.

Варто зауважити, що об'єднані територіальні громади Вінницької області додатково мають також інші тематичні групи за різними напрямками діяльності. Приміром, існують сторінки громадських організацій (ГО «Віче громади» – Якушинецька ОТГ), освітніх закладів (КЗ «Якушинецький ліцей», Вендичанська середня ЗОШ I–III ступенів, гімназія, Лука-Мелешківська дитяча школа мистецтв), бібліотек (Вендичанська селищна публічна бібліотека), державних установ з надання адміністративних послуг (ЦНАП м. Гнівань, Відділ освіти Гніванської міської ради, Громадський контроль Якушинецької ОТГ), присвячені новинам («Барські вісті», «Бершадські вісті», «Гайсинські вісті» та ін.).

Після аналізу контенту на сторінках об'єднаних територіальних громад у Вінницькій області можна сказати, що найбільш популярними є дописи про вирішення комунальних і побутових проблем (питання благоустрою території, оголошення про купівлю-продаж, пошук роботи, прибирання сміття), потреби в допомозі на лікування землякам, вітання з державними чи релігійними святами, проведення святкових заходів (відкриття історичних пам'яток тощо), заохочення активних мешканців громади та ін. Більше дописів супроводжують фото, аніж відео.

⁶⁷ Децентралізація дає можливості. URL : <https://decentralization.gov.ua/newgromada>.

Окрім кількісного представлення громад у соціальній мережі Фейсбук, важливим для нашого дослідження видався показник активності аудиторії на сторінці / у групі Фейсбуку. Для аналізу було обрано об'єднані територіальні громади Вінниччини, які відносяться до категорії міських громад, утворених шляхом приєднання до міста. Це зроблено з тих міркувань, що мешканці сільської місцевості, імовірно, з різних причин, менше користуються Інтернетом, аніж міські жителі. Однією з таких причин є те, що в Україні, на жаль, стан інтернет-покриття сьогодні залишається на доволі низькому рівні. Особливо відчутно це в низинних місцевостях і місцевостях із лісосмугами, на дорожніх трасах, у місцях проходження залізничних колій. У цих місцях інтернет-з'єднання дозволяє використовувати мобільний зв'язок лише для голосових дзвінків (2G), а подекуди воно взагалі відсутнє.

Отже, рівень активності користувачів / учасників на сторінці / у групі у Фейсбуці автором визначено за такими критеріями: залученість аудиторії – кількість підписників відносно чисельності населення громади; публікаційна активність – кількість дописів на день / місяць; активність користувачів (підписників) на сторінці / у групі – сукупність реакцій на публікацію (кількість «лайків», коментарів, репостів); зворотний зв'язок – наявність кнопки зворотного зв'язку (швидкого доступу).

Здійснивши аналіз сторінок / груп міських об'єднаних територіальних громад Вінницької області за критерієм залученості, робимо висновок, що цей показник кардинально відрізняється в різних міських ОТГ. Так, найбільший відсоток підписників на сторінці / у групі становив 38,4 % (7234 підписників при кількості населення 18 834), а найнижчий – 0,5 % (221 підписник при кількості населення 43 159). Тобто порівняно з чисельністю населення громади рівень залучення аудиторії (кількість підписників сторінки / учасників групи) варто підвищувати. Проте необхідно відзначити позитивну тенденцію в тому, що нові учасники щодня додаються і їх кількість постійно зростає.

За результатами дослідження публікаційної активності на сторінках / у групах Фейсбуку міських об'єднаних територіальних гро-

мад у Вінницькій області отримано дані, що засвідчують високий показник наявності дописів на сторінці / у групі місцевої спільноти. Характерною є регулярність їх опублікування (у середньому – 3–5 дописів на день).

Так само низькою є активність підписників, підтвердженням чого є мала кількість опублікованих під дописами коментарів, репостів і відміток «Подобається». Переглянувши інтенсивність реагування аудиторії на наявні дописи, установили, що найбільше публікації отримали 131 коментар, 690 лайків, 291 репост.

Показник «Зворотний зв'язок» варто розглянути в ракурсі того, що створені громадами сторінки (з обраного переліку міських громад таких громад шість), а не лише групи на Фейсбуці, мають кнопку швидкого доступу (зворотного зв'язку) через опції «Зв'яжіться з нами» або «Надіслати повідомлення».

Порівнюючи можливості й переваги соціальних мереж і веб-сайту громади, насамперед показовою видається різниця в цільовій аудиторії. Цільовою аудиторією сайту громади є активна частина її мешканців (лідери думок, політики, активісти, журналісти, управлінці, інвестори, туристи). Саме ці категорії людей найбільше користуються інформацією із сайту громади. Цільова ж аудиторія Фейсбуку є більшою. Адже, окрім активістів і політиків, він має більше прихильників, а вік їх становить від 25 років і старше. А користувачами Інстаграму є молодь та діти. Отже, ураховуючи викладене вище, публічна сторінка громади у Фейсбуці є каналом комунікації зі значною аудиторією мешканців, а мережа Інстаграм уможлиблює посилити зв'язок з активною молоддю.

У результаті дослідження сучасних способів та форм комунікації у територіальній громаді визначено їх специфіку та правила використання. Діджитал-інструменти (як сучасні дієві канали розповсюдження інформації) при вмілому поводженні з ними мають великий потенціал для формування культури соціальної довіри між владою та громадою. Конкретні приклади застосування інструментарію соціальних мереж у формуванні інформаційного простору територіальної громади показують, що вони цілком виправдано стають осо-

блким майданчиком для обміну поглядами, пропозиціями, ідеями. Демонструють їх потенціал у наданні допомоги при підсилені активності мешканців громади в прийнятті рішень, набуття якісно нового рівня в обслуговуванні населення, організації інформаційних кампаній. Активне використання органами місцевого самоврядування (головою об'єднаної територіальної громади, старостою громади) засобів мережі «Інтернет», зокрема соціальних мереж, надає широкі комунікаційні можливості для спілкування як у межах населеного пункту, так і поза ним.

Проаналізувавши рівень активності аудиторії на сторінці / у групі у Фейсбуці, варто відзначити високий показник публікаційної активності. Дописи виходять регулярно і в достатній кількості. Водночас показовим є те, що громади не використовують повною мірою можливості Фейсбуку. Рівень залучення аудиторії (кількість підписників), активності користувачів (реагування на дописи) і зворотного зв'язку потребує підвищення. Цього можна досягти за рахунок розширення тематики й підвищення якості інформаційного контенту, а також працюючи над збільшенням органічного охоплення. Звісно, допускаємо, що однією з причин низької активності користувачів є об'єктивні обставини – відсутність доступу до мережі «Інтернет» у сільських населених пунктах. Проте аналіз інформаційного наповнення сторінки / групи (наявні дописи переважно стосуються вирішення побутових і комунальних питань) підтверджує потребу в розширенні тематики контенту. Адже соціальні мережі як віртуальні комунікаційні майданчики, маючи великий потенціал, можна використовувати у значно ширших спектрах розвитку малої території: для розвитку туристичної сфери регіону, розкриття його соціокультурного «багажу» тощо. Популяризація історичних надбань краю, його культурних традицій, визначних досягнень сприяло б формуванню іміджу малої території, що давало б можливість привабити туристів і залучити інвестиції.

У рамках територіальної реформи особливої ваги набуває проблема функціонування на місцевому рівні бібліотечної системи. Потрібно зауважити, що сьогодні в Україні діють 15 600 публічних

бібліотек, 81 % з них – у сільській місцевості. До складу об'єднаних територіальних громад увійшло 24 % бібліотечних установ. Наразі потребує уваги проблема управління мережею публічних бібліотек в умовах децентралізації, а також зміна старих і пошук нових підходів щодо функціонування системи бібліотек в Україні загалом. Ускладнює цей процес ситуація, пов'язана з низьким розвитком місцевої інфраструктури: лише 38 % публічних бібліотек мають комп'ютери, натомість доступ до Інтернету – 30 %, а в сільській місцевості – 19,6 %⁶⁸. Такий стан речей підтверджує потребу в модернізації бібліотечно-інформаційної сфери на державному та регіональному рівнях. Таким чином, під час розробки стратегії розвитку малої території потрібно враховувати необхідність проведення трансформаційних процесів, які перетворюють бібліотеки в сучасні центри розвитку громади. Крім цього, у ході реформи децентралізації новостворені громади і їх керівництво стають перед вибором: з одного боку – належне утримання наявної розгалуженої мережі публічних бібліотек, а з іншого – пошук шляхів реформування системи публічних бібліотек. Варто зазначити, що в напрямі вирішення цих питань уже маємо деякі документальні напрацювання у вигляді «Методичних рекомендацій з організації мережі публічних бібліотек в об'єднаних територіальних громадах»⁶⁹, розроблених відповідно до Законів України «Про бібліотеки і бібліотечну справу»⁷⁰, вищезазначеного Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», а також Законів України «Про добровільне об'єднання територіальних громад»⁷¹ і «Про співробітництво територіальних громад»⁷².

⁶⁸ Сом С., Бруй О. Розвиток ОТГ: як бібліотеки допомагають розвивати громади і чому бібліотекам потрібні зміни. URL : <https://mind.ua/openmind/20214110-rozvitok-otg-yak-biblioteki-dopomagayut-rozvivati-gromadi>.

⁶⁹ Методичні рекомендації з організації мережі публічних бібліотек в об'єднаних територіальних громадах. URL : http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245204350.

⁷⁰ Про бібліотеки і бібліотечну справу: Закон України від 27.01.1995 №32/95-ВР (зі змінами від 27.04.2021). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

⁷¹ Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 №157-VIII (зі змінами від 16.04.2020) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>.

⁷² Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17.06.2014 №1508-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>.

Розробка «Методичних рекомендацій» і подальше їх використання органами місцевого самоврядування наразі дає змогу забезпечити належний рівень надання послуг у сфері культури, зокрема в процесі організації мережі публічних бібліотек в об'єднаних територіальних громадах. Згідно з названим документом оптимальним варіантом організації мережі публічних бібліотек у районах, де його межі повністю збігаються з межами однієї об'єднаної територіальної громади (район – одна громада), буде створення публічної бібліотеки як комунального закладу, що перебуватиме у власності об'єднаної територіальної громади, а інші публічні бібліотеки, розташовані на території району, отримують статус відокремлених структурних підрозділів (філій) публічної бібліотеки об'єднаної територіальної громади. Локальна бібліотечна установа як важлива соціально-комунікаційна інституція, маючи широкий спектр можливостей, займає важливе місце у формуванні інформаційного простору територіальної громади. У сучасних умовах високої популярності соціальних медіа стає зрозумілою необхідність їх активного використання і в діяльності бібліотечних закладів. У дослідженні, на прикладі бібліотечних установ адміністративних центрів об'єднаних територіальних громад у Вінницькій області, проаналізовано офіційні сторінки / групи у мережі Фейсбук вищезазначених бібліотечних закладів, що дозволило простежити рівень залученості аудиторії та комунікаційної активності їх підписників / учасників. Важливим є окреслення функцій і додаткових можливостей соціальних мереж для місцевої бібліотеки, а також тематики та якості інформаційного наповнення бібліотечної сторінки або групи в мережі Фейсбук.

Використання соціальних медіа (зокрема, мережі Фейсбук) у діяльності бібліотечних закладів громади розширює їх комунікаційні можливості в таких напрямках: оприлюднення й поширення інформації зручним способом; реклама бібліотечних сервісів і можливості просування сайту бібліотеки; розширення спектру послуг для задоволення інформаційних потреб якомога більшої кількості представників громади; спілкування з потенційними користувачами на умовах самих користувачів; залучення мешканців громади до обго-

ворення і внесення пропозицій щодо певної ініціативи; проведення опитування на різну тематику (про читацькі вподобання тощо).

У вибірку для аналізу змістового наповнення бібліотечних представництв у мережі Фейсбук було включено 18 бібліотек адміністративних центрів міських об'єднаних територіальних громад у Вінницькій області. Це дало змогу встановити, що наповненість сторінок вищезазначених бібліотечних закладів дописами (на березень 2021 року) є відносно високою (загалом 190 дописів). Щодо висвітлення типу контенту публікацій, що надає бібліотека, то здебільшого застосовується текстовий і мультимедійний (світлина, відео та аудіо) контент, також присутні гіперпосилання і специфічні тексти (опитування, події). Показовим є те, що більше дописів супроводжують фото, ніж відео.

Здійснивши аналіз контенту на сторінках публічних бібліотек міських об'єднаних територіальних громад у Вінницькій області, потрібно відмітити його різноманіття і якість викладення. Варто відзначити широке застосування багатьох інструментів: завантаження мультимедіа, уподобання, репости, коментарі, хештеги. За змістом інформацію, яка представлена у стрічці новин бібліотечної сторінки, можна поділити на дві частини: інформація про заходи і події, пов'язані з бібліотекою (інформування про наповнення фондів і про нові надходження; повідомлення про діяльність бібліотеки, події, заходи, новини (про краєзнавчі та етнографічні проекти, віртуальні виставки, конференції, семінари, конкурси-флешмоби, вебінари-тренінги, майстер-класи, творчі зустрічі, відеотрансляції з письменниками тощо); опис книг, колекцій; про облаштування фотозон, приурочених до свят; про покращення матеріально-технічного оснащення) та висвітлення суспільно значущих подій (інформування про пам'ятні дати, державні свята, річниці діячів і подій; про співробітництво бібліотеки з установами освітнього та інших напрямів; популяризація матеріалів ЗМІ на бібліотечну тематику).

За результатами аналізу створених бібліотеками адміністративних центрів об'єднаних територіальних громад Вінницької області офіційних сторінок та / або тематичних груп можемо констатувати,

що кількісна оцінка представленості локальних бібліотечних закладів у Фейсбуці (із 63 об'єднаних територіальних громад) виглядає так: 34 бібліотеки мають лише сторінку, 15 – лише групу, 1 бібліотека веде і сторінку, і групу, 13 бібліотек не представлені в мережі Фейсбук. Отже, такі дані засвідчують, що найбільша кількість вищезазначених бібліотечних установ організували й ведуть офіційну сторінку (54 %), майже 24 % репрезентують себе у Фейсбуці, створивши тематичну групу, понад 1 % мають і сторінку, і групу, приблизно 20 % бібліотек не використовують мережу Фейсбук. Переважно це бібліотечні заклади сільських / селищних об'єднаних територіальних громад. Показник активності аудиторії на офіційній сторінці або в тематичній групі, яку веде бібліотечний заклад у мережі Фейсбук, визначаємо за одним із критеріїв (уже вищеописаним) – залученості користувачів. Цей показник приблизно однаковий для всіх сторінок, обраних для аналізу, бібліотечних закладів міських об'єднаних територіальних громад – він характеризується низькою кількістю підписників. Середній показник підписників відносно кількості населення складає від 1 до 2 %. Найбільший відсоток підписників на сторінці / у групі становить 5,6 % – 1185 осіб (чисельність населення територіальної громади – 20 996). Найнижчий – 0,5 % – 201 особа (кількість жителів – 44 161). Отримані дані демонструють потребу збільшення охоплення аудиторії на бібліотечних сторінках у мережі Фейсбук. Аналіз публікаційної активності на сторінках / у групах бібліотечних закладів місцевої спільноти дав змогу визначити показник наявності дописів у стрічці (у середньому публікується 1–3 дописи на день). Однак з'являються вони нерегулярно. Доволі низьким є показник рівня активності користувачів на сторінці (або учасників у групі). Він визначається за кількістю під дописами вподобань («лайків»), коментарів, згадок (у дописах інших користувачів), поширень (або «ретвітів»). З урахуванням типових кількісних характеристик активності аудиторії визначено максимальний рівень її реагування (для підрахунку обрано період у межах календарного року): 22 коментарі, 71 лайк, 27 репостів. Критерій «Зворотний зв'язок» можливо застосувати при аналізі лише створених біблі-

отечними закладами офіційних сторінок. Це дозволяє зробити їх функціональне наповнення через наявність кнопки швидкого доступу (опції «Зв'яжіться з нами» або «Надіслати повідомлення»). З обраних 18 міських об'єднаних територіальних громад таку функцію мають 13.

Підсумовуючи, підкреслимо, що, аналізуючи особливості застосування соціальних мереж як локального інформаційного ресурсу для бібліотечного закладу територіальної спільноти (на основі дослідження офіційних сторінок / груп у Фейсбуці бібліотечних закладів адміністративних центрів об'єднаних територіальних громад у Вінницькій області) авторкою розкрито їх функції, обсяг можливого інструментарію для налагодження кращої комунікації установи з громадою, їх інформаційний та комунікаційний потенціал, а також роль як додаткової платформи у формуванні інформаційного простору малої території. Дієвим у цьому процесі буде пошук унікального контенту, який дасть змогу відзначити місцеві «родзинки», притаманні певній громаді. Застосування наявного інструментарію соціальних мереж бібліотечними закладами об'єднаних територіальних громад дає зрозуміти, що вони цілком виправдано стають спеціальною віртуальною платформою для розповсюдження інформації про локальний бібліотечний заклад, підвищення інтересу до його діяльності (подій і заходів, які він організовує). Також застосування інструментарію соцмедіа демонструє їх потенціал у підсиленні та розвитку соціокультурної сфери на місцевому рівні, набутті якісно нового рівня в обслуговуванні населення, організації інформаційних кампаній, підвищення іміджу локальної бібліотеки загалом.

Зміни в культурі життєзабезпечення населення Півдня України під впливом глобалізації

(за матеріалами дослідження українського
та чеського населення Запорізької області)

Поряд з корінним етносом нашої країни важливе місце у вивченні етнічних процесів на Півдні України посідає чеська етнічна група, представники якої компактно розселені в межах Одеської, Миколаївської та Запорізької областей. Інтерес до соціокультурних процесів, що відбуваються всередині чеської спільноти в Україні, на сучасному етапі викликаний не лише її національною самобутністю, яку вдалося зберегти нащадкам колишніх переселенців, а й можливістю сучасного аналізу тих змін, які відбулися в їхній етнічній культурі внаслідок певних глобалізаційних впливів: асиміляційних процесів, втручання метрополії у збереження національної ідентичності, посилення рееміграційного руху тощо.

Точної статистики щодо кількості чехів у Запорізькій області сучасні офіційні джерела не надають. Останній перепис населення 2001 року засвідчив їхню присутність у регіоні числом 808 осіб ¹. Дані посольства Чеської Республіки в Україні за 2015 рік – 1200 осіб, частина з яких (200 осіб) мала намір переселитися в Чехію через погіршення економічного життя (падіння рівня доходів, безробіття,

¹ Всеукраїнський перепис населення. Запорізька область. URL : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/zaporizhya/> (дата останнього звернення – 20.09.2019).

зменшення соціального захисту) та збройний конфлікт на Сході нашої держави (250 км до зони бойових дій)². Українці в Запорізькій області, за переписом 2001 року, переважали у складі населення і становили 70,8 % (1 364 095 осіб) від загальної кількості населення³.

Метою нашого дослідження стало вивчення змін у культурі життєзабезпечення чеського та українського населення Запорізької області, які виникли внаслідок глобалізаційних впливів. В основу розвідки покладено власний польовий матеріал авторки, зібраний продовж 2010–2011 років в Запорізькій області від нащадків чеських переселенців, а також записи вітчизняних етнологів, опубліковані в п'ятому, восьмому та дев'ятому томах десятитомного корпусу експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів «Етнографічний образ сучасної України» (Київ, 2016–2021), які висвітлюють особливості побутової культури українців Запорізької області⁴.

Виявлення змін у культурі життєзабезпечення українських та чеських мешканців Запорізької області стало можливим завдяки порівнянню таких етнокультурних маркерів, як житлобудівництво, облаштування господарського подвір'я, поховальна обрядовість і харчування, де сталі та інноваційні елементи етнічної культури простежуються найвиразніше.

Тип поселення, конструкція та будівництво житла. У Запорізькому краї більшість поселень виникла продовж XVIII–XIX ст. унаслідок розподілу земель між селянами, що прибували з

² Група українців чеського походження перебирається із Запоріжжя до Чехії. *Radio Свобода*. 2015. 2 березня. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/26877932.html> (дата останнього звернення – 3.04.2021).

³ Всеукраїнський перепис населення. Запорізька область. URL : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/zaporizhya/> (дата останнього звернення – 20.09.2019).

⁴ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 5. Поховально-поминальні звичаї та обряди / голов. ред. Г. Скрипник; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2020. 464 с.; Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 8. Культура народного харчування / голов. ред. Г. Скрипник; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2018. 496 с.; Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 9. Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання / голов. ред. Г. Скрипник; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2020. 944 с.

внутрішніх губерній Російської імперії, та іноземними колоністами. Забудову тут провадили переважно за проектами поміщиків або адміністрації, і мала вона квартальну або гніздову форму планування⁵. З кінця ХІХ ст. у зв'язку з еволюцією господарської діяльності поширилася однорядна лінійна забудова вуличного типу, при якій будинки найчастіше розташовувалися фронтальною частиною до вулиці. Лінійний зв'язок надавав можливість раціональніше використовувати територію присадибної ділянки⁶.

В українських селах переважало трикамерне житло: два житлових приміщення та сіни між ними. Ця класична для східнослов'янських територій конструкція дістала назву «хата на дві половини», або «дві хати через сіни». «Велика» або «передня» кімната частіше не опалювалася (хоч інколи в ній стояла груба) і слугувала для прийому гостей та збереження весільного посагу. До задньої хати, як правило, добудовували стайню, сарай або комору. Приміщення для тварин і задня хата нерідко сполучалися між собою⁷.

Колонія Чехоград мала вуличний тип забудови, при якому дві дворядні вулиці перетиналися в центрі, утворюючи всередині площу. Проте проблеми з видобуванням прісної води змусили колоністів відмовитися від хрестоподібного плану забудови й відвести східну частину поселення під сільське кладовище. Чехоградські вулиці мали досить оригінальні назви: Зелений кóпечек, Мазáєвська (сполучалася з дорогою, що вела до маєтку поміщика Д. Мазаєва, тепер – с. Нововасилівка Приазовського р-ну Запорізької обл.), Пóсрана (знаходилася на шляху до суспільного вигону). Згодом було закладено новий ряд будинків, що утворив дві нові вулиці: Широку та Майську.

Через те, що забудова Чехограда відбувалася відповідно до розпоряджень губернської адміністрації, усі чеські садиби набули певного ступеня типовості, при якій житло було розгорнуто до вулиці

⁵ Косміна Т. Поселення та житло. *Культура і побут населення України*. С. 103.

⁶ Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине: Историко-этнографический очерк. Київ, 1975. С. 171.

⁷ Петрова З. Благоустрій сільського житла. Київ, 1979. С. 53.

переважно торцевою стороною і мало курдонерне розташування: будинок від вулиці відокремлював невеликий простір, як правило, під палісадником (*заградка*). У радянський час забудову села продовжували регулювати державні організації, але в Чехограді (Новгородківці) залишилася традиція ставити хату в передньому куті двору, відокремлюючи садибу глухою стороною дому від сусідської території. Житло знаходилося в частковому взаємозв'язку з господарськими спорудами, які розташовувалися в одному ряду з хатою.

Першими житловими конструкціями для чехів стали прості однокамерні напівземлянки (рос. – *землянушки*): викопували заглиблення, по краях будували глинобитні стіни заввишки з аршин (71,12 см). Зверху землянку накривали дахом без стелі з двосхилим перекриттям; приміщення мало один вхід. Під самим дахом знаходилося вікно, затягнуте бичачим міхуром. Вогонь розводили всередині землянки, дим виходив через двері⁸.

Згодом чехи перейшли до двокамерного планування житла, характерного для території метрополії (основна опалювальна кімната + сіни-комора), а на рубежі XIX–XX ст. – до трикамерного, за рахунок виділення окремого «чистого» приміщення. Останнє конструктивне рішення виникло завдяки залученню до процесу будівництва українських майстрів, які чудово знали на властивостях матеріалів степового регіону й упроваджували в роботу найекономічніші для їхньої місцевості прийоми житлобудування.

Отже, хати колоністів, за зразком українського населення регіону, являли собою одноповерхові наземні споруди прямокутної форми, завдовжки понад 20 м, завширшки до 6 м, під дахом яких розміщувалися житлові та підсобні приміщення. Вхід у будинок, як правило, був на боковій стороні дому, що виходила у двір. Увійшовши через основний вхід, потрапляли до сіней (*прше́дні хати́*). Симетрично від них розташовувалися дві опалювані кімнати: у бік головного фасаду – парадна (*хати́, хать*), у бік титульного – житлова (*за́дні хать*). Остання сполучалася дверима з приміщенням для тварин.

⁸ АНФРФ ІМФЕ НАНУ. Ф. 57. Од. зб. 17. Арк. 9.

Поступово в сінях було виділено тепле підсобне приміщення – топку (*простришєдні кúхінь, зádні кúхінь*), продовженням якої ставали «брудні» сніи (виходили на «глуху» сторону дому). Улітку «чорні» сніи слугували кухнею. Поряд з нею облаштовували комору (*клáдоува*). З топки по сходах потрапляли на горище (*стрóп*).

З другої половини ХХ ст. до парадних сіней почали добудовувати неопалюваний передпокій (рос. – *верáнда*), який мав на вулицю широкий ґанок із навісом з бляхи або шиферу (*приштрішєшани под стрішєхоу*; рос. – *поднавес, козирьóк*).

Посилення міського впливу сприяло появі на базі трикамерної побудови житла багатокімнатності. Житлові умови поліпшилися за рахунок таких приміщень, як спальні (*мáла хáть*), що мали амфіладне розташування; їх кількість залежала від кількості членів родини; дитяча кімната; ванна; туалет. В останні десятиліття підвищення якості проживання сприяла модернізація опалювальної, водопостачальної і водовідвідної систем.

У контексті житлобудівництва степової частини України варто зазначити, що вихідним матеріалом для спорудження будинків на території Запорізької області переважно є глина і солома⁹. Проте окремі селяни – як українці, так і чехи – використовують також сучасні будівельні матеріали – керамічну й силікатну цеглу, газобетон, керамічні блоки та ін.

Якщо розглядати традиційний тип побудови житлової споруди, то варто наголосити, що існували (і досі залишаються актуальними) два способи зведення стін: 1) через дерев'яну опалубку з використанням глино-солом'яних вальків; 2) із саману в комбінації з обпаленою цеглою. Для чеських переселенців обидві технології стали новими, адже основним будівельним матеріалом на території їх виходу було дерево¹⁰.

⁹ Будина О. Жилище болгар, греков, албанцев. *Матеріальна культура компактних етнічних груп на Україні. Жилище*. Москва : Наука, 1979. С. 92; Косміна Т. Поселення та житло. *Культура і побут населення України*. С. 110; Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине: Историко-этнографический очерк. С. 178–179.

¹⁰ Маца И. Архитектура Чехословакии: Исторический очерк. С. 224–227.

Перший спосіб будівництва полягав у тому, що розрівнювали майданчик і робили розмітку майбутнього будинку, враховуючи розташування його фронтальної стіни паралельно вулиці. Для цього по периметру споруди забивали в землю дерев'яні кілки й обв'язували їх мотузкою. У місцях утворення кутів ставили дерев'яну опалубку шириною й висотою 50 см. Ґрунт (намагались використовувати нижні шари глини, які мали більший ступінь в'язкості) підвозили до місця будівництва, поливали водою й залишали на ніч. Наступного дня додавали до нього солому, ретельно перемішували ногами або за допомогою коней, яких ганяли по колу. Готовність замісу перевіряли увіткнутою лопатою: якщо грудки землі не прилипали до знаряддя, розпочинали спорудження стін. Поряд із замісом окремо розташовували купу соломки. Як правило, чоловіки набирали заміс вилами і кидали на солому, жінки обкатували його в соломі і перекладали на носилки. Готові валькі ретельно утрамбовували в дерев'яну опалубку. Через тиждень, коли перший шар вальків просихав, опалубку підіймали на 50 см.

Після зведення кутів (до половини загальної висоти будинку) закривали середню частину кожної стіни. Чотири з'єднаних сторони житлової споруди називали *коробкою*. Глинобитні будинки були, як правило, невисокі – кожна стіна становила близько 2,50 м. Для усунення нерівностей використовували *лату* (*правилка* – довга дерев'яна дошка): її клали на верх стіни, зверху неї ставили чашку з водою. Нахил поверхні рідини вказував на необхідність підняти або опустити висоту будови.

Інший спосіб будівництва стін був пов'язаний з виготовленням саману – неопаленої цегли (*вепришак*; укр. – *коліби*). У заготівлі сирцевої цегли, як правило, брала участь вся родина, інколи до цієї роботи залучали інших родичів і навіть сусідів. Дослідниця О. Будіна, яка працювала на українській території Донецької, Запорізької та Херсонської областей в 1970-роках у складі експедиції науковців Інституту етнографії ім. М. Миклухо-Маклая, відзначала, що «звичай колективної роботи був характерним для всіх сіл Приазов'я – російських, українських, болгарських, грецьких, албанських та ін.»¹¹.

¹¹ Матеріальна культура компактних етнічних груп на Україні. Жилище. С. 98.

В Чехограді колективну селянську працю, засновану на засадах взаємодопомоги, називали українським словом *толóка*.

Колиби виготовляли за пів року, а нерідко і за рік до будівництва хати. Найчастіше їх робили ранньою весною, коли господарі ще не були обтяжені посівними роботами. Щоб саманна цегла мала однакову щільність після просушування, її намагалися зробити в повному обсязі за кілька днів.

У перший день глину викопували, розпушували й заливали на ніч водою. З ранку наступного дня глиняний ґрунт змішували із соломкою за допомогою коней і перевозили на місце виготовлення саману. За словами респондентів, з об'єму глини, видобутої на площі діаметром 12 м (глибина – один штик лопати) виходило до 3000 колиб; будівництво великих будинків нерідко вимагало до 5000 саманних цеглин.

Перевозили глину за допомогою однієї-двох бричок. Останні набували специфічної конструкції: їх розбирали, залишаючи тільки два передні колеса, на які встановлювали дерев'яну платформу (1,50 × 1,50 м) для транспортування вантажу. За необхідності платформу підводили, і глина падала з воза на землю. На місці виготовлення колиб готовий заміс укладали в дерев'яні форми. Останні являли собою чотири збиті дошки, розділені всередині надвое. Розмір кожного гнізда становив 50 × 25 × 22 см. З боків форма мала дерев'яні ручки (*держак*). Як правило, з формами працювали жінки (нерідко до 15 осіб), глину носили й подавали чоловіки.

Формована цегла залишалася на місці, де сохла до чотирьох днів; через кожні наступні два-три дні її ставили на просушене ребро. Напівпросушений саман спочатку групували у вигляді літер П (по три цеглини), потім складали в піраміди, форма яких забезпечувала ретельне провітрювання цеглин; через кілька днів об'єднували в невеликі купи. Загальний термін просушування – до двох тижнів. Готовий саман перекладали на брички і звозили до місця будівництва. Щоб глина не розмокла і не пом'якшала під впливом атмосферних опадів, її накривали толем або бляхою, а також іншими підручними матеріалами, зверху закидали глиною (обмазували, якщо

залишали цеглу до наступної весни). Довжина колиби – 50 см – відповідала товщині стіни. При кладці стін чергували ложковий і точковий ряди. У першому варіанті цеглини укладали до лицьової поверхні стіни довгими гранями, у другому – короткими. Щілини між саманом замазували замісом рідкої глини і піску (*залівка*).

Якщо порівняти спосіб виготовлення колиб з технологією їх виробництва в колоніях чехів Кримського півострова, то варто наголосити, що в останніх вона відрізнялася наявністю додаткових складників замісу: за Ю. Вайсенгольц та Ю. Лаптевим, окрім соломи, у густий розчин глини додавали свинячу щетину. Нерідко також сирцеву цеглу комбінували у процесі будівництва з черепашником або «дикуном», який використовували для закладання фундаменту¹².

У Новгородківці, за прикладом українців, чехи так само мазали ззовні та зсередини валькові і саманні будинки глиною. Мазання здійснювалося двома–трьома заходами. Перше мазання називали *закідкою*: стіни забивали товстим шаром глини з соломною. Через кілька днів, коли глина підсихала, починали затирати та вирівнювати поверхню стін розчином глини з кінським гноєм або глини з піском. Остаточне вирівнювання поверхонь стін досягалося за третім мазанням, яке називали *затірка*. За допомогою будівельної дошки (*пркінко на мазані*) розгладжували стіни розчином глини з кінським гноєм та піском. Остаточного вирівнювання поверхонь стін досягали за третім мазанням, яке називали *затірка*. За допомогою будівельної дошки (*пркінко на мазані*) розгладжували стіни розчином глини з кінським гноєм та піском. Після просихання рівну поверхню стіни білили білою крейдою або вапном, розчиненим з піском¹³.

Набагато раніше ніж українці чехи почали облицьовувати (укр. – *личкуватъ*) саманні або глинобитні будинки опаленою це-

¹² Вайсенгольц Ю. С., Лаптев Ю. Н. К вопросу о календарних праздниках чехов Крыма. С. 91–93.

¹³ Народи Північного Приазов'я: Етнічний склад та особливості побутової культури. Запоріжжя : Просвіта, 1997. С. 47–48.

глою (в українців – *цегла-пальовка*)¹⁴. Остання кріпилася розчином вапняку, а зсередини ХХ ст. – цементом. Товщина стін облицьованого дому із саману становила близько 80 см. Перші обсяги цегли привозили з німецьких колоній (купували нову продукцію, а також будинки німців-переселенців до Америки, які продавали житло на злам). Згодом цеглу почали виробляти власноруч у майстернях колонії Чехоград.

У процесі облицьовання стін нерідко вдавалися до оформлення елементів зовнішнього декору. Використовуючи переважно геометричні мотиви в орнаменті, з цегли викладали візерункові карнизи, широкі пілястри по кутах будинку, кам'яні наличники навколо вікон, пояси, візерунки різної форми та ін. Стіни, облицьовані опаленою цеглою, ззовні залишалися відкритими або ж їх білили. Елементи декору, як правило, білили розчином вапна та неорганічного пігменту – ультрамарину (укр. – *сінька*). Насиченість кольору регулювали кількістю барвника.

Закцентуємо, що саманні будинки зводили в Чехограді / Новгородківці доти, доки існувала можливість копати глину безпосередньо в селі. Коли у 1970-х роках на ділянці для видобутку цієї дрібнозернистої осадової породи було розбите колгоспне футбольне поле, глину копати заборонили. Новим будівельним матеріалом для спорудження житлових і сільськогосподарських приміщень чехів стали черепашник (місцева назва – *ракушняк*) і штучний стіновий камінь (шлакоблок).

Перший з них являв собою легкий, але міцний камінь світло-коричневого кольору, який випилювали з масиву породи у вигляді прямокутного паралелепіпеда розміром – 50 x 25 x 20 см. Пориста мікроструктура черепашника, заповнена повітрям, забезпечувала йому низькі теплопровідні властивості, тому будинок з черепашника влітку добре зберігав прохолоду, а взимку – тепло.

¹⁴ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 9. Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання / голов. ред. Г. Скрипник ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2020. С. 279.

Товщина стіни з черепашника відповідала довжині блоку – 50 см. При її закладці (від кутів) одночасно виконували облицювання стіни цеглою. Між двома будівельними конструкціями залишали «повітряну подушку» 3–5 см від цоколя до даху, яка накопичувала й зберігала тепло. Крім того, між двома стінами робили перев'язку із застосуванням металевого дроту, щоб забезпечити будівельну конструкцію міцністю моноліту. Цеглу кріпили розчином гашеного вапна і піску, для черепашника замішували суміш червоної глини та піску. Стіни – цегляні ззовні і черепашникові зсередини – штукатурили вапняним розчином з додаванням цементу. Після просушування білили.

Шлакоблок виготовляли промисловим способом, методом пресування у спеціальних формах бетонно-піщаної суміші. Однак, незважаючи на конструктивні особливості стінового каменю (порожнечі всередині забезпечували легкість даного будівельного матеріалу і посилювали його теплоізоляційні властивості), будинки зі шлакоблоку були не практичними. Вони швидко нагрівалися влітку та погано зберігали тепло взимку. Тому зі шлакоблоку селяни споруджували переважно літні кухні та сільськогосподарські приміщення.

Варто зауважити, що перші житлові споруди чехів будували без фундаменту, безпосередньо із землі. Проте в опалубку насипали до 10 см попелу, який слугував природнім гідроізоляційним матеріалом. Щоб зберегти стіни від перемерзання взимку, добудовували по периметру споруди цоколь (*зітка*), який до того ж слугував опорою для стіни з опаленої цегли під час облицювання. Інколи цокольний об'єм одразу закладали при установці дерев'яної опалубки.

Згодом під глиняні та черепашникові будівлі стали підводити фундамент. Для цього по периметру будинку робили заглиблення у ґрунт на 50–70 см, яке заповнювали кількома шарами каміння та битої цегли, заливали розчином глини та піску або цементом. На фундамент клали цегляний цоколь завширшки 70 см (50 см – товщина саману, 20 см – на облицювання). Для додаткового захисту цоколю від вологи його покривали розчином із розігрітої смоли та рідкого

пального (солярка, гас). Цоколь від саманної стіни нерідко відокремлювали руберойдом.

Підлога (укр. – *долівка*) у будинках чехів до кінця 1960-х років залишалася земляною. Насипану товстим шаром (20–30 см) землю перемішували з соломою й добре утрамбовували. Для полірування поверхні її пересипали дерев'яними стружками (*піліни*), по яких ходили кілька днів. Інколи з метою пресування та глянцювання підлоги запрошували молодь на вечір з танцями. Добре ущільнену підлогу мазали розчином жовтої (або червоної) глини, води та кінського гною за допомогою щіток з кінських хвостів (*картач*); останнє вирівнювання робили будівельною дошкою (*пркіно на мазані*). Мили підлогу щотижня, підновлювали глиняну мазку за необхідності.

З другої половини ХХ ст. з'явилася нова технологія виготовлення внутрішнього покриття у житлових приміщеннях: утопану землю затягували руберойдом або толем (інколи – товстим шаром проклеєних газет), які вкривали кількома шарами фарби. В парадній кімнаті намагалися зробити дерев'яну підлогу, яку обробляли спочатку рубанком (*гоблік*), останнє вирівнювання здійснювали фуганком (*штóспан*). У господарських приміщеннях (кухня, сіни) викладали цегляні підлоги у вигляді різноманітних геометричних візерунків. З метою ретельного догляду щосуботи її натирали шматком червоної цегли; пил і цегляну крихту змивали водою.

Підлоги у будинках сучасних нащадків чеських переселенців виготовляють з дощатих матеріалів, які фарбують або перекривають гнучким водонепроникним штучним полотном – лінолеумом. У сатінарних кімнатах використовують керамічну плитку.

Для житла чехів традиційним був і залишається двосхилий тип даху (з прямим фронтом), при якому крокви розташовуються у двох однакових площинах і спираються на кінці стельових балок. Така конструкція верхньої частини будинку з кінця ХІХ ст. й до сьогодні є характерною для більшості житлових споруд Півдня України ¹⁵.

¹⁵ Самойлович В. Народное архитектурное творчество Украины. С. 96; Чижикова Л. Жилище русских. Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Москва : Наука, 1979. С. 38.

Довжина даху зумовлювалася кількістю опорних балок стелі (*тра́м*), які ставили в мауерлат. Для виготовлення останнього використовували дерев'яні колоди діаметром 18–20 см і довжиною 6 м, які розпилювали на дві половини і викладали пласкою стороною на поверхні стін. Для опорних балок використовували колоди діаметром від 30 см, на кінцях яких робили поглиблення для крокв (*кrhoв*). Як правило, нараховували від 12 до 15 балок (у старих будинках розташовували на відстані 1,20 м, у новіших – 1,50 м).

Довжина крокв залежала від призначення горищного простору, але, традиційно сягала 3,5 м. Кожну пару крокв з'єднували («в'язали») на землі: верхні їхні частини, що утворювали кут, збирали «в замок». Кроквяні «ноги» з'єднували поперечними балками – бантинами (*гамба́лек*). Місце для останніх вибирали, відмірюючи одну третину довжини кроквяної «ноги» вгору і дві третини вниз. Усі з'єднання («замки») підбивали дерев'яними цвяхами (*шпунт*). Опорою для з'єднання верхніх кінців кроквяних ніг слугував конковий брус. Після того, як крокви фіксували на кінцях несучих балок, їх кріпили до мауерлата залізними скобами; мауерлат закривали глиною.

Обрешітку даху утворювали 6-метрові дерев'яні бруси (*ла́ть*), які слугували основою для фіксації покрівельного матеріалу. Від довжини останнього залежала відстань між латами та їх кількість (наприклад, якщо клали черепицю, відстань між латами становила 35–40 см). Лати починали набивати з нижньої частини даху, поступово піднімаючись угору. Нижні частини скатів даху звисали на бічні стіни будинку й утворювали причілок, який захищав житлову споруду від сонячного перегріву та атмосферних опадів.

Передню частину даху на традиційному чеському будинку – *фронтон* – закривали деревом або цеглою, у наші дні – пластиковою вагонкою. З деревини використовували *тес* – тонкі дошки, виготовлені в результаті поздовжнього розпилювання колоди, які укріплювали на лицьовій стороні рейками у вертикальному або косому напрямках (з метою декорування основну площу фронто́ну фарбували в синій або зелений колір, рейки – у білий). Нижня частина фронто́ну зазвичай була глухою; центральна – з одним–двома засксленими

слуховими вікнами, розташованими симетрично. Верхня частина фронтона нерідко відмежовувалася рейкою і містила зображення висхідного сонця, пофарбованого у жовтий колір.

Фронтони перекриті цеглою прикрашалися зовнішнім декором у вигляді геометричних візерунків; мали одне, менше – два вікна. Використання пластикової вагонки в наш час зумовлює відсутність на фронтоні вікон. Для захисту фасадної стіни будинку від атмосферних опадів, біля основи фронтона розміщують неширокі металеві скати, що виконують функцію відливів.

Горище – приміщення під дахом (*стрóп*, рос. – *черда́к*) використовували й експлуатують зараз переважно для зберігання зерна, продуктів та дрібних господарських предметів. Доки будинки опалювали органічним паливом (солома, курай, кінський гній) в горищній частині пічних димоходів влаштовували коптильні площею – понад 1 м². Верхню частину димоходу – пічну трубу, що йшла під самий дах, робили з цегли (ширина кожної зі сторін становила півтори цеглини). Щоб утримати важку вагу коптильні, робили міцну горищну основу: опорні балки стелі забивали дошками, наносили на них товстий шар глини з соломною, після чого знову з'єднували дошки способом, який називали *фальць* (або *шпунт*): на одному ребрі дошки робили поздовжній виступ (*гребінь*), на іншому – відповідне йому за формою поглиблення (паз).

Стельові балки розміщували всередину житлових кімнат. Їх разом з дерев'яною стелею фарбували у білий колір або залишали нефарбованими. Згодом з'явилися суцільні глиняно-солом'яні стелі, які штукатурили і білили.

Цікавим став підхід чехів до вибору покрівельного матеріалу. Відомо, що дахи будинків спочатку крили житньою соломною або очеретом, зв'язаним в пучки ¹⁶ (*дбшки*). Через те, що всі будівельні роботи в чеському поселенні аж до середини ХХ ст. виконували українські майстри, можемо припустити, що останні застосовували традиційний для своєї території покрівельний метод. Приміром,

¹⁶ Наулко В. Особливості культури та побуту чеського та словацького населення України в аспекті міжетнічних взаємин. С. 186.

дослідження етнографів радянського періоду доводять, що в українських селах степової частини України дахи вкривали незв'язаною соломою або снопами, змоченими у розчині жовтої глини. Солом'яні пучки укладали на даху рядами, колосом вниз і прив'язували до обрешітки даху таким чином, щоб верхній ряд трохи перекривав нижній. У верхній частині даху робили гребінець щіткою або засипали дрібною соломою та заливали глиною.

Для покривання очеретом останній сушили, зв'язували в снопи, які прив'язували на даху рядами до обрешітки, придавлювали жердиною. Верхню частину очеретяного даху оформлювали так само як і солом'яну¹⁷. За словами чеських респондентів, покриття з очерету траплялися в Чехограді вкрай рідко і тільки в бідних селянських господарствах. Наприклад, колишня жителька с. Новгородківка – Ярміла Прибил (1923 р. н.) розповідала, що майже до середини 1940-х років будинок її батька був під очеретом¹⁸.

Окрім житньої соломи та очерету як покрівельного матеріалу, чеши використовували дранки (*ші́ндел*) – прямокутні дерев'яні дощечки, які набивали на лати, перекриваючи нижнім краєм однієї пластини верхню частину іншої. Встановлено, що чеські будинки під *ші́нделом* стояли до середини 1960-х років.

Найпоширенішим матеріалом для крівлі будинків була й залишається до сьогодні черепиця (*та́шки*)¹⁹. Відомо, що в Чехограді у 1920-х роках функціонувало три майстерні з виготовлення опаленої червоної цегли та черепиці. Останню виробляли трьох видів: *німецьку*, *татарську* та *марсельську* (*марселька*, або *фр́анцовська*). Сировину використовували місцеву – глину різних видів.

З другої половини ХХ ст. в обіг покрівельних матеріалів увійшла цементно-піщана черепиця. Проте остання швидко пропускала вологу, і з середини 1960-х років її замінили на щільніший і простіший в монтажі азбестоцементний шифер у вигляді широких будівельних

¹⁷ Буди́на О. Жилище болгар, греков, албанцев. С. 100.

¹⁸ АНФРФ ІМФЕ. Ф. 57. Од. зб. 14. Арк. 142.

¹⁹ Матеріали по описанію селений в пожарном отношении Бердянского, Днепровского, Мелитопольского уездов Таврийской губернии. Симферополь : тип. Таврич. губерн. земства, 1910. Вып. 1. С. VI–VII.

аркушів хвилястої форми. На сучасному етапі поряд з шифером та червоною черепицею, чехи використовують сучасні покрівельні матеріали: металеву і бітумну черепицю та ін.

Зосереджуючи увагу на елементах стінних конструкцій, наголоsumo, що в глинобитних будинках отвори для вікон робили після утрамбування другого шару глини в опалубці. Для цього всередині опалубки дошками перекривали простір, який залишалося вільним. Вікна площею 1 м² формувалися за рахунок висоти двох опалубок. За необхідності отвори розширювали шляхом обробки їх сокирою. У них ставили віконні коробки, на нижній брус якої кріпили товсту дерев'яну плиту, що виступала всередину житлового приміщення і слугувала підвіконням. У коробку поміщали раму, із зовнішньої сторони укріплену дерев'яними лиштвами. Внутрішні відкоси мазали щільним розчином глини із солом'ю.

Безпосередні польові спостереження дозволили переконатися, що вікна у традиційному чеському будинку, як правило, розташовували на його довгому фасаді та торцевому боці, що виходив на вулицю. Парадна кімната мала чотири–п'ять вікон: два, рідше три – на фронтальній стороні і два – на причілковій. Там само були розташовані два вікна житлової кімнати та одне – кухні. Дерев'яних стулчастих віконних конструкцій не було. Вікна в будинках мали шість–сім «очниць», згодом їх кількість зменшилася до двох–чотирьох. Від холоду та літньої спеки всередині приміщень на вікна вішали двостулкові віконниці (*вбкенице*), які разом з віконною рамою фарбували у білий колір. Поліпшенню вентиляції житлових приміщень сприяли квартирки, які поширилися з другої половини ХХ ст. У будинках сучасних чехів можна зустріти вікна з ПВХ-профілів (пластикові вікна), які менше піддаються впливу атмосферних явищ, мають ідеальне прилягання стулок і забезпечують естетичний зовнішній вигляд будинку.

До елементів стінної конструкції належать вхідні двері (парадні і «брудні»), які розташовували на причілкових сторонах будинку. Дверні коробки (*лутка*) мали рамкові конструкції, які жорстко кріпилися у дверному отворі. Шви, що з'єднували дверні отвори і

коробки закривали дерев'яними лиштвами. Двері (відчинялися всередину будинку) ставили на рівні внутрішньої сторони стіни, утворюючи таким чином глибокий поріг, захищений дахом. Люнет – напівкруглий отвір в стіні над парадними дверима часто обрамляли цегляними візерунками. До середини ХХ ст. зовнішні та внутрішні двері в будинку робили одностулковими, на металевих завісах. Згодом, під впливом міської архітектури, з'явилися двостулкові дверні конструкції. До середини ХХ ст. двері і вікна не фарбували. Для захисту від вологи, гниття та деревних паразитів їх покривали розчином глини та оліфи. У наш час всередині побутових приміщень нерідко використовують двері з ПВХ-профілів (пластикові дверні пакети).

Як уже зазначено, житлові приміщення в чехів подібно до житла українців, поділялися на парадні та буденні. В обох зонах розташовували корпуси печей (*ка́мна*; укр. – *гру́ба, гру́бка*), отвори яких були повернуті в сіни; кожного дня опалювали піч, що стояла у побутовому приміщенні. Її функціонування забезпечували курай, солома, палки соняшника або кукурудзи, сухий коров'ячий гній (*кёрпич*), які завантажували через пічний отвір з боку сіней. Пічне устя (80 × 80 см) мало двоє залізних дверцят. Внутрішній простір печі нараховував чотири чавунні переkritтя (*шпорак*), які знаходились на 50 см одне від одного і утворювали горизонтальні димові колодязі (*шпéрова*). Корпус пічного комплексу в парадній кімнаті виступав усередину приміщення й знаходився на відстані 1,50 м від «глухої» стіни (*загру́бкою*) та 2,50 м від причілкової стіни, що виходила у двір. Піч мала близько 1,20 м довжини і 1 м ширини, висота складала 1,50 м. Її кінцевим елементом була цегляна димова труба, яка проходила через стелю в дах. З другої половини ХХ ст., через масове використання в селах кам'яного вугілля, конструкція традиційної чеської печі змінилася. Вона набула меншої форми, з'явився колінчастий димохід, широкий топливник і зольна камера («гніздо»), відокремлена колосниковою решіткою.

У парадній кімнаті, розрахованій переважно на гостей, знаходилися найцінніші для господарів меблі, часто призначені для дівочого

приданого. Предмети інтер'єру (виготовлені місцевими теслярами) розташовували уздовж стін, залишаючи вільним внутрішній житловий простір. Біля причілкової стіни між вікнами, що виходили у двір, стояв стіл, накритий білою скатертиною прямокутної форми. По довжині столу з обох сторін ставили два-три стільці зі спинками. Поруч зі столом розташовували скриню (*трўгле, трўглічка*; рос. – *комод, сундук*), де зберігали постільну білизну, дівочий посаг, весільний одяг заміжньої жінки, гаманець з грошима, торбинку з гудзиками, нитками, голками та ін. Біля «глухої» стіни розміщували шифоньер (*скршіне, скршінь, або ярмара*), у якому зберігали парадний одяг. Навпроти дверей розташовували дерев'яне ліжко з бортиками по боках і високим підголівником, прикрашеним різьбленими візерунками. З другої половини ХХ ст. у чеських селян з'явилися залізні ліжка. Частина стіни поряд із ними нерідко закривали фабричними покривалами (найчастіше з велюру), які, окрім декоративної функції, набували унітарного значення: слугували своєрідною теплоізоляцією між стіною та постіллю. Остання, як правило, складалася з однієї-двох пухових перини з качиноного чи гусячого пуху, простирала, ошатного покривала (*св́атечні плáхта*), зверху якого клали подушки, кількість яких залежала від матеріального статку господарів. Уся постільна білизна була оздоблена різноманітною вишивкою: її робили на окремому відрізі (*прóшва*); декоровану тканину вшивали в наволочки, підковдри, покривала.

У просторі парадної кімнати між фронтальною і боковою стінами (навпроти печі) було прийнято облаштовувати домашній іконостас (*образ*). Важливим елементом його оздоблення ставав вишитий (або в'язаний гачком) білий ситцевий покрив у формі літери П – *рóушко*. За іконами тримали церковні свічки та гілки верби, освячені у Вербну неділю. Заможні господарі вішали в парадній кімнаті настінні годинники. З другої половини ХХ ст. серед чеських селян поширилася міська мода на фотоколажі, коли в одній великій рамці під склом розміщували портрети та групові знімки представників кількох поколінь однієї родини. Земляну підлогу в парадній кімнаті застеляли хідниками; стелю прикрашали штукатурним колом у вигляді ажурного лі-

плення (прикручували шурупами, щілини навколо нього замазували цементним розчином і фарбували разом зі стелею).

Вікна в парадній кімнаті прикривали фіранками (*фірганек*), які кріпилися на масивних дерев'яних карнизах та мали довгі симетричні кінці й коротку середину (закривала лише три чверті вікна). Після 1950-х років нижню половину віконного скла стали додатково прикривати маленькими занавісками (*фірганечек*) з білого ситцю, прикрашеними по нижньому краю вишивкою. Такий спосіб облаштування віконної зони залишається традиційним для чеських будинків й досі.

У житловій кімнаті, де безпосередньо відбувалося життя родини, розташовували ліжка для дорослих, ставили скриню, стіл зі швейною машинкою. У *загрубковому* просторі були дерев'яні настили (*барак за грубкою*; укр. – *нари*) для відпочинку дітей; їх відокремлювали від решти кімнатного приміщення довгою фіранкою й застеляли матрацами з житньої соломи (перетиралася повільніше, ніж пшенична). У будні дні ліжка накривали звичайними покривалами з червоного ситцю (*вшедні плáхта*), у святкові та недільні дні – вишитими або вив'язаними гачком (*недёлні плáхта*). Перед входом в обидві кімнати вішали штори на карнизах.

У кухонній зоні біля вікна, що виходило у двір, розташовували дерев'яний стіл. З обох боків від нього ставили одну-дві лавки (*лавіце*) з високими спинками; користувалися також табуретками. До другої половини ХХ ст. кухонні меблі не фарбували. Раз на тиждень, у суботу, їх чистили: натирали віниками або саморобними щітками розчином води, мила і піску; виставляли на вулицю для просушування. В інтер'єрі кухонної зони також були полиці для посуду (*пóлиці*), прикрашені мереживними серветками (*краёчки*), кухонні шафи.

Першими освітлювальними приладами були каганці – глиняні площки з баранячим або коров'ячим жиром та вставленим у них ґнотом ²⁰. У Другу світову війну та нетривалий час після неї замість

²⁰ Народи Північного Приазов'я: Етнічний склад та особливості побутової культури. Запоріжжя : Просвіта, 1997. С. 62.

каганців використовували гільзи від артилерійських снарядів, наповнені гасом, які підвішували під стелею. Згодом використовувати газові лампи. На початку 1960-х років с. Новгородківка було електрифіковано, і в чеських будинках з'явилося електричне освітлення.

Якщо порівняти внутрішній простір традиційного чеського дому на Мелітопольщині з інтер'єром чеських будинків в інших регіонах України, то варто відзначити їх безумовну схожість. «Передня хата, де господарі приймають гостей, має традиційний інтер'єр, – описувала наприкінці 1980-х років дослідниця С. Чернявська внутрішній вигляд житлового комплексу чеських переселенців в Одеській і Миколаївській областях. – У багатьох селянських будинках до цього часу збереглися старі різьблені саморобні меблі, розставлені таким чином: у передній частині кімнати стоїть стіл, накритий скатертиною та мереживними серветками; уздовж стін витягнуті ослони; на ліжко, приставлене до глухої стіни, складають одна на одну подушки в наволочках з прошвою; на стінах висять картини, фотографії...»²¹. На нашу думку, спільність у предметному наповненні чеських житлових споруд в різних частинах України зумовлювалась не лише наслідуванням традиційного інтер'єру з території метрополії, але й впливом міської моди, породженої активним процесом індустріалізації.

Як зазначено вище, остання чверть ХХ ст. у житлобудівництві як чеського, так і українського населення Запорізького регіону характеризувалася появою багатокімнатних будинків, приміщення стали розрізняти на функціональні зони: житлову (загальна кімната, спальні, дитяча кімната), господарську (кухня, «топка», ванна, туалет) та комунікаційну (входи, сіни).

Парадна кімната залишилася найбільшим житловим помешканням, зазвичай орієнтованим вікнами у бік головного фасаду. Її використовували для домашнього дозвілля, денного сну та відпочинку. В інтер'єрі парадної кімнати поступово з'явилися нові, нетрадиційні для селянського побуту риси умеблювання: м'які (диван, крісла) та

²¹ Чернявська С. Побут і музичний репертуар чеського населення Одещини та Миколаївщини. *Народна творчість та етнографія*. 1988. № 6. С. 51.

корпусні (сервант, журнальний стіл, книжкова шафа або стелажі) меблі, телевізор, різноманітні джерела освітлення (люстра, торшер, настінні лампи, бра). З метою споживання їжі у парадній кімнаті ставили стіл і кілька стільців.

У спальнях ставили ліжка, шафи, письмовий стіл, туалетний столик, трюмо, вішали полиці. У дитячій спальні розташовували ліжко, шафу для одягу, полиці для іграшок. Підлоги в кімнатах застеляли килимами або килимовими доріжками; на вікнах вішали тюль та штори. У кухні з'явилися газові плити, холодильники, пральні машини.

Тепер умови проживання як українців, так і чехів максимально наблизилися до міських і стали ще комфортнішими. До традиційного умеблювання житлової зони додалася різноманітна аудіо- й відеотехніка, комп'ютери, ноутбуки; господарську зону обладнують великою (морозильні камери, холодильники, посудомийні машини та ін.), дрібною (мікрохвильові печі, кавоварки, кухонні комбайни, м'ясорубки, соковижималки, хлібопічки, тостери, блендери та ін.), кліматичною (вентилятори, кондиціонери, водонагрівачі та ін.) та санітарною (ванни, душові кабінки та ін. санітарно-технічні пристрої) побутовою технікою.

Господарський двір. На відміну від українців, які мали значно менші економічні привілеї, ніж іноземні колоністи, у чехів до середини ХХ ст. внутрішній простір їх традиційної садиби становив близько 2 га землі. На них, окрім будинку, розміщувалися приміщення для великої рогатої худоби, свиней та птиці; бази для коней; відкритий тік для обмолоту зерна; приміщення для зберігання врожаю та сільськогосподарського інвентарю; льох; один або кілька колодязів. Кожна з перерахованих господарських споруд мала власні типологічні риси, пов'язані з їхнім функціональним призначенням та характером використання.

Хлів (*maštál*; рос. – *сарай*) – зимове приміщення для коней, великої рогатої худоби і свиней у чехів хоч і ставав продовженням житлових будівель, проте мав більшу ширину, ніж будинок (до 8 м). Для зручності використання вхід до хліва часто мав «голландські двері»,

розділені горизонтально на дві половини. У літню пору тварин виганяли на бази – огорожені простори. Організація останніх була досить простою: кілька невисоких дерев'яних стовпів, вбитих у землю, з'єднували між собою двома рядами дошок. Корови, телята, коні й вівці мали окремі бази. Вівці, завдяки м'яким кліматичним умовам Запорізького регіону, перебували весь рік у приміщеннях без стель (*загón про овечкі*), які будували з колиб, очерету або тину, мазаного глиною. Птахів утримували в окремих будівлях – *кўрниках*.

Для зберігання зерна та кормової соломи будували клуні (*плєвнїк*; укр. – *полóва*). Вони мали невисокі (1–1,20 м), щільні стіни (товщиною в дві саманні цеглини), які утворювали прямокутну коробку площею 8 ? 18 м. Зверху клуню накривали високим двосхилим дахом кровляної конструкції, критий черепицею. Неподалік від клуні, як правило, був відкритий тік (*герман*) для обмолоту зерна сільськогосподарськими катками. Тік являв собою добре утрамбовану ділянку землі напівкруглої форми (до 12 м в діаметрі) з невеликим скатом від центру до країв.

У глибині двору містився льох (*склеп*; рос. – *пóгреб*), конструкція якого тривалий час залишалася сталою. Льох являв собою споруду, яка мала цегляну арочну кладку і прохід на глибину до 6 м. Коридор, що зв'язував арку на поверхні землі і підземну частину льоху, мав назву *шія* і налічував понад 20 сходинок. Стіни підземної частини льоху (*тўнел*) мазали глиною (згодом зміцнювали бетоном), напівкруглу (*клєнуту*) стелю викладали з цегли. З підземного приміщення льоху на поверхню землі виводили одну-дві труби (*лўфтник*; рос. – *воздушник*), через які забезпечували циркуляцію повітря. Верхня частина труби височіла над поверхнею на 50–70 см. Тепер використовують звичайні азбестові труби діаметром до 20 см, які зверху прикривають металевими конусоподібними кришками (*пóклуpek*).

Окреме місце у дворі відводили для ділянки, де зберігався попіл (огороджували невисокими глинобитними стінами), та для літньої пічки на відкритому повітрі. Сільськогосподарський інвентар та агротехнічні засоби зберігали в сараях різноманітних конструкцій і розмірів. На задній частині двору ставили кілька скірт кураю і со-

ломи для опалювання будинку (*тбпєні*). Якісним паливом вважали також кінський гній (*кізятько*).

Важливу роль у функціонуванні чеських і українських господарств відігравали колодязі (*студня*). Найперші з них являли собою криті шахти глибиною до 25–30 м і діаметром до 1,20 м з найпростішим типом механізму – корбою, призначеним для створення тяглового зусилля. До коловорота на цепку прив'язували одне відро (*кбпка*), яким підіймали воду на поверхню. Для зменшення фізичного навантаження при підйомі води, чеські господарі згодом почали використовувати складніший тягловий механізм – *блбчки*, – колесо з жолобом, яке оберталось навколо своєї осі. Така конструкція дозволяла збільшити обсяг добутої води вдвічі, адже в роботі застосовували одразу два відра (одне – підіймалося, друге – опускалося). Для зручності обидві посудини мали дерев'яні ручки (*бугур*) із зовнішнього боку днища.

Унаслідок зростання господарської діяльності, яка зумовила збільшення споживання води, чехи почали використовувати колодязі з корбою на кінській тязі. Оголовок такого джерела водопостачання складався з дерев'яного барабана, який крутив кінь, запускаючи таким чином у роботу два дерев'яних відра об'ємом 30–50 л. Щоб вода, розхлюпуючись, не призводила до руйнації стін колодязя, відра робили високими і вузькими.

Внутрішню поверхню колодязної шахти спочатку залишали у її природному вигляді, що спричиняло швидке осипання ґрунту й забруднення води. З часом підземну конструкцію колодязя стали укріплювати колодами (до 6 м), у багатих господарів викладали опаленою цеглою (нерідко – до дна). Біля колодязів розташовували низькі дерев'яні бочки діаметром до 2 м (*басина*), які слугували для напування тварин. Для зручності транспортування води з колодязя до *басини* прокладали бляшану ринву.

Тепер чехи і українці нерідко бурять водяні свердловини, які, на відміну від колодязів, не накопичують води (діаметр свердловини до 19 см) і її щоразу треба помпувати безпосередньо з водоносного горизонту.

Після 1930-х років, коли було організовано колгоспи, нові форми праці істотно вплинули на характер виробничої діяльності селян, що своєю чергою змінило прийоми планування традиційної чеської садиби. Зі зменшенням особистого господарства як в українців, так і в чехів з ужитку вийшли допоміжні сільськогосподарські споруди, такі як клуні, бази, тік. Унаслідок значного зменшення дворової території господарські споруди стали щільніше гуртуватися навколо жилого будинку. Садибу почали умовно ділити на господарський і чистий двір (або передній та задній).

Чистий двір зазвичай перекривали навісом з винограду й відмежовували від решти території лицевою стороною будинку, огорожею та літньою кухнею. Остання набула широкого розповсюдження як окрема житлова споруда на 2–4 суміжні кімнати із середини ХХ ст. У теплу пору року в літній кухні зосереджувалося денне життя родини; будинок слугував лише парадним і спальним приміщенням. У літніх кухнях виконували різноманітні роботи, пов'язані з веденням підсобного господарства: готували і споживали страви (з вулиці сюди було перенесено печі для хліба та їжі; згодом їх замінили газові плити), готували корм худобі, консервували фрукти і овочі, топили смалець, вимочували свинячі туші, інколи тримали курчат (у такому разі підсобне приміщення мало другий вихід в город або на задній двір).

Літня кухня мала двосхилий дах кроквяної конструкції зі стелею, усередині – земляну підлогу, яку згодом крили толем, деревом та плиткою. З початком 2000-х років як у чехів, так і в українців помітна тенденція до облаштування кухонних приміщень всередині будинку, чому зокрема сприяє газове опалення, подача води в будинок, каналізаційна система виводу стоків, а також наявність різноманітної побутової техніки, яка значною мірою полегшує домашню працю.

З кінця 1980-х років у сільського населення Запорізького регіону (українців, чехів, ін. етнічних груп) масового характеру набуло будівництво індивідуальних гаражів. Вхід до них розташовують з вулиці або двору. Для економного використання території садиби,

гаражі нерідко блокують з іншими спорудами – майстернею, сара-ями та ін.

Від вулиці та сусідів садиби огороджували парканами. Типи огорожі в чехів були різноманітні. Паркани робили із соломи, що лишалася після прокорму тварин. Коли шар соломи (до 80 см) про-сідав, зверху насипали новий. Дерев'яні паркани з'явилися в замож-них селян ще наприкінці 1920-х років (на відстані 2 м ставили стов-пи, які з'єднували двома латами, до них прибивали дошки). З кінця 1970-х років з'явилися металеві паркани з воротами та елементами кованого декору (залишаються характерними й для теперішнього часу). Двір, зазвичай обгороджений, має одні головні ворота (*врата*) з хвірткою (*бранка*). «Чистий» і «брудний» двори часто роз-межують невисоким парканом (наприклад, щоб тварини і птахи не переходили на лицьовий бік садиби). Характерною особливістю майже кожного чеського й українського двору є лавка (зі спинкою або без неї), розташована поряд із хвірткою, або у парадній частині двору неподалік від входу в будинок.

У житлобудівництві нащадки чеських переселенців з макси-мальною користю для власного господарювання запозичили від українського населення краю конструктивні особливості житла (трикамерний тип), види матеріалів, характерні для степового ре-гіону (глина, черепашник, солома), найекономічніші прийоми бу-дівництва (колиби, вальки). Етнічні маркери у житлобудівництві нащадків чеських переселенців збереглися лише у будівельній тер-мінології: *вепршák* (неопалена цегла), *зітка* (цоколь), *тра́м* (балка), *крóув* (кроква), *гамбáлек* (бантина), *шпунт* (дерев'яні цвяхи), *гоблік* (рубанок), *штóспан* (фуганок), *стрóп* (горище), *дóшки* (житня со-лома або очерет, зв'язаний в пучки), *ші́ндел* (дерев'яні покрівельні дошки), *та́шки* (черепиця) та ін. Нерідко чехи вживали й запозиче-ну російську й українську будівельну термінологію: *вальки*, *толока*, *колиб*, *залівка*, *личкування*, *синька*, *ракушняк*, *доловка*, *веранда*, *чер-дак*, *груба* та ін. До середини ХХ ст. інтер'єр традиційного чеського будинку відрізнявся від аналогічного українського наявністю харак-терних елементів: конструкцією печі, різноманіттям дерев'яних ме-

блів, які колоністи та їхні нащадки виготовляли власноруч. З кінця ХХ ст. (цей процес триває і нині) під впливом міської культури житлові інтер'єри українського і чеського населення Запорізького регіону зблизилися між собою за рахунок нового, не традиційного для селянського побуту, умеблювання: з'явилися м'які і корпусні меблі, нові джерела освітлення, відео- та аудіоапаратура, різноманітні домашні гаджети.

Сформований на рубежі ХІХ–ХХ ст. й розвинутий до початку ХХІ ст., комплекс господарських споруд у середовищі нащадків чеських переселенців виник, з одного боку, під впливом етнічної традиції планування садиби на материнській території, з іншого – архітектурно-будівельних особливостей Запорізького регіону. Причому характер планування чеської садиби спільний з побутовими традиціями материнської території спостерігався лише до першої чверті ХХ ст. Її внутрішній простір, окрім будинку, містив стайні та великі бази для коней і великої рогатої худоби, приміщення для свиней та птиці, тік для обмолоту зерна, споруди для зберігання врожаю та сільгоспреманенту, кілька колодязів. Проте кожна з господарських споруд мала певні типологічні риси, зумовлені будівельними особливостями Запорізького краю. З другої половини ХХ ст. забудова сіл та відновлення сільської інфраструктури після Другої світової війни в Україні регулювалися державними організаціями, а отже, планування чеських та українських садиб набуло звичайних радянських стандартів, які продовжують залишатися актуальними й на сьогодні.

Поховальна обрядовість. Смерть людини як в українців, так і в чехів спонукала до чіткої соціонормативної поведінки живих і зумовлювала використання певної культурно-побутової символіки та атрибутики. Аналіз регіональних матеріалів п'ятого тому корпусу експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів «Етнографічний образ сучасної України» (Київ, 2020) дав змогу встановити особливості сучасних поховальних обрядодій українців Запорізького регіону, які побутували впродовж останньої чверті ХХ ст. й зберігаються сьогодні.

Коли людина вмирає, її обмивають, одягають у заздалегідь приготуване вбрання; золоті прикраси – сережки, обручки – передають живим. З тими, хто вбирає покійника, розраховуються грошима. «Мертву» воду після миття виливають у місце, де не ходять люди, щоб «не підлити горя». Руки і ноги померлого зв'язують «путами». Розв'язують мотузки, коли безпосередньо ховають; передають їх рідним (нерідко використовують для магічно-лікувальних дій). Не можна передавати пута стороннім людям, «щоб не поробили».

Труни до початку 2000-х виготовляли в селах, тепер – купують. У домовину кладуть подушку із сіном або стружками, укривають небіжчика покривалом, до цього додають гроші («пропускні», інколи рівно сорок одну копійку) та особисті речі померлого. Біля труни, на столі або вікні ставлять запалену свічку, зерно і свячену воду, які стоять сорок днів.

Ховають на другий-третій день. В окремих селах (с. Берестове Бердянського р-ну) тривалий час зберігалася традиція в останній вечір перед похованням вечеряти великою родиною біля померлого, читати для нього молитви, співати пісень.

У день поховання зранку відбуваються «прощальні даровини»: усі, хто заходить до хати попрощатися з небіжчиком, залишають на столі гроші, печиво, цукерки (потім їх роздають на цвинтарі), квіти. Священник відправляє молебень, і труну з померлим виносять з дому вперед ногами; одразу закривають двері в будинку і ворота у дворі. Хрест (колись обв'язували: якщо жінка – хусткою, якщо чоловік – рушником), а за ним вінки і кришку від труни несуть пішки (на віко кладуть зав'язану у хустку хлібину, потім ділять її між тими, хто несе віко); за ними повільно рухається автобус з труною, слідом люди – пішки або на автомобілях. Тих, хто несе поховальну атрибутику, перев'язують хустками чи рушниками. Вважають, що не можна обганяти поховальну процесію або переходити їй дорогу.

На кладовищі священник востаннє відправляє молебень. Опускають труну в яму на канатах і закопують. Присутні тричі кидають грудку землі в могилу – «щоб покійник не снівся». Колись голосили, тепер горе й тугу виявляють мовчки.

Після повернення із цвинтаря миють руки, витирають новим рушником (інколи це роблять ще на кладовищі). Поминали в хаті, тепер – переважно «у столовій». На стіл ставлять канун з рису (з родзинками, политий солодкою водою на цукрі або меду, прикрашений цукерками), борщ, товчену картоплю з котлетами (або макарони з м'ясом, тушкованим шматочками), різноманітні салати. На солодке – налисники, пироги, кисіль з молоком («білий») або фруктами («червоний»), компот. Коли присутні виходять з-за столу, їм дають піріжок, печиво, цукерки – «на помин душі».

На другий день несуть померлому снідати – їжу і випивку (хоча православна церква забороняє поминання померлих спиртними напоями). На могилку ставлять чарку і тарілку зі сніданком. Наприкінці трапези їжу з могили прибирають, щоб місце поховання не оскверняли безпритульні тварини.

Якщо на поминки в день поховання прийти міг будь-хто з односельців, то на поминальний обід на сороковий день та роковини кличуть. Перед воротами слід помити руки: для цього ставлять відро з водою та «кружку» (кухлик), вішають рушника. На дев'ять днів роздають пакети з випічкою, цукерками.

Упродовж року померлих поминають у Великий піст та через тиждень після Великодня (Провідна неділя). Напередодні прибирають могили на кладовищі: полють бур'ян, прикрашають штучними квітами, хрести на могилах жінок перев'язують хустками. Коли приходять на кладовище, кажуть: «Христос Воскрес! Ми прийшли вас провідати». На могилах залишають гостинці (канун, цукерки, пряники з житнього борошна, обліті збитим яйцем із цукром – «житянки», яйця). Беруть із собою на цвинтар їжу, щоб обідати. Раніше обідали на покривалах на землі, тепер ставлять біля могили стола або збираються в хатах²².

У чехів, коли людина помирає, навколо неї тричі обносять *грімнічку* – свічку, освячену в церкві на свято *Грімниці*, за кожним

²² Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 8 : Культура народного харчування / голов. ред. Г. Скрипник ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2018. С. 87–89.

разом читаючи молитву «Отче наш...». Потім небіжчика обмивають (родичі або сторонні люди, з якими померлий домовлявся ще за життя), одягають у чистий або новий одяг, перекладають до труни, в руки вкладають чотки (*розáрій*). Дзеркала у будинку закривають тканиною.

До кінця ХХ ст. труни (*тру́гле*) чехи виготовляли власноруч: зовні їх огортали чорним або темно-синім ситцем (всередині – білим), по краях прикріплювали фабричне мереживо. Подушку виготовляли з білого ситцю, наповнювали столярною стружкою. До початку 2000-х років побутовав традиційний місцевий спосіб оздоблення труни: за допомогою трафарету з блискучого паперу вирізали фігури янголів, зображення сонця та хреста, якими прикрашали віко та труну з зовнішніх сторін.

У труну, як і раніше, кладуть невеликі паперові іконки та особисті речі покійного (окуляри, палку для ходіння, кашкет та ін.). Одяг та інші індивідуальні речі небіжчика роздають, дуже старий одяг спалюють. Неодружених хлопців або незаміжніх дівчат одягають у весільне вбрання й чіпляють весільну квітку (*кітічка*). Дівчині одягають фату на знак її зустрічі з небесним нареченим – Ісусом Христом, прикрашають листям аспарагуса (*невьєстїчка*).

У першу ніч небіжчик, як правило, перебуває в будинку, де біля нього читають псалми, молитви, співають обрядових пісень. Для підтримки гігієни створюють спеціальні умови для перебування тіла померлого в житловому приміщенні: під труну ставлять 1/5 літрової банки з густим розчином марганцівки або вапна; металеві кола з пічки кладуть на живіт мерця, на нього 300–500 гр. солі в полотняному мішечку та ін.

Основна частина поховального обряду починається вранці, коли труну виносять з будинку на двір, де відбувається прощання з померлим. До початку 2000-х років писали траурні тексти чеською мовою, у яких йшлося про життя покійного (яких труднощів він зазнав, що доброго залишив після себе та ін.). Виявляти негативне ставлення до небіжчика вважалося недопустимим. Традиційним для сучасних нащадків чеських переселенців залишається звичай, коли найближчі родичі просять вибачення від імені померлого в усіх присутніх.

Після прощання труну вивозять на кладовище вантажівкою. Процесія рухається в такій послідовності: несуть хрест, вінки, віко, їде вантажівка з труною, за нею пішки йдуть родичі, односельці. На віко кладуть невеликий віночок з паперових квітів та розп'яття. Перед входом на кладовище труну перекладають на плечі шістьох чоловіків.

На похороні дитини (на щастя, упродовж кількох останніх десятиліть у чеському середовищі він став рідкістю) труну несли четверо жінок (або підлітків) на рушниках (після похорону їх різали на частини та роздавали). З побудовою 1999 року в селищі католицького костюлю, померлих почали завозити в храм, де їх відспіває священник.

Мала територія кладовища і неможливість його збільшити (воно розташоване безпосередньо в селі) вплинула на спосіб формування поховальної камери: центральна її частина розташовується в бічній частині основної ями; надалі до нього додають ще кілька впускних поховань, утворюючи таким чином спільну могилу для кількох членів однієї родини. Верхню частину поховання роблять у формі пагорба, у ногах померлого ставлять хрест, який згодом міняють на мармурову плиту, з портретом померлого (гравірування, фотокераміка) та написами чеською або російською мовами (ім'я, прізвище, рік народження та смерті померлого, а також кілька поетичних фраз релігійного змісту або філософського характеру). Навколо могили ставлять металеву огорожу.

З цвинтаря присутніх запрошують у місцеву їдальню на поминальний обід, який має традиційний набір страв: юшка з курки; солодкий рис (раніше – пшениця) з родзинками, яблуками або черешнею, до нього тушкована курятина з пропареними сухофруктами, топленим маслом та цукром; варена картопля з тушкованим м'ясом (яловичина або свинина). На поминальний обід збираються також на річницю смерті, серед його учасників – родичі та найближчі знайомі²³. Тепер в окремих родин, що виникли внаслідок змішаних шлюбів інколи поминають померлих згідно з православною традицією на 9-й та 40-й день.

²³ НАФРФ ІМФЕ. Ф. 57. Од. зб. 13. С. 25, 38.

У поховальному церемоніалі чехів та українців до сьогодні збереглася значна кількість сталих елементів, що визначають їхню етнічну належність до власної культурної традиції. В українців це ритуали, пов'язані з прибиранням покійника, проводами труни на кладовище, поминанням. У чехів – оздоблення труни релігійною символікою, написи на могилах чеською мовою, порядок поминальних страв та ін. Разом з тим у результаті міжетнічної інтеграції виникло чимало спільних з українською звичаєвістю рис: способи збереження тіла померлого в побутових умовах, поховальна атрибутика, форма поховальної камери, облаштування поховальної території, поминання на 9-й і 40-й дні та ін.

Типи страв у системі повсякденного харчування. Представники титульного етносу Запорізького краю харчуються переважно тричотири рази на день: уранці (сніданок), в обід, у полудень (нерегулярно) та ввечері (вечеря). Повсякденну їжу умовно можна поділити на страви з рослинних інгредієнтів та продуктів тваринного походження. У першій групі маємо дві підгрупи: страви з овочевих та зернових продуктів. Друга група складається з м'ясних, молочних та рибних наїдків. Окрему категорію утворюють напої.

До страв з продуктів рослинного походження варто віднести каші із цілого або дробленого зерна злакових та круп'яних культур (пшенична, пшоняна, ячна, перлова, кукурудзяна, гречана й рисова); борошняні страви із зернових продуктів (супи з локшиною, *затірка*); борошняні варені страви (вареники, галушки, макаронні вироби фабричного виробництва).

Для затірки борошно змішують з водою, найчастіше без додавання яєць. Для приготування вареників (з картоплею, смаженою капустою, пасльоном, вишнями, сиром) і галушок тісто замішують на яйці. Галушки розрізняють на різані, рвані і ділені ложкою. Останні готують як на воді, так і на молоці, засмажують цибулею на олії або свинячому салі. Затірку і галушки їдять з юшкою²⁴.

Борошняні печені страви представлені в раціоні харчування українців насамперед хлібом. До 1970-х років його пекли з пшеничного та житнього борошна, а також кукурудзи (*малай*). Тепер від-

дають перевагу хлібобулочній продукції заводського виробництва. Замінником хліба в домашніх умовах нерідко слугують коржі, приготвлені на соді, та складаники. Для приготування останніх замішують корж на прісній воді, перемазують його олією, скручують і знов розкачують, смажать; готовий продукт не ріжуть, а рвуть руками.

Пирого печуть із *жерделями* (дрібний абрикос, або *дичка*), яблуками, сливою, полуницею. Роблять також булочки на дріжджовому тісті – *балабушки*. Смажать пиріжки з квасолею, картоплею, горохом та іншими начинками.

Овочеві страви умовно поділяють на рідкі, густі та сирі. До рідких овочевих страв насамперед належить борщ. Для приготування юшки відварюють м'ясо, яке споживають як окрему страву. Борщ роблять на буряковому квасі (або ріжуть буряк на шматочки чи труть на тертці), квашених або свіжих помідорах; заправляють олією або смаженим салом. Для збільшення кислого смаку інколи додають щіпку лимонної кислоти. У бурякову юшку додають квасолу, картоплю, капусту, моркву, цибулю, кріп та петрушку.

Густі овочеві наїдки у раціоні харчування українців представлені вареними, смаженими або тушкованими стравами. Насамперед, картопляними. Це – *деруни*, печеня з м'ясом, товчена (*товчонка*) та смажена (з цибулею та салом) картопля. Популярними овочевими стравами є фарширований солодкий болгарський перець і баклажани (*синенькі*), які начиняють рисом і м'ясним фаршем. Готують також ікру з баклажанів і томатів; смажать кабачки; запікають пшоняну або рисову кашу з кабачками та маслом. До сирих овочевих страв належить квашена капуста, яку солять з яблуками, огірками, помідорами; частину капусти квасять у качанах й використовують узимку для приготування голубців. Готують хрін: труть його на тертці, додають буряковий квас чи оцет, сіль, цукор.

Південний клімат Запорізької області дає можливість селянам споживати багато різноманітних фруктів (яблука, груші, сливи, черешні, вишні, абрикоси, персики, айва, виноград) та ягід (полуниця, малина, агрус, чорна і червона смородина). Їх споживають свіжими, роблять варення, узвари та компоти.

Для приготування м'ясних страв використовують переважно м'ясо свиней, корів, баранів, кролів, гусей, курей, індиків, менше – коней. Із нього роблять котлети, домашню ковбасу (зокрема з крові тварин – *кров'янку*), варять холодець, обсмажують сало з м'ясом та цибулею, додають до картоплі й тушкують у духовці. Смажать свіжину: підчеревину, шию, серце, легені та печінку із цибулею. Сало солять у бочках або каstrулях, консервують («закручують») у банки.

Важливе місце в системі харчування українців посідає риба. Використовують як річкову (короп, карась, плотва, лящ), так і морську (бичок, калкан, пеленгас, кілька, мойва, тюлька) рибу. Її смажать, солять, варять з неї юшку, роблять котлети (двічі перемелюють м'ясо на м'ясорубку, додають до фаршу оцет, мелене сало, цибулю, сухарі).

В їжу використовують молочні та кисломолочні продукти: свіже або кисле молоко, ряжанку, сметану, масло. Варять молочні каші з рисом та пшоном, роблять молочний суп з макаронними виробами, готують сирні запіканки (дрібну вермішель перемішують з маслом, яйцем, солодким чи солоним сиром). Печуть млинці з сиром, сметаною або маслом.

Серед напоїв у системі харчування українців Запорізької області поширені узвар із сушених фруктів та компот з порізаних свіжих фруктів і ягід. Уживають також домашні вина, наливки (роблять зі сливи, вишні та жердель, ставлять на сонце, щоб «грала»), самогон (*варьоха*)²⁵.

Система повсякденного харчування сучасних нащадків чеських емігрантів, на відміну від українців, з одного боку, зберегла традиційні складники, з іншого – набула нових чинників, зумовлених природно-географічним середовищем, особливостями побуту та характером господарської діяльності, а також міжетнічними взаємовпливами, що виникли на основі спільного проживання чехів з українцями та представниками інших національностей.

Дотримуючись усталеної класифікації, вдалося встановити, що кашоподібні страви представлені в раціоні харчування чехів тради-

²⁵ Там само.

ційним для них наїдком – *на́дівайною* – пшоняною (або рисовою) кашею із сухофруктами. Серед страв з товченого або молотого зерна розповсюджені, запозичені в українців за радянських часів, манна каша (*ка́ше крупі́чна*) та кисіль, який готують на молоці з додаванням ванільного цукру.

Борошняні страви із зернових продуктів представлені в раціоні харчування чехів різноманітними супами з використанням макаронних виробів домашнього виробництва: *дрóбена, ка́пана, кі́села, флі́чкова, нудлова по́лівки*. Аналогом української затірки є *дрóбена по́лівка* (або *дрóбенка*): для тіста замішують яйце і столову ложку борошна; круту суміш перетирають пальцями в дрібні грудки і кидають в окріп (або м'ясний бульйон) з картоплею та за смажкою (цибуля і морква). Якщо хочуть отримати грудки однієї форми, використовують кулінарну тертку, крізь яку ложкою видавлюють тісто. Схожий спосіб приготування має суп з дрібними галушками – *ка́пана по́лівка*, але тісто для нього ділять за допомогою маленької ложки.

З пшеничного тіста готують також локшину (*нудле*). Круто замішану суміш з яєць та борошна розкачують в пласт, який ріжуть на стрічки довжиною 30–40 см. Готову локшину пересипають борошном й залишають для просихання у прохолодному приміщенні; відварюють у м'ясному бульйоні з цілої курки.

До борошняних варених страв варто віднести *кне́длики* – кульки з дріжджового або прісного тіста, приготовлені у воді або на пару. *Тва́рогові кне́длики* за набором продуктів (сир, борошно, яйця, сіль, цукор) і технологією приготування схожі з українськими лінивими варениками. З крутого тіста формують кілька ковбасок, ділять їх за допомогою ножа на шматки. Опускають сирні кнедлики в підсолений окріп і варять близько 5 хвилин. Заправляють готову страву маслом або сметаною.

Розвалóвані (від чеськ. *rozvalovat* – «розкачувати») *схазені* (від чеськ. *scházet* – «нагромаджувати») *кнедлики* готують на пару. Але в першому випадку до тіста (борошно, яйця, вода, сіль) додають дві столові ложки горілки або самогону, у другому – дріжджі.

Борошняну масу ділять на 10–12 клубків, кожен з яких розгортають у пласт діаметром 20–25 см. Зверху кожен пласт мажуть шкварками із цибулею, потім загортають їх у рулет (*завін*). Готові кнедлики намагаються не придавлювати, щоб не відбулося злипання шарів тіста. Водночас тушкують свинячі гомілки (*прасачі колінки*). До бульйону додають сіль, цибулю, лавровий лист, чорний молотий перець. Коли м'ясо майже готове, зверху нього кладуть порізану картоплю; ще через деякий час на неї викладають кнедлики (бульйон покриває лише м'ясо та овочі). Кастрюлю зі стравою залишають у духовці (або на тихому вогні) на 20–25 хв. Варто наголосити, що *розваловані кнедлики* мають у чехів й іншу назву – *дамф нуделн* (від нім. dampf nudeln – «тісто на пару»), що своєю чергою свідчить на користь її запозичення з раціону харчування мешканців німецької колонії Найдорф, що колись була неподалік від Чехограда.

Так само, як і в українців, вагоме місце у системі харчування чехів посідає хліб (*хлѣба*). Селяни завжди ставилися до нього із великою пошаною, як до символу добробуту і гостинності. Про хліб чехи кажуть: «*Jak se zachází s chlebem, tak zachází s lidmi*» – «Як поводишся з хлібом, так поводишся з людьми». Крихти хліба ніколи не викидають, а віддають птиці або худобі. Хліб частіше ріжуть, ніж ламають. Не дозволяється залишати в хлібині ножа, нарізати її з різних сторін або перевертати підшвою догори. До 1970-х років чеські селяни випікали хліб власноруч (улітку в печах надворі або літній кухні – *пекárна, трѳба*). Для виготовлення хліба використовували суміш пшеничного і житнього борошна грубого розмелювання (*кѳвова мѳука*). Продукт найвищого ґатунку (без висівок) називали *ѳмна* (або *гладка*) *мѳука*. Тісто для хліба (вода, борошно, дріжджі) замішували у спеціальних дерев'яних коритах (*нѳцкі*), де воно кілька разів «підходило». Деко (*плех*), яке містило три-чотири великих хлібини, змащували смальцем або олією. Готовий хліб, круглий за формою, мав близько сорока сантиметрів у висоту. Верхня частина хліба – *окраець* – називалася *кѳрка*.

З появою державних пекарень чехи почали віддавати перевагу хлібобулочним виробам заводського виробництва. Проте в чеських

родинах і сьогодні залишається традиція пекти різноманітні пшеничні пироги з начинням (*бўхти*) або кулінарними присипками (*бўхти посіпані*), рулети (*штрудли*) та солодкі булочки з родзинками (*бўлечка прázдна*).

Для пирогів господині роблять дріжджове, м'яко замішане здобне тісто, до складу якого входять молоко (тепле), сметана, яйця, цукор, дріжджі, борошно та сіль. Опара тричі «підходить». *Бўхти* начиняють смаженою капустою, сиром з родзинками, маком, розпареним у молоці з цукром. Більш складну рецептуру мають *бўхти посіпані*: формують кілька великих коржів (нерідко мажуть їх фруктовим повидлом) та викладають зверху суміш з ванільного цукру, густого, холодного жиру (пряжене масло або смалець), борошна та яєць.

Підкреслимо, що поряд із печеними борошняними виробами існують і смажені. Насамперед це *вдóлки* – коржі, які випікають на сухій сковорідці. Досить часто *вдóлки* виступають заміником хліба, тому про них кажуть: «Dělá se třeba, když není chleba» – «Робити треба, коли нема хліба». Тісто для них замішують, як на хліб, але ріжуть на кілька частин і розкачують в окремі коржі. Смажать *вдóлки* з обох боків. Готовий виріб мажуть рідким смальцем або олією. У скрутні роки коржі з пшеничного борошна випікали тільки напередодні неділі або свят. Про це, зокрема, свідчить поширена в сучасній Новгородківці народна пісня: «Hrách a kroupy to je hloupý, / to my máme každý den. / Ale vdolky z bílé mouky / sotva jednou za týden» («Горох та крупи – це дрібниця, / це ми маємо щодня. / Але *вдóлки* з білого борошна / їмо лише раз на тиждень»).

До смажених борошняних страв належать млинці (*ліванце*), солодкі пишки (*кóблїгі*, або *кóблїшкі*) – прості або начинені сиром із родзинками, повидлом, маком, свіжими абрикосами або яблуками з цукром. Оригінальну рецептуру мають пишки, начинені шматочками відварного м'яса молодих півників або голубів (*на́девка*). М'ясо викладають на змащену сковорідку, заливають рідким тістом (борошно, молоко, яйця, сіль) і смажать з обох сторін. Існує й інший спосіб приготування: кожен шматок м'яса вмочають в тісто, викладають на сковорідку і обсмажують з усіх сторін.

Повсякденні овочеві страви чехів можна умовно поділити на рідкі, густі (варені, смажені або тушковані) та сирі. Для їх виготовлення використовують різноманітні овочеві культури: капусту (*зéлі*), огірки (*окúрки*), картоплю (*б́рамбора*), гарбуз (*каба́к*), квасолю (*фа́золе*), горох (*грах*), цибулю (*цибу́ле*), часник (*чесне́к*), кабачки, помідори, перець.

Серед традиційних рідких овочевих страв варто виділити *зéлнячку* та *чэсничку*. Для *зéлнячки* в юшку, де вариться картопля, кидають подрібнену капусту. Наприкінці термічної обробки у відвар додають сметану, кріп та кілька збитих яєць. Окремі господині підсилюють смакові властивості та калорійність супу за рахунок дрібних галушок. Для *чэснички* в окропі відварюють картоплю. Наприкінці до супу додають часник, пряжене масло та сухарі.

Важливе місце серед рідких овочевих страв чеської кухні посідає український борщ. Про його вагоме значення в повсякденному раціоні харчування місцевих мешканців свідчить запозичене ними українське прислів'я: «Чепуха – вареники, святе діло – борщ!» Для приготування м'ясного відвару використовують переважно яловичину (*говьезі ма́со*) або свинину (*пра́сачі ма́со*) з кісткою. Основними інгредієнтами борщу традиційно стають капуста, буряк, картопля, морква, цибуля, квасоля. Узимку, коли закінчується свіжа капуста, «в діло пускають» кислу, ретельно промиваючи холодною водою. Засмажують борщ смальцем або олією. Для покращення смакових властивостей готової страви, додають до неї сметану.

Основним компонентом густих овочевих наїдків чехів є картопля. Її використовують у таких стравах, як товчена картопля з капустою (*ко́чічі танец*, або *карто́шкова ка́ше зе зéлем*), картопляні котлети (*б́рамборові котлэ́ти*), картопляний салат (*б́рамборак*, або *б́рамборові са́лат*) тощо.

Для приготування страви з оригінальною назвою *ко́чічі танец* (від чеськ. *košičí tanec* – «котячий танець») кислу капусту злегка проварюють, змішують з холодним жиром (смалець або пряжене масло) і подрібненою сирією цибулею. Водночас відварюють картоплю, мнуть її товкачем і змішують з капустою.

Для *брамборових котлет* на м'ясорубці перемелюють відварну картоплю зі шкіркою та сиру цибулю. Додають сире яйце, 1-2 столових ложки борошна, перемішують. Готовий заміс розкачують в ковбаску, ділять її за допомогою ножа. Шматкам надають форму котлет, підсмажують їх на будь-якому жирі.

Досить простим у приготуванні є *брамборак*: відварену картоплю чистять від шкірки, дрібнять, додають олію, сіль, перець. Окремі господині кладуть у салат солоні огірки, а у весняний та літньо-осінній період – петрушку.

Оригінальною овочевою стравою є *ришепа* – тушкований буряк. На сковороду, змащену олією, викладають перемелений відварений буряк та засмажку (олія, морква, цибуля). Додають сіль, цукор та м'якоть помідор (узимку – томатну пасту). Суміш тушкують.

До густих овочевих страв належать також голубці (*завіни*, або *голубці*) та фарширований перець. До м'ясного фаршу додають сире яйце, відварну перлову крупу (або рис) і обсмажену цибулю. Готову суміш загортають у проварені капустині листи або начиняють нею перець. Тушкують овочеві заготовки в соусі з томату, смаженої моркви та цибулі. У пісні дні страви готують без м'яса.

Поширеними наїдками зі сирих овочів є квашена капуста і солоні огірки. Заправляють їх сирією подрібненою цибулею та олією. З'ясовано, що з 1920-х років чехи почали солити помідори, а з 1950-х – кавуни. Олію переважно виробляли із соняшника. Використовували в їжу також відходи від її виробництва – макуху.

Фрукти (груші, яблука, сливи, черешні, абрикоси, айви, вишні, черешні, персики, шовковиці) та садові ягоди (малина, смородина, агрус) споживають сирими та начиняють ними пироги.

М'ясні страви, які з другої половини ХХ ст. вживали майже повсякденно, чехи готують здебільшого з курятини, свинини, яловичини, менше – з баранини та конини. Людину, яка займається забоєм худоби називають *різником* (*ржезнік*), але зазвичай більшість чоловіків можуть самостійно заколоти кабана чи свиню. Тварині намагаються влучити в серце, щоб зручніше зібрати кров, яку використовують у кількох видах м'ясних страв.

М'ясо (ціла курка або гуска, свинячі реберця, литки, яловича філейна м'якоть з кісткою), як правило, варять в окропі. На бульйоні готують рідкі овочеві страви, а м'ясо додають до гарнірів – різноманітних каш або відвареної товченої картоплі.

До м'ясних страв традиційної кухні чехів Мелітопольщини варто віднести печеню (*пéчени мáсо*) та котлети (*котлétи*). Для приготування печені невеликі шматки м'яса викладають на деко, підсолюють і посипають кільцями цибулі. Для котлет на м'ясорубці перемелюють свинину або яловичину, цибулю та кілька сирих картоплин. Додають до фаршу сіль, яйце і незначну кількість молока або сметани. Отриману суміш ділять на купки, викладають їх на деко. Обидві страви готують у духовці.

Для приготування домашньої ковбаси (*масáкі*) відварне м'ясо пропускають через м'ясорубку, або дрібнять за допомогою ножа; змішують із шматочками сала з шиї тварини (*лáлох*), додають сіль, спеції, часник. Набивають м'ясну суміш за допомогою *шпріцни* в ковбасну оболонку (свинячу кишку) завдовжки 50 см, зав'язують її у колечко. Перед вживанням *масáкі* проварюють 4–5 хв.

Кров тварин використовують для таких страв як *зábіячка* та *ítрніце*. *зábіячки* кров смажать із молоком, цибулею та *лáлохом*, додають за смаком сіль і перець. Для *ítрніце* в окропі проварюють сало та свинячі нутроці (печінка, серце, легені, язик), перемелюють їх на м'ясорубці. У м'ясній юшці відварюють перлову крупу, водночас смажать кров. Змішують всі інгредієнти (фарш, кров, крупу), додають сіль, перець, часник і трохи м'ясної юшки. Набивають готову суміш у ковбасну оболонку. Перед вживанням проварюють близько 5 хвилин.

Свиняче сало переважно перетоплюють на смалець (*сáдло*) або солять (*слáніна*). Свіжий смалець мажуть на хліб, на ньому печуть, смажать. Для приготування бутербродних мас (*млétи шквáрки*) пряжені шматочки сала або жирного м'яса перемелюють на м'ясорубці, додають сіль та часник.

Рибних страв, характерних для традиційної кухні з етнічної території, у чехів небагато. Зазвичай рибу (переважно морську – бички, камбала, калкан, пеленгас та ін.) смажать, а потім тушкують в овочевому соусі (*омáчка*): цибуля, морква, борошно, помідори (то-

матний сік або паста). Популярною рибною стравою є солоний оселедець, порізаний на шматки і заправлений олією та сирією цибулею.

Вагоме місце у харчуванні чехів посідає молоко (*млїко*) та кисло-молочні продукти: кисляк (*сѣдли млїко*), сироватка (*сирѳватка*), сир (*твѳрог*), склотин (*пѳмаслі*), ряжанка, молозиво (*бубланїна*), масло вершкове та пряжене (*пршежатї масло*).

Переважно використовують коров'яче молоко (рідше козяче). Парним молоком з хлібом (інколи мазаним повидлом) можуть снідати. Свіжою сироваткою або кисляком запивають картоплю або кнедлики. Сир, сметану та вершкове масло беруть для приготування випічки. Ряжанку в Новгородківці почали робити лише з 1950-х років. За місцевою рецептурою, молоко парять у духовці близько двох годин; коли воно остигає, додають закваску (сметану), розливають у склянки і залишають у теплій духовці.

Щоб приготувати молозиво, змішують молоко першого та другого удою після отелення, додають до нього яйця (1 яйце на 1 л молока), сіль, цукор, ваніль або корицю. Печуть суміш у духовці. Оригінальним молочним десертом є *снежки*. До киплячого молока додають цукор, ваніль та збиті яєчні білки з цукром. Готову страву (прохолодну) розливають у тарілки.

Серед напоїв домашнього виробництва найпоширенішим залишається узвар (*вѳдварка*) із сушених або свіжих фруктів. Святковим напоєм вважають каву (*каву*). У скрутні роки напій замінювали *прїпсом* (*прїпс*, *прїпсек*) із смаженого ячменю або борошна. Про запозичення останнього з побуту німецьких селян можемо дізнатися з книги О. Клауса «Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России». Автор, зокрема, зазначає, що саме в німецьких колоністів Таврійської губернії каву замінювали узваром з пересмаженого ячменю або жита під назвою *прибс*²⁶.

Із 1970-х років окреме місце серед чеських напоїв посіла *бузѳ* – солодкий, слабоалкогольний напій, який вживають переважно влітку.

²⁶ Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Санкт-Петербург : тип. В. В. Нусвальта, 1869. Вып. 1. С. 51.

Назва та рецептура продукту ²⁷ свідчить про його запозичення з харчового раціону кримських татар. Встановлено, що окремі чеські родини з Мелітопольщини перебували в тісних родинних стосунках з чехами Кримського півострова, які у свою чергу мали тривалі між-етнічні контакти з кримськими татарами.

Самогон – міцний спиртний напій домашнього виробництва – масово почали виготовляти після 1950-х років. Отримують його шляхом перегонки спиртовмісної маси через саморобні апарати. Брагу одержують у результаті бродіння цукрового сиропу, зернових, буряків або фруктів. Самогон перегнаний з плодів фруктових дерев (абрикос, слива) називають *сливóвіца*. Вживають його як напій, а також використовують для приготування борошняних варених та печених страв.

З наливки роблять *вишнівку*. Скляну ємність щільно наповнюють митими вишнями, засипають їх цукром і залишають бродити в сонячному приміщенні впродовж двох місяців. Готова наливка має щільну, тягучу консистенцію насиченого бордового кольору. До алкольних напоїв належить також домашнє вино, вироблене з винограду, води та цукру (1 кг цукру на 3 л води).

Комплекс повсякденних страв нащадків чеських переселенців зберігає, поряд з традиційними елементами (*на́дівайна, ка́пана, кі́села, флі́чкова, нудлова по́лівки, бұхти посі́пані, штрúдлі, вдóлки, ко́блiгі, на́девка, зéльнячка, че́сничка, ко́чічі танеи, бра́мборак, маса́кі, і́трніце та ін.*), чимало компонентів, які були запозичені від місцевого українського та німецького населення: ліниві вареники (*твáрогові кне́длики*), бездріжджові кнедлики (*дамф нуделн*), манна каша (*ка́ше кру́пична*), затірка (*дрóбенка*), голубці (*за́віни*), борщ, серед напоїв – *присп, буза*. Розширення асортименту продуктів відбулося за рахунок нових круп'яних (рис, гречка, ячна) та городніх (перець, баклажани, помідори, кабачки, гарбузи, соняшник) культур, що ростуть на Півдні України.

Важливо наголосити, що на сучасному етапі чехи, як і українці, активно впроваджують у процес приготування їжі велику (елек-

²⁷ 11 кг пшона на 10 л води; дрiжджi, цукор.

тричні плити, духовки, мікрохвильові печі) та малу (блендери, міксери, електром'ясорубки, пароварки, мультиварки) кухонну побутову техніку, використовують кулінарні рецепти, почерпнуті з професійної літератури, підприємств громадського харчування та джерел Інтернету.

Отже, уніфікація виробничих процесів, а також значний вплив технічного прогресу на способи ведення сільського господарства, особливості житлобудівництва, харчування тощо зумовили певні зміни в культурі життєзабезпечення українців та чехів Запорізького регіону. Зокрема, було виявлено, що найбільше асимілятивних елементів спостерігається в повсякденні нащадків колишніх чеських колоністів, меншою мірою – у представників титульної нації.

Господарсько-виробнича культура населення Східного Полісся у світлі європейських стратегій розвитку сільських територій

Українське Полісся та його субрегіони в роки незалежності зазнали істотних змін. Масова урбанізація, депопуляція, глобалізаційні процеси, соціально-економічні перетворення, прагнення людей саморозвиватися й пошуки нових стандартів життя не лише змінили сільський соціокультурний простір, а й остаточно переформатували традиційну модель села в цілому у його господарсько-виробничу культуру зокрема. Як наслідок, усталений комплекс характерних рис матеріального буття позбувся одних компонентів, властивих традиційній системі цінностей, і водночас набрав нових, актуальних у контексті сучасного повсякдення. Ці втрачені й набуті складники особливо виразно відображають перетворення пострадянських сіл і їх перехід у якісно новий стан. Утім, відбувається такий процес порізному, і кожен окремо взятий населений пункт та його мешканці по-своєму адаптуються до викликів третього тисячоліття.

Вивчення реалій повсякденного господарського життя в межах сільських територій Східного Полісся й пошуки спільних та відмінних рис між ними привели до виділення кількох типів сіл, моделі розвитку яких відображають об'єктивні особливості економічного й соціокультурного поступу України та її регіонів. Так, в окрему групу виділяються села, які обрали цивілізований шлях поступу: розвивають індивідуальне й фермерське сільське господарство, впро-

ваджуючи сучасні технології, стають платформою для підприємств як аграрного, так і машинобудівного спрямування, сприяють приватній підприємницькій діяльності, дбають про інфраструктуру й намагаються привабити своїм простором туристів, працюють над брендингом своєї території, а відтак переходять у якісно новий стан. Окремо також можна говорити про села, що змінили свій звичний простір задля розвитку рекреаційно-туристичного середовища.

Історико-етнографічний регіон Полісся через особливу збереженість у ньому рудиментів матеріальної та духовної культури дослідники часто називають «архаїчним». У наш час це образне означення також може бути найбільш влучним визначенням власне господарсько-виробничого життя низки східнополіських сіл, які через сукупність факторів фактично повернулися до доіндустріального укладу. Тут спостерігається зниження рівня соціально-економічного розвитку, депопуляція, безробіття, занепад або відсутність інфраструктури. І в кількісному відношенні, як це не прикро констатувати, їх число в межах Чернігівського й Сумського Полісся досить велике, що викликає напружену увагу. Звісно, занепад і зникнення сіл – явище не винятково локальне, ба більше, навіть не власне українське. Процеси деселянізації трапляються в різних частинах Європейського континенту, вони непокоять і змушують уряди різних країн розробляти програми, які могли б зупинити їх.

На території Східного Полісся погіршення загального стану сіл почало набирати оберти з 90-х років ХХ ст. Тривале перебування сіл в умовах регресу призвело їх до переходу в своєрідний стан анабіозу. За несприятливих обставин життєдіяльність у таких сільських поселеннях припинилася або майже припинилася. Відтак виокремилася категорія так званих вимираючих сіл, які досі не зникли з карти України тільки завдяки тому, що там живе й господарює одна людина або декілька людей, а також група поселень, які називають «безлюдними», «примарами», «привидами», «пустками», «покинутими». Особливо вразливими стали поселення, розташовані в поліських глибинках, що географічно розміщуються в північній частині досліджуваного субрегіону, на українсько-російському та

українсько-білоруському пограниччі. Згідно з офіційними даними, антилідерами за кількістю сільських територій із найменшим числом домогосподарств і сіл, що зникають, є Новгород-Сіверський та Семенівський райони Чернігівської області¹. Водночас, як показав аналіз статистичних джерел, сільські населені пункти з кількома жителями, які стали сьогочасною українською реальністю, є на адміністративно-територіальній карті Городнянського, Ріпкинського районів Чернігівської області, Шосткинського району Сумської області та ін. Відтак утворилася ціла мережа депресивних локально-просторових утворень. Їх типовими ознаками є повністю зруйнована інфраструктура, утрачений виробничий потенціал, критично низький рівень заселеності, явне переважаюння нежилых садиб над жилими й одноосібні домогосподарства, які існують фактично поза часом, зберігаючи рудименти традиційної моделі хазяйнування й побут, характерний селам радянських часів. Соціально-економічні умови, у яких опинилися ці населені пункти, докорінно спотворили їх риси, змінили культурний ландшафт, позбавили багатьох функцій, але натомість частково повернули їх у природну стадію розвитку й до натурального, сімейно-споживчого господарства, де селяни живуть переважно за рахунок локальних ресурсів і продуктів харчування власного виробництва, осторонь ринкових відносин. Вони вибудували свою модель господарювання, яка робить їх життєдіяльність автономною. Найчастіше домогосподарства складаються лише з однієї людини або родини, рідше – кількох сімей. Зазвичай це старі господарі, які, попри невтішну перспективу лишитися сам на сам, фактично поза громадою, все ж таки відмовилися виїжджати із села й залишати свою господарку та місце, де вони народилися. Зоставшись у звичному для себе мікропросторі (садиба), мешканці таких сіл-аутсайдерів водночас опинилися в площині, де публічні простори головню через відсутність громади й комунікації та взаємодії між людьми (клуб, школа, вулиця, крамниця) фактично втратили свої соціальні функції.

¹ На Чернігівщині у селі День-Добрий мешкають сім людей: як вони живуть. *Суспільне Чернігів*. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=pnZ59JwXWac>.

Враховуючи, що загальною тенденцією є старіння сіл, то всі труднощі господарювання зазвичай лежать на плечах однієї людини і про традиційний розподіл праці в цьому випадку говорити не доводиться. Лише в разі сімейного господарювання, що нині трапляється нечасто на теренах Східного Полісся, діти можуть виконувати певні обов'язки по господарству – збирати яблука, допомагати в годуванні худоби. Господарювання практично зводиться до самозабезпечення. Селяни споживають сільськогосподарську продукцію – овочі та фрукти, молоко, м'ясо, яйця тощо, яку виробляють у своєму домашньому господарстві. Як і в доіндустріальному сільському суспільстві, основними заняттями є землеробство і тваринництво, при цьому останнє явно поступається. Обробляючи відносно невеликі земельні ділянки, переважно в межах своєї садиби, люди повністю забезпечують себе продуктами харчування, а худобу – кормом. Практично кожне домогосподарство має город, на якому вирощують овочі й інші культури, потрібні для власного споживання й утримання тварин. Традиційним залишається садівництво та виноградарство. Окрасою і своєрідним маркером існування життя є доглянуті квітники. Із тваринницької галузі найпоширенішим є птахівництво, здебільшого для м'яса та яєць тримають курей, також нерідко трапляються гуси й качки, подекуди розводять індиків цесарок і навіть страусів. Поголів'я корів значно скоротилося, натомість у багатьох індивідуальних селянських господарствах є кози.

На тлі інтенсивного процесу депопуляції сільського населення і зникнення сіл в XXI ст. на теренах Східного Полісся простежується явище рурбанізації. Феномен переміщення містян у села хоч і не носить масового характеру, проте заслуговує на окрему дослідницьку увагу, оскільки протікає в кількох формах і відбувається в контексті загальносвітових тенденцій міграційних рухів. Обрання сільського способу життя зазвичай є свідомими вибором людини або окремої родини. Одні змінюють місто на село лише тимчасово, найчастіше на весняно-літній період, інші ж (їх менше) обирають собі сільські локації з наміром проживати на цих територіях упродовж необмеженого терміну. Міграції містян, що носять сезонний харак-

тер, здебільшого пов'язані з таким соціокультурним феноменом, як дачництво. Емпіричне дослідження цього явища в межах східнополіського субрегіону й у перехідних зонах передусім дозволяє робити висновки про те, що нині тут існує тенденція перетворення так званих історичних сіл на сільські території з дачним компонентом. Особливо стрімко процес дачизації сіл відбувається в населених пунктах, розташованих недалеко від міста, у рекреаційних локаціях (поблизу лісів, річок). Дехто з містян лише пристосовує куплений під дачу сільський будинок, робить його більш комфортним у побутовому плані, при цьому основні простори господарсько-виробничої діяльності – город і сад – залишаються, адже городництво й садівництво – це ті дачні практики, які зумовлені історично. Водночас місцями можемо спостерігати своєрідну архітектурну мозаїку із традиційних для ХХ ст. селянських садиб (нерідко покинутих) та заміських резиденцій з багатопверховими котеджами, що вносить різкий дисонанс у звичний етнокультурний ландшафт східнополіських сіл. Такі маєтки передусім виконують рекреаційну функцію. За всіма критеріями (зокрема площею, способом використання, характером облаштування й організації простору, рівнем його естетизації) цей, сучасний, тип дач більш близький до тих, які існували ще в дореволюційний період. Трапляються також сільські населені пункти з невеликими дачними ділянками й будинками, типовими для радянського періоду. Територіально в межах того чи іншого села вони можуть утворювати локації, подібні до кварталів, тоді як в історичній частині зберігається вулична забудова. При такій організації заміського простору добре простежується дві культури – дачна та власне селянська. Подекуди трапляються сільські ландшафти із цілими мікрорайонами залишених дач. Однією з найпоширеніших причин відмови від дачних ділянок є природно-географічні передумови, наприклад, малородючі ґрунти або розливи повноводних поліських річок.

З огляду на сучасну господарську інфраструктуру Східного Полісся й різні моделі ведення господарства, далі вважаємо за доцільне простежити тенденції розвитку основних галузей виробни-

цтва, що традиційно відігравали важливе значення в повсякденні селян, а саме: землеробства та тваринництва. Землеробська культура як складова й невід'ємна частина життєдіяльності людей була зумовлена географічним розташуванням та мала виняткову локальну специфіку. У своєму господарюванні на землі місцеве населення, а особливо сільське, залежало передусім від природних умов: особливостей рельєфу, геологічної будови, кліматичних і водних ресурсів, рослинного й ґрунтового покриву. Мешканці регіону здавна навчилися адаптуватися до середовища свого проживання та взаємодіяти з ним. Їхні раціональні та ірраціональні знання, базовані на багатовіковому досвіді, язичницьких і християнських уявленнях, практичні навички визначили регіональні особливості землеробських систем, способи обробітку ґрунту, поширення тих чи тих знарядь праці, специфіку їх застосування, а також відносну роль сільськогосподарських культур у структурі рільництва.

Проаналізований комплекс джерел дає підстави стверджувати, що мешканці Східного Полісся займалися й продовжують займатися такими галузями землеробства, як хліборобство, городництво та садівництво. Утім, значення кожної з них у суспільному житті не завжди було однакове. У різні часи хліборобство як господарське заняття, що пов'язане з культивуванням зернових і технічних рослин, не скрізь і не завжди в межах досліджуваного регіону було домінуючим, незважаючи на його важливе значення в задоволенні потреб населення в продуктах харчування. Траплялися локуси, де більш пріоритетну роль у життєзабезпеченні відігравали ремесла та промисли. До того ж окреслювалися території, мешканці яких зовсім не займалися розведенням зернових. Східнополіські традиції вирощування злакових культур, народний досвід, знаряддя, які повсякчас зазнавали змін унаслідок соціально-економічних і політичних перетворень, еволюціонували й поступалися новим агротехнічним знанням і модернізованій техніці, зрештою втратили своє значення в господарському й духовному житті місцевого населення. Нині польове рільництво на теренах Східного Полісся, як і в цілому в Україні, є прерогативою аграрних компаній та фермерських гос-

подарств. Зміни в традиційній матеріальній культурі й сільськогосподарському укладі зокрема, що відбулися протягом ХХ ст. в різних сферах життя, зумовили також трансформацію комплексу хліборобських звичаїв та обрядів. Ритуальні практики аграрно-магічної спрямованості, що здавна супроводжували народні свята, з одного боку, втратили низку основних компонентів, а з іншого – відбулося магічно-ритуальне переосмислення обрядів та традицій.

Окрім орних земель, де традиційно вирощували хліба, і сінокосу, з якого заготовляли харч худобі, селяни мали присадибні ділянки – городи, де зазвичай садили овочеві та деякі технічні культури. Разом із садами вони належали до так званих харчових площ², завдяки яким населення забезпечувало себе їстівними продуктами. Тож городництво й садівництво здавна займали почесне місце в системі землеробства й були невід’ємними складовими кожного індивідуального селянського домогосподарства. Хоча природно-географічні особливості цього східнополіського субрегіону, зокрема ґрунтовий покрив та кліматичні умови, неоднаково сприятливі для вирощування різних видів культур, їх асортимент навіть у більш ранні історичні періоди був доволі розмаїтий.

У ХХІ ст. город має практично кожне східнополіське домогосподарство. На ньому за традицією вирощують овочі й інші культури, потрібні для власного споживання та утримання тварин. Нині городництво є основним і часто єдиним джерелом самозабезпечення сільського населення. Площа відведених під город земельних ділянок, як і їх кількість, може бути різною. У нинішніх реаліях багато східнополіських селян перепрофілювали городництво з натурального на товарне. Зазвичай саме ці селянські домогосподарства мають кілька городів: від двох до чотирьох і навіть більше. У таких випадках городництво найчастіше має не лише присадибний характер; земельні ділянки, засаджені городиною, можуть знаходитися в полі на околиці чи навіть за межами поселення. Процес деселянизації по-

² Описание Черниговской губернии : составлено по поручению губернского земства членом Императорского русского географического общества А. А. Русовим : [у 2 т.]. Чернигов : Типография губернского земства, 1898. Т. 1. С. 159.

родив також явище своєрідної оренди городів. На договірних засадах, зазвичай без будь-якої плати, лише з дозволу власників селяни беруть у користування присадибні земельні ділянки своїх сусідів та односельчан, які з різних причин залишилися без догляду. Водночас дедалі частіше в східнополіських селах можна натрапити на безлюдні садиби з порослими чагарниками городами.

Город – це один із маркерів сільського культурного ландшафту й невід’ємний елемент господарсько-виробничої культури. Це той простір, який був і залишається виразником діяльності людей, знань і світоглядних уявлень певного соціуму та середовища його проживання. Розташування городу як функціональної зони в плануванні садиби та її зв’язок із компонентними елементами було визначене локальною традицією організації середовища життєдіяльності. Історично сформувалося так, що для присадибного городництва земельна ділянка відводилася здебільшого поряд із господарськими будівлями (за ними або збоку від них). Локальна варіативність місцезнаходження городу на присадибній земельній ділянці відносно хати, двору, вулиці тощо могла бути визначена ландшафтними особливостями й природними умовами, наприклад рівнинним чи горбистим рельєфом, наявністю заболочених ділянок, історією заселення й характером забудови. Нині, коли села стрімко змінюються, втрачають етнічну самобутність культурного ландшафту, а сільські садиби – локально-регіональну унікальність, нерідко можемо спостерігати різномірні перепланування, що найчастіше є виявом індивідуальних потреб господарів та їх смаків. Такі трансформації можуть виражатися в зміні форми, площі, а також положення городу відносно інших компонентних елементів обійстя.

Хоча город є частиною садиби, це все-таки відокремлена локація. Своєрідною межею між подвір’ям та городом зазвичай є простий дерев’яний паркан із хвірткою чи тин (в основному раніше). Його передусім ставлять з практичних міркувань, щоб забезпечити городину від худоби чи домашньої птиці. Власне город, його межі, селяни не завжди окреслюють за допомогою огорожі. Якщо ж і вдаються до такої практики, то найчастіше це доволі примітивна заго-

рожа із жердин. Нерідко можна побачити городи, обсажені кукурудзою. Як і раніше, відведена під нього земельна ділянка традиційно ділиться на кілька сегментів. На одному з них обов'язково сіють грядки: цибулю, часник, редиску, буряк, моркву, огірки тощо. Також у цій частині висаджують капусту, помідори та перець. Частина селян вирощує розсаду власноруч зі свого, зібраного з минулорічних плодів насіння. У традиційному суспільстві насінництво було звичною практикою. Заготівлею посівного матеріалу для власних потреб переважно займалися жінки, зчаста старші в родині. Процес збирання насіння з різних городніх культур вимагає певних знань та навичок. Досвідчені городниці знають, як серед плодів (огірків, гарбузів, томатів тощо) обрати той, насіння якого буде якісним і дасть добрий урожай. Роблять це як за зовнішніми ознаками, так і за смаковими властивостями. Таким плодам дають добре достигнути на стеблі, іноді помічають (наприклад, зав'язують стрічку, ганчірку), аби не переплутати й випадково не зірвати. З одних плодів насінневий матеріал можна збирати влітку, з інших – восени, що зумовлено вегетаційними особливостями різних культур. Дуже важливо правильно визначити кондицію дозрівання, щоб насіння не було пустим або не почало проростати всередині насінника. Для того щоб посадкові зерна добре збереглися, їх ретельно висушують, деякі попередньо промивають водою. Східнополіські селяни роблять це в досить простий спосіб: вибране насіння розкладають на тарілки чи папір і тримають переважно на підвіконнях до повного висихання. Готовий посівний матеріал традиційно зберігали в торбинках чи замотували в папір (найчастіше – газету), останнім часом переважно тримають у герметичних поліетиленових пакетах чи пластикових ємностях вторинного використання. Майже в кожній місцевості були господині, які мали в громаді репутацію знаних городниць і, зокрема, таких, котрі вправні в насінництві. Селяни могли обмінюватися насінням між собою, ділитися, особливо в межах родини, по-сусідськи чи по-кумівськи. Розвиток насінневого бізнесу в останні десятиліття майже витіснив із сільського господарського життя таку практику, як насінництво. Велике різноманіття насінневого й посадкового ма-

теріалу на ринку, його доступність фактично позбавили селян від заняття цією клопіткою справою. Як наслідок, було втрачено чимало районованих, перевірених роками сортів різноманітних городніх культур. Натомість, як показує реальність, нині в специфічних агрокліматичних умовах Східного Полісся можуть вирощувати гібриди й сорти городніх культур голландської, американської селекції тощо. Відкритість кордонів і мобільність населення дозволили транспортувати насіння з будь-яких континентів та експериментувати з його культивуванням у всіх регіонах України. Це відмічає також дослідниця городництва О. Годованська³.

Насіння більшості городніх культур висівали навесні у відкритий ґрунт. Частина овочів вирощували через розсаду. Найпростіший спосіб – це висівання насіння рослин у наповнені землю ящички чи інші ємності. На теренах Східного Полісся роблять це в період з лютого по березень. Нині багато хто з господарів користується місячним посівним календарем. Щороку на початку сезону він широко тиражується в пресі, зокрема виданнях аграрної спрямованості, розповсюджується у вигляді окремих роздруківок, публікується на спеціальних сайтах. Натомість у доіндустріальному суспільстві в городництві, як і в інших видах своєї землеробської діяльності, господарі зазвичай керувалися аграрним календарем. Наприклад, з історичних джерел відомо, що на Посейм'ї розсаду сіяли «на Христю (Св. мучениці Христини – 13-го березня)»⁴.

Раніше кожна родина чітко знала, скільки відсотків площі присадибної земельної ділянки потрібно залишити під цибулю, часник, буряк, моркву, гарбузи, огірки, картоплю та інші культури, аби їх вистачило на весь рік для власних харчових потреб і на корм худобі. Нині ситуація дещо змінюється. Окрім традиційного «борщового набору» як корінні селяни, так і дачники часто практикують із культивуванням мало характерних для поліського городництва рослин,

³ Годованська О. Городництво та присадибне садівництво як вияв традиційної культури українців Опілля. *Матеріали до української етнології*. 2007. Вип. 6 (X). С. 45.

⁴ Гринченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях : Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов : Типография губернского земства, 1895. Вип. 1. С. 15.

багато садять різноманітної зелені, салатів (базилік, руколу, спаржу, шпинат тощо). Місцями, де є тенденція вирощування городини на продаж (зазвичай це маловіддалені від міст сільські території), більші ділянки, нерідко цілі городи засаджують тими овочами, на які є попит (капостою, томатами, цибулею тощо). Також зі зменшенням сільських домогосподарств і вивільненням землі селяни мають можливість засаджують великі площі (кілька сотих) гарбузами, кукурудзою, буряками, тобто тими культурами, які добре підходять для вигодовування домашніх тварин.

Найбільшу ділянку городу селяни засаджують картоплею. Хоча на території Полісся цю технічну культуру почали вирощувати лише з другої половини XVIII ст.⁵, вона досить стрімко ввійшла в щоденний раціон і стала незамінним продуктом харчування. У XXI ст. картопля залишається основною городньою культурою Східного Полісся. Нерідко селяни вирощують її не тільки для потреб власного домогосподарства, а й з метою збуту чи обміну. Місцями, як наприклад у с. Обтове, таким картопляним бізнесом займається ледь не кожне п'яте домогосподарство⁶. Окрім того, картоплярство як галузь доволі популярне серед фермерських господарств східнополіського регіону.

Деяких популярних колись в індивідуальному сільському господарстві зернових і технічних культур, як, скажімо, рижій, гречка, жито, льон тощо, нині на присадибних земельних ділянках майже не сіють. Донедавна деінде селяни вирощували просо. Це фактично безвідходна рослина: її зерня використовували для вигодовування домашніх тварин, а зі стебел в'язали віники, до того ж для декого це ремесло було додатковим джерелом заробітку. Мак та коноплі, набувши статусу заборонених культур, втратили своє значення в системі селянської землеробської культури взагалі. У XXI ст. маківництвом та коноплярством здебільшого займаються фермерські

⁵ Полесье. Матеріальна культура / В. К. Бондарчик и др.; отв. ред. В. К. Бондарчик, Ю. Г. Гошко, Р. Ф. Кирчив. Киев, 1988. С. 113.

⁶ Вимираюча Сумщина та її хутори-кладовища / Палац-психлікарня Катерини Другої. Хаці. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=aIIB1a8cvHI&list=RDCMUClxAwgoXmEGr2ML72c3QxGA&index=1>.

господарства, агрокомпанії, науково-дослідні інститути. На території Східного Полісся найбільші площі промислових (або технічних, ненаркотичних) конопель сіють поблизу Глухова. Завдяки виведенню різних сортів конопель (олійних, енергетичних, медичних тощо) місцевим виробникам вдалося значно розширити сировинні можливості цієї рослини. Як і колись, із конопляного волокна сукають мотузки та тчуть полотно. Водночас коноплі широко застосовують у будівельній сфері, зокрема для виробництва утеплювальних матеріалів, а також у господарських цілях (наприклад, з костриці виготовляють паливні брикети, садову мульчу, підстилку для домашніх тварин). Поширений в Україні та світі тренд на екопродукти значно розширив кулінарний потенціал цієї рослини. Окрім конопляної олії, яку традиційно виготовляло східнополіське населення, у XXI ст. місцеві підприємці пропонують великий асортимент локальних натуральних продуктів із конопель: борошно, висівки (клітковина), насіння, протеїн, халву, гранолу тощо. Щодо іншої етнічної олійної культури – соняшника, то його в індивідуальних селянських господарствах вирощують у зовсім незначній кількості. Культивування цієї рослини на присадибних ділянках сьогодні скоріше є відголоском традиції, адже потреби господарів обмежуються лише споживанням (лузанням) підсмаженого соняшникового насіння, а ось необхідність у ньому як сировині для виготовлення олії для власних потреб зникла з розвитком відповідної галузі промисловості. Відмічаємо, що нині на території Східного Полісся й суміжних історико-етнографічних регіонів існує тенденція розвитку крафтового виробництва сиродавлених олій. Зокрема, олійництво як напрям індивідуального підприємництва розвивається завдяки агрокомпаніям, фермерам або ж окремим сільським родинам, які зуміли опанувати й зробили цей давній ремісничий промисел своїм бізнесом.

У третьому тисячолітті основа сільського присадибного господарства тримається на фізичній праці селянина. Землю обробляють як традиційними ручними знаряддями праці – лопатою, сапою (сапою), так і сучасною механізованою технікою – мотоблоком, трактором. Дехто навесні використовує борону для розпушування верх-

нього шару ґрунту. Місцями для обробки землі використовують кінну силу. На початку ХХІ ст. селяни почали активно використовувати ручні рала для саджання, обгортання (окучування), викопування картоплі, а також для посіву буряків, моркви, цибулі (чорнушки) тощо. Полють сапкою, останні пів десятиліття використовують ще й такий пристрій як драчку, що дуже добре збиває бур'ян на міжряддях, а також між кущами, якщо вони невисокі. Агротехнологія вирощування різних городніх культур неоднакова. Одні овочеві, як томати, перець, капусту, садять у відкритий ґрунт, роблячи за допомогою лопати, сапи або лому ямки, інші – цибулю, моркву, буряк, редиску тощо сіють у борозну, зроблену сапою чи спеціальним «рядошником». Усі рослини потребують догляду – прополювання, обробки від хвороб, комах. Сьогодні більшість господарів активно використовують різноманітні хімічні та біологічні засоби захисту рослин. Утім, серед східнополіського населення є і прихильники органічного землеробства, які чи то за традицією, чи то за сучасним віянням застосовують на своїх земельних ділянках лише натуральні добрива (гній, компост) і традиційні методи догляду. Також на сільських теренах Східного Полісся практикують технології перманентної агрокультури, зокрема це екопоселенці хутора Обирок на Чернігівщині ⁷. Принцип ведення такого городництва полягає в тому, що господарі організовують процес так, щоб мінімізувати витрату фізичної праці й не завдати шкоди довкіллю.

Разом з агротехнічними прийомами, за допомогою яких забезпечували урожайність і захищали город від комах, селяни практикували певні магічні дії. Так, в Остерському районі, щоб уберегти город від жуків і осоту, проводили ритуал обсівання: «несли святити паску, яйця, сіль, хрін, пшоно, земельку (обсівали город, щоб жука не було). Шкаралупи від свячених яєць кидали на землю, як орать починають (від осоту)» ⁸. У Чернігівському районі вірили, що захистити городину від шкідників допомагає май (зелень, яку розвішу-

⁷ Обирок. Перевинайти хутір. *Ukrainer* : веб-сайт. URL : <https://ukrainer.net/obyrok/>.

⁸ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2016. С. 380.

вали в хаті на Трійцю): після свята гілля розкладали по грядках⁹. Водночас на Чернігівському Поліссі виконували обрядові дії, спрямовані на запобігання засусі: «На Григорія ходять, росу збирають і на Крещеніє город паливають вадою святою. Віди і папаливай, щоб дощ ішов»¹⁰. У городництві, так само, як і в хліборобстві, проявлялося усталене світосприйняття селян: у певних видах своєї діяльності вони керувалися звичаями і правилами, в основі яких часто лежали ірраціональні знання. Наприклад, на теренах Чернігівського Полісся побутувало застереження полоти на городі під час Русалій. Це було пов'язано з тим, що люди боялися, аби їх «не задавили» русалки¹¹. Про заборону ходити в ці дні на город розповідали також старожили Сумського Полісся наприкінці ХХ ст.¹². Водночас селяни Чернігівського Полісся вірили в те, що просапована в Сухий четвер городина може всохнути¹³. Нині мало хто дотримується давніх аграрних ритуалів, позаяк чимало традиційних звичаїв та обрядів свого часу було викорінено з народного світогляду, відбулася зміна поколінь і ціннісних орієнтацій. Натомість проявляється релігійність в аграрно-господарському житті селян: вони уникають будь-яких городніх робіт у церковні свята, оскільки бояться покарання за недотримання заборони працювати в цей день. Релігійний календар регламентував також початок тієї чи іншої трудової діяльності на городі. Наприклад, існували дні, на які селяни орієнтувались уже на рівні підготовки до сезону господарсько-аграрної діяльності.

⁹ Ковальчук Н. Традиційні звичаї та обряди календарного циклу. *Народна культура Чернігівського району (традиція та сучасний стан побутування)* : зб. статей. Житомир, 2019. С. 142.

¹⁰ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2016. С. 389.

¹¹ Местечко Александровка, Черниговской губернии Сосницкого уезда (Священника Г. Базилевича). *Этнографический сборник, издаваемый Императорским русским географическим обществом*. Санкт-Петербург : Типография министерства внутренних дел, 1853. Вып. 1. С. 326.

¹² Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2016. С. 263.

¹³ Ковальчук Н. Традиційні звичаї та обряди календарного циклу. *Народна культура Чернігівського району (традиція та сучасний стан побутування)* : зб. статей. Житомир, 2019. С. 143.

Зокрема, на Чернігівському Поліссі посадкову картоплю вносили прогріватися у свято Сорока мучеників Севастійських («Сарака»), вважаючи, що це забезпечить добрий урожай: бульба дасть «сорок расткув» або під кожним кущем буде «по сорок картоплин»¹⁴. У деяких північних селах Чернігівщини цю роботу виконували після Благовіщення або в день Преподобного Олексія. Були в народному аграрному календарі також визначені дні для висівання (посадки) певних городніх культур. Водночас у деяких населених пунктах ці городні культури висівали в Юріїв день (місцями ця традиція зберігається й донині), а також на Вйова¹⁵. За народною традицією висаджувати розсаду овочевих культур на городах мали завершити до Миколи Весняного. Найкращим днем для висадки капусти вважалося 21 травня (Івана Головатого)¹⁶, тоді як орієнтовною датою першого копання нового врожаю картоплі був день Апостолів Петра та Павла¹⁷. Цибулю, щоб вона не гнила й добре зберігалася, намагалися вибрати до Іллі.

Традиційним у сільському землеробстві східнополіського субрегіону залишається присадибне садівництво. Більше того, в останнє десятиліття простежується тенденція підвищення садівничої культури населення. Господарі вирощують не лише звичний асортимент зерняткових і кісточкових дерев, плодово-ягідних кущів, але й активно експериментують із новими, не характерними для цієї частини півночі України садовими культурами, особливо розвивається ягідництво. Практика садівництва все частіше набуває нового змісту: для одних стає формою дозвілля, хобі, а для інших – стратегією життєзабезпечення, прибутковим сімейним бізнесом.

На прибудинковій території сад зазвичай є стійкою локацією, і навіть зі зміною господаря садиби найчастіше зостається на тому самому місці. Живописними й заразом «німими» свідками такої осо-

¹⁴ Там само. С. 136.

¹⁵ Там само. С. 141–142.

¹⁶ Там само. С. 142.

¹⁷ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 7. Господарські заняття, промисли та ремесла / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2017. С. 391.

бливості організації середовища проживання можуть бути навіть залишені селянами обійстя. Адже поряд із порослими чагарниками хатою й господарськими будівлями, городом завжди можна розгледіти сад і при більш ретельному обстеженні визначити асортимент фруктових дерев і кущів, що там ростуть, їх сорти, кількість тощо. У традиційному сільському ландшафті сад, як і город, передусім був простором людської діяльності. Порівняно з іншими галузями сільськогосподарського виробництва садівництво не потребувало значних трудових і матеріальних ресурсів. Дерев та кущі як багаторічні рослини висаджували раз на кілька десятиліть, і без особливого догляду вони давали врожай.

Завдяки поєднанню традиційного досвіду й модерних практик присадибне садівництво помітно і стрімко розвивається, подекуди перетворюється на товарно-виробничу галузь. З року в рік асортимент плодово-ягідних культур у садах стає різноманітнішим. Популярними плодовими деревами є сливи, вишні, алича, абрикоси, черешні, а останнім часом – персики. Лише досвідчені садівники, обираючи садивний матеріал, віддають перевагу стійким до морозів і різноманітних хвороб культурам. Однак багато хто у своєму виборі керується емоційно-чуттєвим досвідом, обирає за назвою чи фото (яке не завжди відповідає дійсності). Водночас садівники стали більше звертати увагу на фруктові дерева на карликових підщепах, колоноподібні. Вони не потребують специфічного догляду, натомість починають рано плодоносити й завдяки їх компактності на присадибній ділянці можна посадити більше культур. Зокрема, карликові плодові дерева доволі часто трапляються на дачних ділянках. Відмічаємо також, що раніше майже всі рослини, які реалізовували на ринку, мали відкриту кореневу систему, що призводило до її пересихання й травмування, нині більший попит має садивний матеріал у контейнерах, особливо кущі. Унаслідок збільшення асортименту фруктових дерев та кущів, потрапляння в поліську зону значної кількості нерайонованих сортів, змін клімату зростає потреба в більш ретельному догляді за рослинами, який передбачає не лише профілактику, але й лікування та захист. Місцеві садівники відмічають високу

вразливість рослин і зазначають, що нині обробка плодкових культур від хвороб і шкідників спеціальними препаратами стала невід’ємною практикою. Груші та яблуні доволі часто потерпають від плодової гнилі, парші. Вразливі до різноманітних грибків, які швидко розвиваються у вологих умовах півночі, й кісточкові – вишні, абрикоси, черешні, тоді як найпоширенішою хворобою персиків є кучерявість листя. В останні роки на теренах Східного Полісся й у перехідній зоні все частіше можна побачити серед літа масове осипання листя з персикових дерев. Деякі садівники відмічають, що стійкими до кучерявості («курчавості»), власне, як і до морозів, є лише сорти персиків канадської та американської селекції, зокрема, таких як «харроу даймонд та роял маджестик»¹⁸. Окрім того, селяни вимушені боротися з різноманітними комахами (гусінню, попелицею, кліщами, щитівками, хробаки), які так само нищать плодово-ягідні культури. На тлі великого інтересу до нових видів та сортів плодкових дерев відмічаємо також зменшення в східнополіських садах традиційних для цих теренів сортів, наприклад, яблунь – антонівки, пепенки, що мали гарні смакові якості й підвищену морозостійкість. Окрім обприскування, до традиційних операцій з догляду за садом, про які йшлося вище, додалося укриття теплолюбних культур спеціальними агротканинами (агроволокном), а також використання відповідних матеріалів для запобігання забур’яненню.

Завдяки сучасній віртуалізації господарської діяльності довідемося, що серед східнополіських садівників з’являються любителі екзотики. Окрім унікальних сортів звичних для Східного Полісся видів рослин (як абрикоси із чорним м’якушем чи груші з червоним) місцеві садівники частіше стали також експериментувати з вирощуванням тропічних і субтропічних культур. Це проявляється не так на рівні потреб, як для задоволення особистих інтересів, до того ж і на індивідуальному, і на груповому рівнях. Зокрема, на Сумському Поліссі такою дослідною культурою стала хурма, яку раніше вирощували лише на Півдні України. У 2021 році в публіках

¹⁸ Персик. Идеальные сорта для северных регионов. *Family hobby*. URL : https://www.youtube.com/watch?v=w8c3B4s-n_M.

із посиланням на сайт Сумської обласної державної адміністрації з'явилася інформація про закладання так званого експериментального саду в Деснянському біосферному резерваті (північна частина Шосткинського р-ну Сумської обл. та північно-східна частина Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.), де культивуватимуть нетипові для східнополіського садівництва рослини, зокрема й хурму. Цей міжнародний проект (за реалізації Фонду Міхаеля Зуккова й Університету сталого розвитку м. Еберсвальде, а також фінансової підтримки уряду Німеччини) має на меті показати особливості адаптації теплолюбивих культур у північних широтах з огляду на глобальне потепління¹⁹. Зі зростанням інтересу до вирощування екзотичних, не властивих Східному Полісся культур, в обійстях почали з'являтися так звані зимові сади. Це опалювальні приміщення з хорошим природним освітленням (у вигляді прибудов чи окремих споруд), які дозволяють вирощувати теплолюбні рослини цілий рік і збирати з них урожай. Сьогодні на українському ринку є низка компаній, що пропонують готові конструкції зимових садів та їх будівництво. Однак трапляються випадки, коли господарі власноруч зводять спеціальні теплиці для облаштування в них справжніх тропіків. Так, у с. Рожни Броварського району Київської області місцевий селекціонер А. Патій вирощує екзотичні рослини в унікальній енергозберігаючій теплиці-термосі, збудованій за його особистим проектом. Особливість цієї конструкції в тому, що вона не випускає тепло назовні й не пропускає холодного повітря всередину. Це дозволяє без великих витрат на опалення вирощувати різноманітні сорти бананів, ананасів, оливки, гранат, папаю, інжир, кавове дерево, а також усілякі цитрусові – мандарини, апельсини, лимони тощо. Прикметно, що А. Патій займається не лише розведенням, а й ви-

¹⁹ На Сумщині висадять експериментальний сад екзотичних рослин за € 10 тисяч. *Kurkul*: веб-сайт. URL : <https://kurkul.com/news/26496-na-cumschini-visadyat-eksperimentalniy-sad-ekzotichnih-roslin-za-10-tisyach>; На сумщині експериментально висадять хурму та фундук. *Укрінформ* : веб-сайт. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-yakisne-zhyttia/3266363-na-sumsini-eksperimentalno-visadat-hurmu-ta-funduk.html>; Хурму та фундук висадять на Сумщині. *Сумська обласна державна адміністрація* : веб-сайт. URL : <http://sm.gov.ua/uk/arkhiv1/25258-khurmu-ta-funduk-vysadyat-na-sumshchyni.html>.

веденням нових сортів екзотичних рослин, зокрема бананів та ананасів. Також селекціонер приділяє увагу культивуванню цитрусових рослин, придатних для так званого кімнатного садівництва. За словами оригінатора, догляд за тропічними й субтропічними рослинами не забирає багато часу й значних ресурсів, тому у виробництві садивного матеріалу й у процесі догляду за рослинами йому допомагають лише кілька членів родини.

Зростання інтересу населення, зокрема й сільського, до садівництва як форми підприємницької діяльності є поширеною тенденцією. Особливо популярним на території Східного Полісся в теперішній час стає ягідництво. Слід зауважити, що асортимент ягід, які росли в досліджуваному субрегіоні ще в позаминулому столітті, був вельми різноманітним, а саме: чорна, біла та червона смородина, малина, барбарис, ожина, чорниця, полуниця, суниця, аґрус та ін. Деякі з перелічених ягідних кущових і трав'янистих рослин майже ніколи не зникали із селянського обійстя. Одні росли безпосередньо в саду впереміш із деревами, інші – на окремій ділянці; також кущі часто можна було побачити на межі між садом і городом чи в палісаднику. Такі способи розміщення відповідних культур у межах сільської садиби зберігаються й до сьогодні: частиною власне садового простору зазвичай є кущі смородини, аґрусу, іноді – йошти, ці ж культури подекуди ростуть і на спеціально відведених площах на кшталт невеликих ягідників; окрім того, як окрему ділянку традиційно висаджують малинник, а як грядки – полуницю. Подекуди в різних місцях селянського подвір'я трапляються поодинокі кущі калини, шипшини, глоду тощо. Звісно, мешканці східнополіського регіону, особливо північної частини, не мали потреби садити значну кількість плодово-ягідних культур на своїх присадибних ділянках, адже завдяки лісам вони могли вдосталь забезпечувати себе дикорослими ягодами малини, суниці, чорниці, калини тощо. Понад те, для багатьох мешканців Східного Полісся збирання ягід з метою їх реалізації було, а місцями залишається до теперішнього часу, способом заробітку. Утім, розвиток садівництва й відповідний маркетинг у цій галузі підвищують інтерес господарів до сортових культур.

Наприклад, нині багато хто віддає перевагу ремонтантній малині та полуниці, пробує вирощувати так звані нішеві ягоди, зокрема жимолость, лохину, годжі («дерезу»), іргу, обліпиху, барбарис, кизил, лимонник та ін. Своєрідна мода на вживання так званих суперфудів, що є загальносвітовою тенденцією, і постійно зростаючий попит на сезонні ягоди неабияк сприяють розвитку індивідуального підприємництва. Приклади вироблення відповідної товарної продукції (ягід малини, полуниці, лохини, ожини) у приватних селянських господарствах в останні роки фіксуються дедалі частіше, при цьому відмічаємо зростання плодово-ягідного асортименту з певною періодичністю. Наприклад, якщо раніше найпоширенішою товарною ягодою була полуниця, то нині альтернативою їй стає лохина. Водночас з'являються фермерські господарства, орієнтовані на ягідництво. Площі їхніх насаджень займають кілька десятків гектарів. Зокрема, вирощуванням високопродуктивних сортів лохини американської селекції на Чернігівщині займається аграрна компанія «Екопарк», яка позиціонує себе як таку, що працює з дотриманням світових технологій та міжнародних стандартів якості й постачає на ринок екологічну та добірну ягідну продукцію²⁰. Ще однією нішевою культурою, яку культивують у цьому товаристві задля ягідної продукції та саджанців, є обліпиха, завезена з латвійського розплідника BRUwell, що спеціалізується на розмноженні садового матеріалу обліпихи крушиноподібної. Сортова обліпиха дедалі частіше з'являється на присадибних ділянках господарів на заміну дикорослій. Суспільний інтерес до неї насамперед зумовлений її лікарськими властивостями. Тож, з одного боку, ми стаємо свідками поступової переорієнтації східнополіського населення на нові плодово-ягідні культури, а з іншого – відмічаємо прагнення господарів якомога більше продовжити сезон споживання свіжих, багатих на вітаміни продуктів власного виробництва.

Окрім фруктових дерев та кущів, на традиційному об'єкті часто можна побачити виноград, який мальовничо доповнює самотній образ східнополіської селянської садиби. Раніше господарі

²⁰ ЕкоПарк аграрна компанія : веб-сайт. URL : <https://ecopark-ua.com/products>.

часто садили кущі винограду поряд із будинком. Своєю лозою він заплітав увесь двір, обсновував ганок, веранду чи стіни будинку. Це була культура, яка в просторі домогосподарства виконувала кілька утилітарних функцій – споживчу, декоративну, сонцезахисну. Здебільшого траплялися типові один-два сорти (ізабела, лідія), доволі невибагливі до місцевих кліматичних умов, які особливо не потребували догляду, зокрема вкриття чи обробки. Виноград також був одним із регіональних етносимволів.

Історія північного виноградарства засвідчує, що Східне Полісся не було виноградарським регіоном, і тут ця галузь землеробства в промисловій та присадибній формі існувала лише локально. Основним осередком була Київщина. Саме несприятливі умови вирощування, зокрема відсутність оптимального температурного режиму для зимівлі винограду й досягання його плодів, заважали окресленню широкої географії висаджування цієї ягоди по всій смузі Лівобережного Полісся.

У ХХІ ст. внаслідок глобалізаційних процесів і соціально-економічного поступу, а передусім через зміни клімату (зокрема, підвищення глобальної середньої температури) як промислове, так і присадибне виноградарство знову отримало поштовх для розвитку на теренах Східного Полісся. Важливо додати, що кількість господарів, котрі бажать вирощувати у своєму саду високоврожайні сорти винограду не лише як продукт споживання, а й товар, який дасть можливість поповнити сімейний бюджет, постійно збільшується. Відтак водночас із поодинокими кущами винограду в обійстях східнополіського населення фіксуємо цілі виноградники з десятками різнорідних сортів і гібридних форм, що свідчить про певну трансформацію галузі й виокремлення її із садівництва в окремий напрям сільськогосподарського виробництва. Місцеві виноградарі-аматори, спілкуючись на спеціальних форумах в Інтернеті, відмічають що північні райони, зокрема Чернігівщина та Сумщина, нині мають неабиякі перспективи для розвитку галузі ²¹. Прикметно й те, що вирощувати виноград беруться не лише чоловіки, а й жінки.

²¹ Форум виноград. URL : <https://forum.vinograd.info/showthread.php?t=13856>.

Незалежно від гендеру, виноградарі формують свої колекції з тих сортів і гібридних форм, що найкраще адаптуються до природно-кліматичних умов місцевості. Одним із основних критеріїв є морозостійкість, адже не всі практикують укриття кущів на зиму. Через це дехто звертає увагу на сорти американської та канадської селекції, вивчає досвід вирощування винограду в цих та інших європейських країнах (Польщі, Латвії), що мають подібний клімат. Окрім того, виноградарі з досвідом залишають пріоритет за формами раннього та середньораннього досягання, а також районованими сортами. Не менш важливе значення має імуностійкість. Нині при виборі сорту цей параметр навіть стає більш важливим, ніж здатність витримувати низькі температури, адже, як скаржаться господарі, виноградна лоза й плоди все частіше потерпають не від морозів, а від різнорідних патогенів – оїдіуму, мільдїї, сірої гнилі тощо. Для профілактики й боротьби виноградарі використовують як фунгіциди, так і народні засоби. Найчастіше на присадибних виноградниках східнополіського субрегіону можна побачити такі сорти, як ‘кишмиш 342’, ‘кишмиш юпітер’, ‘кишмиш велес’, ‘пам’яті вчителя’, ‘преображення’, ‘кодрянка’ тощо. Здебільшого перевагу віддають винограду столових сортів, який споживають у свіжому вигляді. Натомість для виготовлення домашнього вина використовують давно адаптовані до поліських умов і доволі широко розповсюджені столово-технічні сорти – лідію та ізабелу. Водночас маємо кілька прикладів розвитку аматорського виноградарства в приватні агроформування. Наприклад, на Остерщині кілька років тому місцеві фермери Л. Ющенко та А. Севастьян на двох гектарах землі заклали експериментальну плантацію винограду для того, щоб із близько 200 висаджених сортів відібрати 5–6, для повноцінного росту й плодоношення яких найкраще підійдуть місцеві ґрунтово-кліматичні умови. Відтак із адаптованих сортів планується закладання виноградника на земельній ділянці площею 10 га ²². Важливо, що цей

²² Виноградники на півночі України. Телеканал Новий Чернігів : веб-сайт URL : <https://www.youtube.com/watch?v=wJmsYlfdt8c>; <https://veterdoit.com/4-vynorobni-poblyzu-kyieva-iaki-mozhna-vidvidaty>.

проект орієнтований на органічне виробництво, що є актуальним в контексті підвищення екологічної свідомості людей в усьому світі та зростання попиту на натуральні (безпечні) продукти харчування.

Окрасою сільської садиби завжди були квітники. Вони росли скрізь: під двором, у саду чи палісаднику, на погребі, на городі тощо. Це були як однорічні, так і багаторічні рослини. Найпопулярнішими серед місцевих господинь були флокси, півонії, ромашки, гладіолуси, мальви, чорнобривці, айстри, бузок, жасмин та ін. Поряд з ними можна було побачити й деякі лікарські рослини. Звичними були любисток та м'ята. Нині в селах можна натрапити як на звичайні, типові для минулого століття клумби, так і на розкішні квітники. Тут і різні сорти троянд, клематисів, ірисів, петуній, і всілякі хости та різноманітні трав'янисті рослини, декоративні кущі й дерева. Квітники були й залишаються елементом сільського ландшафту. Понад те, нині у вимираючих селах Східного Полісся клумба з квітами під двором часто є ознакою життя; вона вказує на те, що тут досі мешкають господарі.

Вивчивши основні тенденції східнополіського садівництва, доходимо висновку, що його поступу не лише на теренах Східного Полісся, а й у цілому в межах України, сприяють кілька чинників, передусім – доступність посадкового матеріалу, засобів догляду та захисту, а також інформації про ту чи ту агротехніку. Водночас відмічаємо, що в останнє десятиліття значно розвинулася роздрібна та оптова онлайн-торгівля. Ця відносно нова форма купівлі-продажу насіння, рослин чи їх вегетативних частин, як показують дослідження, для багатьох є доволі зручною. Сучасна логістична інфраструктура дозволяє легко обмінюватися продуктами садівництва. Безперечно, є господарі (і таких більше), котрі традиційно купують саджанці дерев та кущів на місцевих базарах або в спеціальних магазинах. Не можна залишати поза увагою і явище придорожньої торгівлі. Перепродаж садивного матеріалу є одним із виявів індивідуального підприємництва селян, котрі мешкають у розташованих уздовж транспортних артерій населених пунктах (наприклад, у сс. Скибин, Семиполки, Сираї). Роздрібною реалізацією на базарах

займаються й самі садівники або члени їх родини. Дехто популяризує свою продукцію через ярмарки, виставки-продажі. Невеликим приватним розсадникам доводиться конкурувати з фермерськими садовими господарствами, кількість яких з розвитком садівництва як галузі в Україні лише зростає. Загалом, якщо порівнювати, то кількість тих, хто заробляє на оптовому скуповуванні й перепродажі рослин у сезон (навесні, восени), є значно більшою, ніж тих, хто вирощує і продає місцеві районовані саджанці.

З огляду на організацію садівництва як галузі землеробства, з одного боку, спостерігаємо класичний вияв сімейного селянського господарювання, а з іншого – маємо модель сучасного індивідуального підприємництва в сільській місцевості; одним із джерел прибутку окремої родини стало виробництво саджанців і їх реалізація. Також відмічаємо формування специфічних господарських відносин в сім'ї та з сусідами (місцеві підприємці діляться з ними врожайами, забезпечують роботою). Рівень суспільного попиту на відповідний товар свідчить про інтерес українців до нових форм сільськогосподарської діяльності, а також указує на інтегрування в місцеве землеробство запозичених культур (і не лише для власного задоволення). Окрім того, можемо бачити, як до звичних локусів аграрної культури – поля та городу додаються теплиці. І тут варто зазначити, що тепличне господарство в сільській місцевості з року в рік набуває більшої популярності, зокрема як домашній бізнес. Особливо виразно цей процес простежується в селах, розташованих недалеко від міст. Водночас фіксується доволі цікаве й незвичне для сільських територій явище комерціалізації сільськогосподарської діяльності та вихід її зі сфери приватного в публічну площину. Садівники, ягідники, городники, виноградарі в різні способи репрезентують свій досвід вирощування різних культур, а особливо так званих нішевих, на сторінках популярних соціальних мереж (як на особистих сторінках, так і відповідних спільнот), сайтах, рідше в друкованих виданнях (наприклад, журналу «Огородник»). Ще однією формою суспільної демонстрації індивідуального господарства й аграрних практик, а також джерелом прибутку є туризм. Наприклад, обійстя А. Патія у с. Рожни на

Київщині є доволі популярною туристичною локацією, відомою за назвою «Бананова ферма». Як з'ясувалося, у третьому тисячолітті сад – це не лише місце праці, це простір для сімейного бізнесу, а також відпочинку. Саме з набуттям останньої функції цю традиційно утилітарну локацію стали частіше естетизувати, облаштовувати там зони відпочинку, зокрема встановлювати бесідки, садові меблі та скульптури. Схарактеризовані вияви трансформації садівництва та садівничої культури зумовлені низкою чинників: відкритістю кордонів і мобільністю населення, зростанням рівня освіченості селян, зворотною міграцією, державною аграрною політикою.

Природа господарського ладу на теренах Східного Полісся здавна мала комплексний характер. Землеробсько-тваринницьке господарство змішаного типу повсюдно побутує й нині. Обидві галузі є надзвичайно важливими й мають стратегічне значення для більшості селянських домогосподарств. Понад те, вони часто були й залишаються взаємозалежними, оскільки землеробство дає ресурси для утримання тварин, а тваринництво натомість забезпечує робочою, тягловою силою, а також органічним добривом, яке вносять у ґрунт для підтримання його родючості й підвищення врожайності.

Як і в доіндустріальному суспільстві, у XXI ст. одним із основних занять східнополіського сільського населення залишається тваринництво. У новітніх реаліях буття ця галузь сільського господарства синтезує традиційні та сучасні форми вигодовування й використання домашніх тварин. Утім, як показують дослідження, організація присадибного тваринництва і способи господарювання дедалі більше зазнають докорінних змін, що зумовлено системними трансформаціями. Якщо розглядати структуру галузі в цілому, то передусім варто підтвердити збереженість ключових для традиційного тваринництва напрямів, а саме: скотарства, свинарства, конярства, вівчарства, козівництва, птахівництва, кролівництва. Однак стан і тенденції розвитку кожного з них набули нової специфіки в розведенні, утриманні й відгодівлі домашньої худоби та птиці.

Головною галузевою ділянкою в системі домашнього тваринницького господарства здавна було скотарство. Мати одну-дві ко-

рови в традиційному суспільстві вважалося нормою. Ця свійська тварина давала селянам продукти харчування – молоко, сир, масло, м'ясо тощо. Важливе господарсько-побутове значення мали також шкіра й роги. Окрім того, велика рогата худоба була основним постачальником органічних добрив (про що згадано вище) та тягловою робочою силою (як воли, так і корови).

Ретроспективний аналіз засвідчує, що розвиток скотарства в різні історичні періоди відбувався циклічно. Передусім це виражалося змінами в чисельності – скороченні або збільшенні поголів'я великої рогатої худоби. Вочевидь, структура присадибного тваринництва зазнала найбільшого пошкодження в радянські часи, зокрема під час колективізації. Тенденція до зростання загальної кількості корів у приватних господарствах намітилася в 90-х роках ХХ ст. Насамперед це було визначено державною політикою перебудови народного господарства й переходом до ринкової економіки. Свобода підприємництва й можливість вільно реалізовувати вироблену в приватному селянському господарстві товарну продукцію, з одного боку, сприяли розвитку скотарства, а з іншого боку – дали селянам можливість мати прибуток від своєї діяльності. Як показують емпіричні матеріали, у 1990-х – на початку 2000-х років у домогосподарствах східно-поліського субрегіону селяни могли тримати найменше одну-дві, нерідко три, а подекуди навіть і п'ять корів. Це заняття приносило чи не найбільший прибуток сільському населенню. Займалися ним молоде покоління (від 20 років) і старша генерація (до 80 років) селян. Звичайно, частину надоеного молока використовували для власного споживання. Надлишок молока чи вироблених із нього продуктів реалізовували задля поповнення сімейного бюджету. Зокрема, раніше в багатьох селах існували стаціонарні пункти прийому молока, згодом з'явилися заготівельники, переважно місцеві молокозаводи та сирзаводи, які закуповували в селян молоко оптом. Як наприкінці минулого століття, так і в теперішній час існують домогосподарства, які продають власну молочну продукцію безпосередньо споживачам (переважно містянам). Однак кількість домогосподарств, що займаються скотарством і, власне, виробленням молочної продукції, ско-

рочується. В останнє десятиліття в східнополіському субрегіоні спостерігається доволі стрімкий перехід від масового утримання великої рогатої худоби до поодиноких випадків присадибного скотарства в межах тієї чи іншої територіальної одиниці. Зменшення поголів'я корів зумовлено низкою чинників, зокрема й низькою закупівельною ціною на молоко²³. Загальноукраїнські офіційні дані свідчать, що порівняно з 1990 роком поголів'я корів у 2021 році зменшилося в п'ять разів, до того ж ця тенденція до скорочення простежувалася постійно, з року в рік²⁴. Відтак, якщо наприкінці минулого століття на теренах Східного Полісся майже не існувало жодного приватного сільського господарства, у якому не тримали хоча б одну корову, то в останнє десятиліття навпаки – потрібно ще пошукати домогосподарство, а особливо в малолюдних, віддалених селах, де є велика рогата худоба. І це навіть попри те, що модернізація сільського господарства й механізація багатьох виробничих процесів значно полегшили утримання домашніх тварин, зокрема й корів. Наприклад, раніше особливо ресурсозатратним був процес заготівлі сіна як основного корму. Період сінокошу для місцевих мешканців був дуже важливим. Працювали навіть у неділю. У цій клопіткій справі брала участь уся родина. Досить тривалий час селяни косили сіно вручну, косами на луках, болотах, поблизу лісів. Косовицю починали з кінця травня або на початку червня. Господарська діяльність мешканців різних частин Східного Полісся (Присейм'я, Подесення тощо) багато в чому залежала від річок, їх розливів. Нерідко перешкоджало заготівлі й збору сіна дощове літо. Косити зазвичай виходили о 5–6 год. ранку сім'ями (батько, сини), а іноді і ввечері, як «випаде роса», бо косити «всуху» справа непроста. Іноді за косу бралися жінки, однак найчастіше це траплялося в тому випадку, якщо в родині не було чоловіків. Починаючи з ХХІ ст. поступово почали відмовлятися від традиційного, так званого дідівського, способу заготів-

²³ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 7. Господарські заняття, промисли та ремесла / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2017. С. 469.

²⁴ Тваринництво (1990–2020). *Державна служба статистики України* : веб-сайт. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/sg/sg_rik/sg_u/tvar_u.html.

лі сіна. Дедалі частіше селяни приватно домовлялися з власниками спеціальної техніки, зокрема тракторних косарок. Хоча багато хто зі старих господарів скептично ставився до механізації цієї ручної праці: їм не подобалось, що трактор занадто високо зрізає траву, не кладе її в покоси, а іноді зрізає дерен і змішує траву із землею. Дехто практикував заготівлю сіна за допомогою мотокоши. Скошену в той чи інший спосіб траву просушували, перевертаючи покоси з одного боку на інший, потім збирали у валки, складали в копички. Збирали сіно (греблі, складали) усією родиною – від малого до великого. Традиційно робили це так само вручну, використовуючи прості знаряддя праці – граблі (дерев'яні, а пізніше й пластикові) та вила. Існували й кінні грабарки; часом селяни, аби полегшити й пришвидшити процес заготівлі сіна, наймали господарів, у яких був кінь і відповідна сільськогосподарська техніка. Нині технічний прогрес пішов далі й з'явилися машини, що можуть одночасно збирати й пресувати сіно у тюки або рулони. Це фактично виключило з традиційного селянського укладу процес скиртування. Раніше готове сіно згрібали й складали в невеликі копиці. Розкидані по луку стіжки сіна були виразним маркером етнокультурного регіонального ландшафту. Багато хто дбав про те, щоб вчасно забрати сіно до господи. Традиційно робили це волами або кіньми, пізніше – тракторами, вантажівками. Перевезене з луку сіно складали все в один великий стіг або сінник, іноді ховали на горіще сараю (хліва). Обов'язково перетрушували сіллю, щоб не точили миші. Бувало, надлишок сіна продавали. Прикметно, що навіть у XXI ст. селяни вимірювали його пудами. Повна механізація процесу заготівлі сіна створила передумови для підприємницької діяльності, орієнтованої на виробництво й торгівлю відповідними сухими кормами для худоби. На ринку з'явилося чимало пропозицій тюкovanого сіна, і це неабияк приваблювало господарів.

Ще донедавна широко побутував звичай вигонити корів на першу пашу освяченою вербою («вербічкаю», «вярбою»). Цей неодмінний для традиційного селянського укладу господарський ритуал міг супроводжуватися словесними формулами. Наприклад, на теренах

Чернігівського Полісся промовляли: «Виганяю я свою корову святою водою, од звіра бігучого, од гада ползучого, од грому»²⁵; тоді як на Сумському Поліссі казали: «Святий Єгорка, паси мою коровку. Хай хліб-соль з'їдає, хай травку щипає, і водичку п'єть, і коровок берегеть»²⁶, при цьому, випустивши скотину, замикали замок, аби корова не блудила, а в деяких місцинах клали під ноги ключ, щоб тварина переступила його. Подекуди, аби попередити блуд скотини, намагалися зберегти лозинку, якою виганяли²⁷. Існували також інші локальні варіативні особливості в атрибутиці, що супроводжувала перший вигін корів на пашу: у с. Полошки Глухівського району, коли перший раз виганяли скот на пасовище, то брали із собою хліб-сіль²⁸, а в с. Потебньова Гута Козелецького району та с. Вороб'їв Ріпкинського району – хрест, випечений на Середохрестя²⁹. Польові матеріали вказують також на те, що місцями (Менський, Коропський, Городнянський р-ни Чернігівської обл.) побутував звичай підрізати коровам хвости в день Святого Юрія. Однак дехто з господарів уникав виконання цієї ритуальної практики, «щоб не падрезать малака»³⁰. Про те, якими будуть надії, могли передбачити за рососою: «Єслі на Єгорія роса большая, то буде молошне літо, корова буде доїться хороше»³¹. Для того, щоб корови були «ловкі на малако», давали також сухе клечання³².

Місцевій традиції відомі кілька форм випасання великої рогатої худоби, які нерідко побутували (і побутують до цього часу) синхронно. Спираючись на писемні джерела та власні польові спостереження, відмічаємо, що в більшості сіл існували громадські череди. Їх кількість у тій чи тій сільській общині варіювалася (від однієї до трьох чи навіть більше). Це було зумовлено різними чинниками, на-

²⁵ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2016. С. 386.

²⁶ Там само. С. 281.

²⁷ Там само. С. 377.

²⁸ Там само. С. 263.

²⁹ Там само. С. 366, 383.

³⁰ Там само. С. 370.

³¹ Там само. С. 279.

³² Там само. С. 370.

самперед поголів'ям великої рогатої худоби. Окрім того, визначальну роль мало число домогосподарств у межах населеного пункту, характер їхньої господарсько-виробничої діяльності. Формувалися череди переважно за кутками; кожен табун міг налічувати до кількох десятків корів (40–90). Лише невеликі села чи селища мали одне общинне стадо. Обов'язки пастуха могли виконувати як самі господарі, так і спеціально наймана людина. Нерідко ця справа покладалася на дітей, про що свідчить розвідка довоєнного побуту одного із сіл Чернігівщини³³. У східнополіських селах дітей долучали до випасання череди і на початку ХХІ ст., щоправда, здебільшого їх брали в поміч старшим. Окрім того, одним із обов'язків дітей по господарству (особливо на канікулах) було випустити двічі або тричі на день худобу з хліва або відігнати її на вигін (умовне місце, де пастух збирав череду) і потім пригнати додому в обідній та вечірній час.

Емпіричні матеріали, записані етнологами в різних частинах Східного Полісся, свідчать про те, що способи випасання великої рогатої худоби змінювалися внаслідок соціально-економічних перетворень. За словами респондентів, більш давньою формою було наймання громадського пастуха³⁴. Зокрема, у Ріпкинському районі його називали «череднік»³⁵. Окрім того, він міг мати помічника – «пастушка»³⁶. Згідно з дослідженням Н. Заглади³⁷, цей звичай побутував на Поліссі (зокрема у с. Старосілля) в дорадянський період, вочевидь, до заборони використання найманої робочої сили в одноосібних сільських господарствах. Окрім обов'язкової платні, мала місце традиція пошанування пастуха в день першого вигону худоби на пашу, а також у різні календарні свята (Великдень, Івана Купала, Петра,

³³ Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села: (село Старосілля). Київ, 1930. С. 64.

³⁴ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2016. С. 370, 383, 385.

³⁵ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 7. Господарські заняття, промисли та ремесла / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2017. С. 481.

³⁶ Там само. С. 481.

³⁷ Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. Матеріали до етнології. Київ, 1929. Т. 1. С. 54

Трійцю). Наприклад, у Новгород-Сіверському районі «пастуху хляб й пару яець на Великодня давали»³⁸; у Козелецькому районі на Івана Купала пастухам виносили вареники³⁹; у Корюківському районі, «як перший раз вигонили худобу на поле, виносили хліб і сало. <...> То ще раз на Петра хліб і сало. Як вигонили на Паску, виносили й паску»⁴⁰. Раніше розраховувалися за роботу з пастухом, про що свідчать факти, після закінчення сезону, здебільшого це були харчі⁴¹. Також місцями побутував звичай годувати найманого пастуха⁴².

Вигінний спосіб випасання череди найманим пастухом трапляється й нині, однак такий найм відбувається за індивідуальною домовленістю, адже в більшості сіл існує черга («очередь»). Така форма передбачає почергове пастухування власне господарями чи найнятою ним (за певну платню) для цієї роботи людиною. Зазвичай за одну корову чи телицю потрібно відпасти один день. Трапляється, коли за великого поголів'я корів у стаді одночасно пасуть чергу кілька дворів⁴³. Кожне село має свій принцип формування послідовності, й кожен господар завчасно вираховує, у який день йому потрібно пастухувати. Тривалість випасу худоби в різні сезони була неоднаковою. Існували вироблені традицією чіткі часові орієнтири вигону корів, так само, як були фіксовані години, на які пастух мав пригнати стадо. У літній сезон існувало обіднє доїння, для якого череду приганяли на дві-три години додому. З настанням осені худобу пасли без перерви – від ранку до вечора; звісно, орієнтувалися на погоду, наявність паші та води. Якщо господарі мали корів, які нещодавно отелилися, то в такому випадку в обідню пору йшли (або їхали велосипедом) на пашу, щоб видоїти молоко й забрати його для

³⁸ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2016. С. 376.

³⁹ Там само. С. 366.

⁴⁰ Там само. С. 368.

⁴¹ Там само. С. 385.

⁴² Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 7. Господарські заняття, промисли та ремесла / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2017. С. 481.

⁴³ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2016. С. 370.

годування теляти. Зазвичай громадські пасовища знаходяться на околиці села чи неподалік від нього; при цьому обов'язково поряд мала бути вода. На теренах Східного Полісся худобу часто випасали на луках, осушених болотах, у лісових місцях. Траплялося, що після сухого літа кормів восени було недостатньо, тоді громада могла домовлятися про використання ділянок, що слугують сінокосом. Звісно, були селяни, які випасали своїх корів індивідуально (вільно або на прив'язі). У такому разі господарі самі визначали тривалість тримання худоби на підніжному кормі, час обіду тощо. Прикметно, що у зв'язку з різким скороченням поголів'я корів цей спосіб стає доволі поширеним. В останні роки в східнополіських селах (наприклад, у с. Кам'янська Слобода Новгород-Сіверського р-ну ⁴⁴) упроваджується в господарське повсякдення практика використання електричних пастухів, яка вже давно є звичною для європейських країн. Проникнення інноваційних технологій у традиційні сфери господарювання свідчить про високу ймовірність того, що з глобальною діджиталізацією типовим може стати також застосування для випасання худоби безпілотних апаратів, так званих дронів-пастухів. Тож пастухування як суспільне явище в майбутньому може зникнути так само, як і свого часу звичаї, пов'язані з ним.

Утримували корів і молодняк у хлівах, або сараях, спеціальних загонах. За свідченнями респондентів, господарські будівлі для великої рогатої худоби традиційно будували з дерева, нерідко зрубом, місцями плели з лози. Стіни обмазували (або не обмазували) глиною, на зиму додатково утеплювали ⁴⁵. У холодну пору року в корівнику обов'язково клали підстилку (найчастіше солом'яну). При цьому частота прибирання мала кілька варіантів: дехто з господарів очищував стійло від гною з періодичністю два-три рази на тиждень, а декотрі практикували так званий «принцип глибокої підстилки, повністю очищуючи господарське приміщення лише кілька разів на

⁴⁴ Село. А в ньому люди. sknewsTV. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=fdgs99Qj9p8>.

⁴⁵ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 9. Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2020. С. 902.

рік»⁴⁶. Хлів ділився на кілька частин, кожна з яких мала свій вхід. Корів часто утримували окремо від інших домашніх тварин, зокрема й від телят (особливо, якщо вони були «відкрадні»), хоча траплялися господарські споруди, де всю худобу утримували в одному приміщенні, поділеному на окремі простори – відгороджені місця для корів, свиней, коня тощо. Кожне стійло мало ясла, куди клали корм (траву, сіно, буряк, силос тощо), а також лизунець. Тут знаходилося й кріплення для мотузки чи цепу, за допомогою яких прив'язували тварину. Щоправда, траплялися домогосподарства, де практикували безприв'язне утримання. У стійловий період худобі здебільшого клали в годівницю корма двічі–тричі на день, стільки ж разів напували водою. Робили це зазвичай в один час. Харчовий режим тварин певною мірою був позначений місцевими традиціями, однак раціон годівлі, якість та кількість кормів у кожному домогосподарстві визначався індивідуально. Кількість доїнь здебільшого залежала від отелення. Корову, яка нещодавно народила (або, як казали, «привела») теля, доїли вранці, в обід і ввечері. Коли ж починали готувати вагітну корову до отелення, то поступово переходили на дворазове доїння, а за кілька місяців і зовсім припиняли – запускали. Процес доїння здавна відбувався вручну. Спочатку господиня обов'язково мала добре вимити теплою водою вим'я, витерти його й лише потім починати доїти. Кожна доярка робила це по-своєму, могла почергово використовувати кілька технік. Під час доїння, сидячи на стільці, вона тримала дійницю між ногами або ставила її на підлогу (звісно, якщо корова була не норовливою). Корови добре відчували того, хто доїв. Бувало, що не віддавали молока будь-кому навіть з однієї родини. Також проблеми під час доїння часто виникали у весняно-літню пору, коли на пасовищі комахи (оводи, мошка) обкушували тваринам вим'я або коли на сосках з'являлися тріщини. Це спричиняло тварині дискомфорт: вона тупотіла ногами, махала хвостом, повсякчас махала головою. В останні десятиліття в приватних селянських домогосподарствах, фермерських родинних господарствах почали

⁴⁶ Ципишев С. Традиційне тваринництво Чернігівщини *Народна культура Чернігівського району (традиція та сучасний стан побутування)* : зб. статей. Житомир, 2019. С. 19.

застосовувати доїльні апарати, що значно полегшило цей процес. Зайшовши до хліва доїти, господиня (рідше господар), часто говорила до корови, іноді могла прикрикнути («Стій!», «Прийми!»), що та добре розуміла. Натомість у нинішній час можна побачити використання в тваринницьких комплексах класичної музики під час процесу доїння. Кількість та якість молока, що давала корова, залежали як від породи, так і від віку, особливостей утримання та догляду за нею. Надоєне молоко цїдили й далі споживали у свіжому (без термічної обробки) вигляді або ж кислили й робили з нього сметану, сир, масло тощо. Якщо корова мала теля, то частину молока віддавали йому. При штучному вигодовуванні спочатку використовували спеціальну соску (надівалася на банку), а пізніше вже напували з відра. Хороші господині стежили за тим, щоб посуд, у який збирали молоко (дійниця, глечики, банки тощо), був чистим, улітку його часто просушили на сонці.

Нерідко від доброї корови (яка була спокійною, давала багато молока високої жирності) господарі залишали на вирощування теличку чи то для власного домогосподарства, чи то на продаж. Селяни, які хотіли придбати корову, або напивували собі в сусідніх населених пунктах, або виїздили на базари (зазвичай у найближчі міста). За словами респондентів, існувало кілька критеріїв, за якими обирали корову: «По зубах вибирали вибирали. 7 є зубов, 9 і 8 зубов є. 7 зубов – поганіша корова, 8 – луча, а 9 – ще луча. А тоді на хвості знов, кончається як хвіст, там цурочка така, маковка. Як маковка та коліна минає, значить хароша корова, а є така, шо і не достає до колін, погана корова. По рогах, там же кильця, по кильцях, скільки год, узнавали – молода чи стара»⁴⁷. На теренах Східного Полісся побутував цілий комплекс звичаїв та обрядів, пов'язаних з купівлею-продажем великої рогатої худоби. Наприклад, після того як відбулася угода, у різних місцинах існувало правило «бити по руках». Окрім того, могли випивати могорич. У Козелецькому районі згадувалося також

⁴⁷ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 7. Господарські заняття, промисли та ремесла / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2017. С. 471.

про сім копійок як обов'язкову плату⁴⁸. Натомість у Чернігівському районі покупець за традицією повинен був дати навзаєм за корову «хлібину в рушнику» для того, «щоб не зурочити господарки»⁴⁹. Одним з атрибутів під час укладання традиційного договору купівлі-продажу корови був налігач. Однак щодо нього зафіксовано регіональну варіативність. Зокрема, використання цієї господарської речі у відповідній звичаєвій практиці мало двоїстий характер. Згідно з експедиційними матеріалами, в одних місцевостях корову продавали разом із налігачем. В інших зауважували про те, що свого налігача не можна віддавати покупцеві⁵⁰. Коли корову купували безпосередньо з домогосподарства, то, бувало, домовлялися про те, щоб нові господарі могли власноруч перевірити, наскільки худобина покірна, як доїться, скільки дає молока тощо. Важливо було також привчити корову до нового обійстя. Щойно куплену корову не поспішали випускати в стадо; певний період тримали її вдома, доки тварина адаптується, звикне до нових господарів. Перші кілька днів виводили в череду на налігачі, зазвичай хтось із родини йшов разом із пастухом на пасовисько припасати, стежити за тим, аби не втекла. Побутували також певні обрядодії, спрямовані на те, щоб корова «пішла по двору». Наприклад, за дослідженням С. Ципишева, у селах на Чернігівщині проводили такі ритуальні практики: «Коли щойно придбану тварину заводили на подвір'я, то давали переступити через пасок (с. Хмільниця), а, вводячи до хліва, попередньо хремтили місце, де вона мала стояти (с. Вознесенське). Повід, на якому корову приводили з торгу до нового обійстя, годилося або просто закинути на горище (вишкі) (с. Хлільниця), або ж обв'язати довкола комина (с. Пакуль)»⁵¹.

⁴⁸ Там само. С. 471.

⁴⁹ Ципишев С. Традиційне тваринництво Чернігівщини *Народна культура Чернігівського району (традиція та сучасний стан побутування)* : зб. статей. Житомир, 2019. С. 23.

⁵⁰ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 7. Господарські заняття, промисли та ремесла / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2017. С. 480–481.

⁵¹ Ципишев С. Традиційне тваринництво Чернігівщини *Народна культура Чернігівського району (традиція та сучасний стан побутування)* : зб. статей. Житомир, 2019. С. 23.

Традиційно господарі самостійно стежили за станом здоров'я своєї худоби, приймали пологи, за потреби лікували, нерідко використовувалися ірраціональні методи. Наприклад, у с. Гірськ Сновського району на Стрітіння «воду з сосульок брали, топили й давали скотині, або хто може од якої недуги, а більше для скотини»⁵². Окрім того, усіляко намагалися захистити худобу від відьом. Зокрема, на Городнянщині вважали, що «ведьма хвастата» могла зробити так, що корова ставала буйною⁵³. Тож, щоб захистити домашніх тварин на Трійцю «асіку ставляють у хаті, у забор стиркають і в хлев, щоб ведьми не лезлі»⁵⁴. Натомість у Корюківському районі існував ритуал обсипання корови-первістки освяченим на Великдень маком»⁵⁵.

Розведення малої (або дрібної) рогатої худоби, зокрема кіз та овець, ніколи не було домінуючим напрямом тваринництва східнополіського субрегіону, однак завжди залишалося частиною господарського укладу місцевого населення. Вирощування овець на цих теренах насамперед було орієнтоване на отримання сировини для прядивно-ткацького та шкіряно-хутрянного виробництв, що забезпечували одягом, взуттям та речами господарсько-побутового призначення, а вже потім харчових продуктів. З історії розвитку вівчарства відомо, що в північних районах Лівобережної України виходували тонкорунних та грубошерстих овець. Місцями (у поміщицьких господарствах) існували чималі овечі заводи. Щодо порід, які розводили в цей період, то в літературі згадується кілька: проста українська, шленська, кримська сіра. На початку ХХ ст. вівчарство як одна з галузей тваринництва головно було зосереджене в селянських домогосподарствах. Воно задовольняло потреби в одязі, продуктах харчування, а також органічному добриві. Експедиційні записи 90-х років ХХ ст. переконують, що місцями традиція утримання

⁵² Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2016. С. 386.

⁵³ Там само. С. 358.

⁵⁴ Там само. С. 354.

⁵⁵ Там само. С. 368.

овець була досить стійкою. Емпіричні матеріали вказують на те, що існувала практика найму громадського пастуха, як і для випасання корів, щоправда, платня відрізнялася: «Пастухам, які пасли овець, платили менше, так, у тому Роїщі давали 10 кілограмів зерна за голову, а от за корову вже 16»⁵⁶. Також господарі могли випасати овець індивідуально. Прикметно, що молочне вівчарство на Східному Поліссі не розвинулося так, як, наприклад, у Карпатах чи на Півдні України. Для молока бідні селяни могли тримати у своєму домогосподарстві козу. Хоча, якщо розглядати в цілому, то козівництво як галузь тваринництва не було загальнопоширеним. Сьогодні, коли поголів'я корів у сільських домогосподарствах Східного Полісся значно скоротилося, факти вказують на певне зростання інтересу господарів до приватного козівництва. Така заміна передусім обґрунтовується тим, що розводити кіз, з огляду на їх біологічні потреби й характер утримання, для старих господарів, котрі переважно можуть розраховувати лише на власні сили, значно легше. Власне, як і переробити для особистого споживання ту кількість молока, яку дає коза, оскільки тримають цю тварину здебільшого задля того, щоб мати в щоденному раціоні молочні й кисломолочні продукти. З огляду на індивідуальні потреби домогосподарств, а вони є переважно одноосібними, кількість поголів'я кіз варіюється від однієї до двох. Тварин у хліві не прив'язують, випасають індивідуально на власних подвір'ях чи неподалік від них. Характер і тривалість випасу зумовлюється природно-географічними чинниками. Так, часом через значну кількість комарів, у пасовищний сезон господарі вимушені ховати худобу й годувати її в сараях зеленим кормом.

Аналізуючи найсвіжіші дані державної служби статистики України (1 жовтня 2021 р.), з'ясовуємо, що нині в північних регіонах Лівобережжя овець та кіз утримують переважно в приватних господарствах. Промислове козівництво та вівчарство залишається мало-розвиненим. Наприклад, у Чернігівській області на підприємствах налічується 1,1 тис. голів, тоді як у господарствах населення – 28,7;

⁵⁶ Ципишев С. Традиційне тваринництво Чернігівщини *Народна культура Чернігівського району (традиція та сучасний стан побутування)* : зб. статей. Житомир, 2019. С. 21.

у Сумській області відповідно – 3,6 і 34,3⁵⁷. Водночас порівняно з попереднім роком простежується скорочення поголів'я в господарствах усіх категорій. Прикметно те, що тенденція до зменшення кількості овець і кіз простежувалася протягом усього періоду незалежності України, відтак за 20 років поголів'я цієї малої рогатої худоби скоротилося майже у 8 разів (з 9003,1 тис. голів у 1990 р. до 1140, 4 тис. голів у 2021 р.)⁵⁸.

Оцінюючи загальний стан тваринницької галузі, чисельність поголів'я в індивідуальних домогосподарствах, доходимо висновку, що нині найпоширенішим є присадибне птахівництво, здебільшого для м'яса та яєць тримають курей, також нерідко трапляються гуси й качки, подекуди розводять індиків, цесарок і навіть страусів. Важливе місце займає вирощування курей, що цілком закономірно, адже, з одного боку, догляд за птахами є порівняно простим і необтяжливим, а з іншого – це безперервне забезпечення себе такими поживними продуктами, як м'ясо та яйця. З огляду на те, що індивідуальні домогосподарства в так званих вимираючих селах складаються переважно лише з однієї особи, то й поголів'я пернатих є відносно невеликим, зазвичай від одного до кількох десятків. Подекуди селяни вирощують свиней (як для себе, так і на продаж). Дехто тримає коня. У 1990-х роках багато селян заводило коней як допоміжну й незамінну тягову силу у великому сільському господарстві. Насамкінець зазначимо, що на тлі скорочення тваринництва як частини індивідуального сільського домогосподарства почали з'являтися сімейні ферми, до того ж різного спрямування: равликові ферми, буйволіві, ферми диких кабанів.

⁵⁷ Кількість сільськогосподарських тварин на 01 жовтня 2021 року *Державна служба статистики України* : веб-сайт. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

⁵⁸ Тваринництво (1990–2020). *Державна служба статистики України* : веб-сайт. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Національно маркований одяг як чинник міжкультурної комунікації

Орнаменти Олени Пчілки: наукова дипломатія українства. Розбудова нової України з європейською системою цінностей, формуванням громадянського суспільства проходить на хвилі національного піднесення та усвідомлення широким загалом української ідентичності не тільки в етнічному вимірі, а й у культурному, політичному утвердженні української нації. Процеси, що відбуваються в духовно-світоглядній сфері, знайшли відбиток у реаліях повсякдення, реактуалізували і спричинили розвиток цілої системи національних маркерів культури та побуту. Особливого значення набуло національне позначення в одязі, яке є ефективним засобом невербальної комунікації. Пошуки культурної осібності привели до усвідомлення значення традиційної культури як важливого фундаменту, що є надійною основою для звершень новітніх культурних конструкцій. Стиль і спосіб життя більшості сучасних українців формується під суттєвим впливом інтернет-технологій. Віртуальний інформаційний простір став одночасно і певним каталізатором, і яскравим індикатором різних сфер суспільного та приватного буття людини. Саме моніторинг особливо значимих дискурсів допоміг окреслити основні проблеми нашого дослідження.

Культурний розвій неодмінно порушує питання віднайдення витоків, ревізії фундаментальних теорій, нового переосмислення ролі класиків суголосно сучасним реаліям. Це стосується будь-якого напрямку гуманітарного життя. Не стала винятком тема вивчення

українського стилю як важливого маркера культури. У нашій праці ми зосередили увагу на одягових практиках, зокрема на оздобленні вбрання українською вишивкою.

Відомо, що авторкою першої друкованої праці про українську орнаментику є Ольга Петрівна Косач (Олена Пчілка), яка 1876 року видала альбом-дослідження візерунків Новоград-Волинського повіту Волинської губернії¹. Апробація впродовж 145 років цієї праці підняла її на рівень хрестоматії з дослідження вишивального мистецтва. Ольга Косач – мати Лесі Українки, сестра Михайла Драгоманова – відома своїм внеском у розвиток етнографії, фольклористики, красного письменства, педагогіки, журналістики, видавництва, фемінізму.

Науковий та літературно-творчий доробок Ольги Петрівни Косач давно потребує систематизації, видання повного зібрання її праць і матеріалів біографічного шляху. У 2021 році виповнилося 145 років відтоді, як побачило світ перше наукове видання про українську орнаментику на вишивках, що його підготувала О. Косач, але цікавість до цього дослідження не зменшується, а тільки зростає. Сьогодні немає узагальнюючої праці, яка б висвітлювала наукові та культурні рефлексії українських учених, учасників культурно-громадського життя часів життя Олени Пчілки, реакції наукового та мистецького світу за межами України щодо вивчення нею національного стилю декору вишивання. Мета цього дослідження - пошук і систематизація за хронологічно-тематичним принципом джерельної бази, що дасть змогу скласти об'єктивну фактологічну картину з вивчення української орнаментики в працях О. Косач.

Опрацювання друкованих джерел показало доречність виокремлення таких п'яти тематичних блоків: авторські розробки О. Косач; рецензії на її праці; література з посиланням на Олену Пчілку; джерела з бібліографічною інформацією про її роботи; публікації з рефлексіями щодо її альбомів.

¹ Косачева О. П. Украинский народный орнамент. Вышивки, ткани, писанки. Киев : С. В. Кульженко, 1876. 23 с., 31 табл.

Перший блок джерел охопив авторські розробки О. Косач (1876–1930) за тематикою дослідження українських візерунків на вишивках та деякі праці, у яких про них ідеться. Схеми народних візерунків з Новоград-Волинського повіту Волинської губернії та їх наукова інтерпретація вийшли друком в альбомі 1876 року. За життя Олени Пчілки було здійснено чотири його перевидання з певними (частом відчутними) змінами: у 1879, 1902, 1912 та 1927 роках (збірник 1927 р. ми опрацьовували за його перевиданнями 1947 і 2007 рр.)².

Друге перевидання вийшло у двох варіантах. Перший розрахований на російськомовну аудиторію з новим текстом та зменшеною кількістю аркушів-таблиць³, а другий – на франкомовну публіку, причому текст французькою відтворював інформацію з першого альбому й був виданий у 1877 році, а ілюстративний матеріал у вигляді 15 таблиць був надрукований у 1879 році⁴. Висловлюємо слова щирої вдячної працівникові відділу культурно-просвітницької роботи Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидату філологічних наук Вікторії Сергіївні Кметь за надання інформаційної консультації щодо другого перевидання альбому.

Третє видання часто в історіографії позначається 1900-м чи 1903 роком, проте ми працювали з примірником, на якому зазначено дозвіл цензури до друку від 22 квітня 1902 року; відтак ідентифікуємо вихід цього альбому 1902 роком, але цей факт потребує подальшої архівної перевірки (можливо, сам друк було завершено в 1903 році)⁵. Маємо інформацію, що в 1902 році було розпочато підготовку до друку аркушів третього перевидання. Про це дізнаємося з листа П. Косача від 11 травня 1902 року до О. Косач: «Сьогодні

² Косачева О. П. Украинский народный орнамент...; Косачева О. П. Украинский народный орнамент. Образцы вышивок, тканей и писанок. Киев : С. В. Кульженко, 1879. 19 с., 15 табл.; Українські взори / збирала Олена Пчілка. Киев : С. В. Кульженко, 1902. 15 табл.; Українські узори / збирала Олена Пчілка (О. Косач). Киев : С. В. Кульженко, 1912. 1 с. 12 табл.

³ Косачева О. П. Украинский народный орнамент... 1879.

⁴ Kossatch O. L'ornement populaire Ukrainien. Broderies, tissus, pissanki. Recueilli et mis en systeme par M-me Olga Kossatch. Kiev, 1877. 1879. 17 s. 15 pl.

⁵ Українські взори / збирала Олена Пчілка... 1902.

я вислав тобі, мила Олю, листа Дори і під бандероллю 4 ар[куші] узорів. За ними я два рази був в тип[ографії] Кульженка, старого не застав, а молодий все торочив, що почнуть, як тільки ти віддаси всі листи, т[и] я[к] інакше їм не розрахунок. Запевняв, що вони вже у цензора запросили переміну строку, але папери мені не показував. Я йому наводив твої аргументи, розмірковування твої [і] його батька, і його обіцянки. Але бачив, що говорю з мало знаючим конторником. Учора увечері пізно прибіг той метранпаж, що вже у нас був, підтвердив незнання господарського сина, і залишив послані 4 аркуші нових, потім 5, 6 і 7 і два останніх килимів і писанок, – зроблених тобою для літографування. При цьому він пояснив, що типографії треба мати по 4 аркуші, щоб їх одразу літографувати і просив, щоб ти до 1-х трьох добавила 8-й, а до останніх ще 2. І поки цими будуть зайняті камені, приготувала останні. Я не хотів твоїх чернеток залишати, але він запевняє, що до отримання 8-го і 2-х передостанніх, все рівно працювати не буде. Залишається тобі, моя дорога Люнятко, підкоритися цим чортам і скоріше дати потрібні аркуші»⁶.

Опублікування архіву Лесі Українки зі слов'янської бібліотеки в Празі представляє також родинне листування Косачів, серед якого знаходимо листи Олени Пчілки до її колишнього зятя К. Квітки. У листі? датованому 14 листопада 1922 року вона пише: «Спитайте, при okazji, чи не купили б у мене якого збірника узорів для повторного видання? Сама я видавати не хочу й узорів, так само, як і рукописів. Не хочу!.. Та й не могла б ні в яким разі, бо зовсім же немаю ноги»⁷, а від 10 квітня 1923 року вона ставить такі умови перевидання: «Я напишу Лис[ичен]кові так: узори я дуже рада була б побачити в новім виданні, але ж не з руки Балицького; його фірма дуже скомпроментована (я бачила той “славутній” букварь, виданий “Друкарем”, і вважаю, що і моє ім'я було б дуже скомпроментоване, коли б моя праця була видана тією ж фірмою»⁸.

⁶ Спадщина: літературне джерелознавство, текстологія / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ : К.І.С., 2019. Т. XIII / XIV. С. 344.

⁷ Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі / упоряд., передм. та прим. С. Кочерги, післямова О. Сліпушко. Нью-Йорк, 2002. С. 182.

⁸ Там само. С. 185.

У 1947 році в німецькому місті Новий Ульм було перевидано альбом 1927 року з доповненням перекладу тексту Олени Пчілки німецькою мовою ⁹. В Україні видання 1927 року було перевидано у 2007 році ¹⁰. Принагідно висловлюємо подяку науковцям Новоград-Волинського літературно-меморіального музею Лесі Українки – завідувачці музею Вірі Омелянівні Римській та науковій співробітниці Галині Миколаївні Пилипенко за можливість працювати із сьомим перевиданням.

Восьме перевидання було здійснено силами Волинського краєзнавчого музею й Колодяжненським літературно-меморіальним музеєм Лесі Українки та містило репринт альбому 1876 року ¹¹.

У 2011 році Є. Шудря в збірці наукових нарисів і розвідок подала передмову О. Косач до видання 1876 року в перекладі М. Шудрі українською мовою під новою назвою – «Волинський стиль орнаментики» (слід зауважити, що текст подано із суттєвими купюрами) ¹².

У дев'ятому випуску альбому було розміщено паралельно текст українською та російською мовами, а також представлено зображення відшитих в матеріалі аркушів з новоград-волинськими візерунками вишивок, над якими працювала ціла волонтерська вишивальна спільнота проекту «Вишивка етнографічна» ¹³.

У 1901 році на Першому з'їзді діячів кустарної промисловості в Полтаві О. Косач виголосила доповідь «Про народне українське мистецтво в кустарних виробках». На жаль, знайти її не вдалося – науковці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського повідомили про відсутність такої доповіді в їхньому архіві, тому наразі зафіксовано замітку про цей факт ¹⁴.

⁹ Українські узори / зібрала Олена Пчілка (О. Косач). Новий Ульм, 1947. 4 с. 10 табл.

¹⁰ Українські узори / зібрала Олена Пчілка. Новоград-Волинський : Новоград, 2007. 6 с. 10 табл.

¹¹ Український народний орнамент. Вишивки, тканини, писанки / зібрала Олена Пчілка. [Репринтне відтворення першого видання. Київ, 1876.] Ковель : Ковельська міська друкарня, 2010. 36 с.

¹² Косач О. Волинський стиль орнаментики. Шудря. Є. *Оранта нашої світлиці*. Київ, 2011. С. 453–465.

¹³ Український народний орнамент Ольги Петрівни Косач. Київ : Адеф-Україна, 2018. 140 с.

¹⁴ Документы, известия и заметки. Полтавский съезд деятелей по кустарной промышленности. Киевская старина. 1901. № 12. С. 175–176.

Сьогодні серед українських учених є невідомою франкомовна стаття О. Косач «Народний орнамент України», яка була опублікована в паризькому часописі «Літопис національностей» у 1913 році¹⁵. Сама Олена Пчілка не згадує саме цю розвідку. Її стаття вийшла в журналі, датованому березнем – квітнем 1913 року. Друк видання міг бути здійснений із затримкою. Варто взяти до уваги, що весь номер був присвячений огляду української тематики. Автори статей мешкали в різних країнах – Австро-Угорській імперії та Російській імперії, що ускладнювало комунікацію редколегії з ними. Улітку 1914 року розпочалася Перша світова війна, сполучення залізницею між Францією і Росією могло бути заблоковане після оголошення 1 серпня 1914 року Німецькою імперією війни Росії. Припускаємо, що саме ці історичні обставини унеможливили отримання Оленою Пчілкою інформації про долю її нарисів.

Авторці пропонованого дослідження пощастило придбати автентичний примірник цього раритетного видання, який принагідно буде подарований до профільного музею в рамках акції «З поля до музею: #передаюавтентикумузею»¹⁶. Переклад українською мовою підготувала лауреатка Премії Григорія Сковороди З. П. Борисюк (див. Додаток 3). Оприлюднення цієї (досі неопублікованої в Україні) праці має велике значення для теми, яку досліджуємо. Вона ілюструє утвердження наукових засад щодо української орнаментики та є прикладом просвітницько-культурного діалогу, який вела О. Косач насамперед з європейською аудиторією. Цей досвід організації наукової комунікації через публікацію новітніх україністичних студій є певною точкою відліку розвитку національної науки в глобалізованому вимірі. Оприлюднений матеріал дозволяє нам у наступних студіях проаналізувати розвиток поглядів і засад О. Косач щодо вивчення орнаментики в порівнянні з її іншими дослідженнями.

¹⁵ Kossatch O. L'Ornement populaire de l'Ukraine. *Annales des Nationality. Bulletin de l'Union des nationalites*. 1913. № 3–4. P. 159–164.

¹⁶ Олійник М. З поля до музею: #передаюавтентикумузею. URL : http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2142&Itemid=356. (дата звернення: 07 грудня 2020).

Не менш цінною є розвідка «Українське селянське малювання на стінах», у якій мовиться про специфіку вишивальних візерунків, їх інтерпретування та походження¹⁷.

В останній рік життя Олени Пчілки вийшла друком її автобіографія. У ній вона розповіла про допомогу та консультації брата М. Драгоманова та його товариша В. Антоновича при підготовці дослідження з української орнаментики: «...диво сказати тепер, що з цього захоплення вишивкою вийшла моя перша наукова робота. Так, перша наукова робота. Це величезна праця під назвою “Український орнамент...” в опрацюванні матеріалу не мало пособила мені участь брата Михайла й інших його вчених приятелів, а особливо Антоновича»¹⁸. Олена Пчілка також розкриває, хто підштовхнув її вдягати українським вбрання у міських практиках: «...була сім'я дуже близьких мені приятелів чернігівців. Це Іван Федорович Рашевський й особливо його дружина Єлізавета Олександрівна з роду Константиновичів. Сім'я, так би сказати, ще старішого українського типу, приятелів Панаса Марковича. Єлізавета Олександрівна завжди ходила в українському вбранні і мене привчила до того»¹⁹. Саме в цій останній праці О. Косач згадує цікаві подробиці перебування в Парижі в 1878 році: «Був придатний час до того, щоб побачитись з Михайлом, бо на той час була якраз Паризька всесвітня виставка і думалось, що наша подорож підчас неї не так то кинеться в очі урядові. Брат тоді жив у Женеві, де друкував свої видання. Ми з ним з'їхались у Парижі. Там я зустрілась з Подолинським. Познайомилась я з ним ще в Києві у Михайла Петровича. Подолинський жив у Парижі з своєю дружиною.

¹⁷ Олена Пчілка. Українське селянське малювання на стінах. *Записки історично-філологічного відділу*. Київ : Всеукраїнська академія наук, 1929. Кн. XXIII. С. 177–188.

¹⁸ Олена Пчілка. Автобіографія. *Оповідання. З автобіографією*. Харків : Рух, 1930. С. 1–46. С. 20; Олійник М. Вираження української ідентифікації в міському одязі (на прикладі життя родин Драгоманових і Косачів). *Народна творчість та етнологія*. 2014. № 4. С. 333–334; Константиновська О. До історії видання «Українській народний орнаментъ. Вышивки, ткани, писанки. Собрала и привела въ систему Ольга П. Косачева. Київ : типографія С. В. Кульженко, 1876». *Збірник тез наукового семінару «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.»*. Київ, 2020. С. 54.

¹⁹ Олена Пчілка. Автобіографія... С. 19.

Він був значно молодший від Михайла Петровича, захоплювався тоді етнографічними матеріалами, робив враження неопіта щодо України. Дружина його почала одягатись в українське вбрання, я теж була так одягнена, і ми дивували нашими вбраннями парижан»²⁰.

До другого блоку джерел ввійшли рецензії на дослідження О. Косач та статті, що містять їхню наукову оцінку. У рік видання першого альбому вийшла рецензія професора Альфреда Рамбо у статті «Малоросія» в часописі коледжу Сорбона з огляду літературних курсів філологічних кафедр»²¹. М. Драгоманов надіслав примірник цього випуску І. Франку для підготовки друку найсуттєвіших тез цього огляду в журналі «Друг». І. Франко у листі від 6 лютого 1877 року пише: «Белей переводить деякі кращі уступи із Рамбо»²². На даному етапі дослідження нам відомо, що в перекладі рецензії А. Рамбо є тільки згадка про «Український орнамент» Косачевої, а основну увагу приділено праці М. Драгоманова²³. За нашим зверненням роботу з підготовки українського перекладу тексту рецензії А. Рамбо, яка стосується огляду альбому О. Косач, узяла на себе старша викладачка кафедри романо-германської філології факультету іноземної філології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова С. Л. Підгаєцька²⁴.

Якщо про відгуки А. Рамбо згадувала сама Олена Пчілка, то призище німецького богослова, доктора теології, який викладав християнське мистецтво та літургію в семінарії в університетському місті Майнці, не трапляється ні в її життєписі, ні в російськомовній кри-

²⁰ Там само. С. 27.

²¹ Rambaud A. La Petite-Russie. *La Revue politique et litteraire*. 1876. № 26. P. 608–614.

²² Франко І. Зібрання творів в п'ятдесяти томах. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 48. 767 с. С. 55.

²³ Малоруські народнія преданія и рассказы. Свод Драгоманова. За оценою французкого проф. А. Рамбо. *Друг*. 1877. № 5. С. 82–83; Малоруські народнія преданія и рассказы. Свод Драгоманова. За оценою французкого проф. А. Рамбо. *Друг*. 1877. № 6. С. 109–110.

²⁴ Олійник М. Українська вишивка як етнографічне явище у доробку Олени Пчілки: рефлексії кінця ХІХ – початку ХХ століття та сучасний дискурс. *Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності : зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (24–24 вересня 2020 року)*. Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2020. С. 343–347.

тичній літературі. У ході дослідження ми відшукали невідому раніше рецензію на видання О. Косач 1879 року, надруковану 1881 року в Берліні в «Німецькій літературній газеті» за авторства Фрідріха Шнайдера з м. Майнца ²⁵. Переклад німецькомовного матеріалу, на наше прохання, здійснено студенткою 5-го курсу факультету іноземної філології (спеціальність: переклад) Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова Т. О. Дідович ²⁶. Рецензія Ф. Шнайдера неупереджена, схвальна, але з критичним зауваженням до технічного оформлення матеріалу. Ф. Шнайдер звертає увагу на національний аспект прочитання праці, яка є цінним внеском, що знайомить з народною творчістю Малоросії.

Огляди європейських дослідників переконливо доводять значимість міжкультурної комунікації між науковими школами, важливість інформування про тенденції розвитку наукової думки та специфіку проблематики, яка є актуальною на національному рівні й цікава для міжкультурного порівняння.

У 1881 році у трьох номерах львівського часопису «Зоря» розміщує свій відгук Василь Лукич ²⁷. У критичній статті виділено основну ідею О. Косач: «Поки приступимо до спеціального огляду видання п. Ольги Косачевої, мусимо перше хоч коротко, идучи за авторкою, застановитись над стилем, характером и темами нашої орнаментики. Стиль руской орнаментики есть вповне самостойный. Розумееся, она не стоит целиком изольовано од інших стилев, з котрими має больше або менше згодних мотивов и коренных основ; але в дальшом розвитку тых основ, в выконченню богато інших форм, в приданю своєродного кольориту, наша орнаментика виявила свій власний, оддельний стиль. Кто подыбае взоры нашої орнаментики, если он хоч трохи знакомый з делом, одразу спознае, що се взоры малоруски и одрожнить их од взоров інших стилев» ²⁸.

²⁵ Schneider F. L'ornement de l'Ukraine recueilli par O. Kossatch, Kieff. *Deutsche litteraturzeitung*. Berlin, 1881. № 22. S. 900–901.

²⁶ Олійник М. Українська вишивка як етнографічне явище... С. 448–449.

²⁷ Василь Лукич. Український орнамент. *Зоря*. Львів. 1881. № 1. С. 10–12; № 2. С. 22; № 3. С. 37–38.

²⁸ Василь Лукич. Український орнамент. *Зоря*. Львів. 1881. № 1. С. 11.

У рецензії в «Київській старовині» невідомий автор, високо оцінюючи працю О. Косач, акцентує на прикрому факті передруку в альбомі А. Лисенка її ілюстративних матеріалів без зазначення авторства²⁹, що є свідченням плагіату та/або недотримання права інтелектуальної власності.

У передмові до альбому П. Литвинової професор Є. Редін дає загальну характеристику стану вивчення орнаментики, відзначає важливість та цінність дослідження О. Косач, хоча й пише про нього в контексті російського народного мистецтва³⁰.

М. Біляшівський у розвідці «Про українській орнамент» 1909 року дає високу наукову оцінку праці Олени Пчілки³¹.

У 1927 році В. Камінський написав схвальну рецензію на останнє прижиттєве перевидання альбому Олени Пчілки³². Оригінал рукопису цієї праці зберігається в архівних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України³³.

До третього блоку уміщено літературу з посиланнями на праці О. Косач. До теми, яку ми досліджуємо, важливою є стаття О. Огневої, яка звертається до перебування О. Косач та П. Косача в Парижі в 1878 році та відвідування ними Всесвітньої виставки. Опрацювавши публікації з проведення паризької виставки, О. Огнева резюмує: «Впродовж Всесвітньої виставки, що діяла від 1 травня до 10 листопада 1878 р., з опорою на створену експозицію, відбулось 32 наукових конгреси з різних напрямків діяльності лю-

²⁹ Сборники малорусской орнаментики. (Украинский орнамент О. Косач, Южно-русская орнаментика Волкова, Южно-русский народный орнамент П. Литвиновой, Сборники «украинского орнамента» – А. Лисенко, Махно, Квитки и др.). *Киевская старина*. 1882. № 11. С. 365–367.

³⁰ Редин Е. К. Предисловие. *Литвинова П. Я. Южно-Русский Народный Орнамент. Черниговская губерния (уезды: Конотопский, Кролевецкий, Новгород-Северский и Стародубский)*. Киев, 1902. Вып. 2. С. 4.

³¹ Біляшівський М. Про український орнамент. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. Київ, 1908. Кн. III. С. 45.

³² Камінський В. Українські узори. Зібрала Олена Пчілка (О. Косач). Видання п'яте. *Етнографічний вісник*. 1927. Кн. 4. С. 118.

³³ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 1–4. Спр. 113. 4 арк.

дини»³⁴. Паралельно зі Всесвітньою виставкою в Парижі в 1878 році відбувся також Міжнародний літературний конгрес, учасником якого був М. Драгоманов. Він представив доповідь щодо заборони російського уряду вільно користуватися українською мовою у громадсько-культурному житті, яку заздалегідь надрукував у брошурі³⁵. Даючи розлогу характеристику особності української мови, відомий історик акцентує увагу на етнографічній самобутності народної культури, спираючись і на «Орнаменти» О. Косач з посиланням на статтю А. Рамбо³⁶. Учасникам Конгресу була роздана на руки брошура, також примірник передали до архіву Конгресу для майбутнього опрацювання³⁷.

У тижневій лондонській газеті «Оглядач» за 20 вересня 1879 року натрапляємо на таку інформацію: «Вийшло друге видання “Мистецтва в Україні” (“Український орнамент”), авторства Ольги П. Косач, де вона надає детальний опис мистецтва на території Козацтва. Робота заслуговує на увагу західних художників»³⁸. Про цей факт не згадується в наративах О. Косач та у колі її спілкування. Це дозволяє обережно припустити, що увага до її орнаментів з боку лондонських журналістів не пов’язана з особистою протекцією її близьких знайомих, а могла бути наслідком скромного піару під час подій, пов’язаних з перебуванням на Всесвітній виставці в Парижі.

³⁴ Огнева О. На підступах до «Стародавньої історії східних народів» Лесі Українки. *Леся Українка і родина Косачів і історії української та світової культури: наук. зб. Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Лесі Українки*. с. Колодяжне / упоряд. Є. Ковальчук. Луцьк, 2021. С. 48.

³⁵ Dragomanov M. La littérature oukraiïenne proscrite par le gouvernement russe. Genève : Georg, Libraire – Éditeur, 1878. 42 p.

³⁶ Dragomanov M. La littérature oukraiïenne proscrite par le gouvernement russe. Genève : Georg, Libraire – Éditeur, 1878. P. 37; Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом = Dragomanov M. La littérature oukraiïenne proscrite par le gouvernement russe. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. С. 44, 85.

³⁷ Borschak El. L’Ukraine dans la littérature de l’Europe occidentale. *Le Monde Slave*. Paris, T. II. 1934. № 4. P. 161.

³⁸ Stray Leaves. *The Examiner*. 1879. № 3738. P. 1226.

Відомий французький географ Жан-Жак Елізе Реклю у фундаментальному багатотомному виданні «Земля і люди. Загальна географія», п'ятий том якої 1880 року вийшов у Парижі, представив картографію розселення українців, надав загальну інформацію про їх національну культуру. Зокрема, описуючи одяг, він посилається на дослідження О. Косач: «Їхні жінки мають грацію ходи, м'якість погляду та голосу; їх схильності є вишуканішими, ніж у великоруських жінок. Вони також відрізняються більш витонченим костюмом, подібним до одягу волоських та трансильванських румунів. Вишиванки червоними та синіми нитками, що прикрашають сорочку, спідницю, фартух, з діамантами та хрестами, трикутниками та гілочками, поєднуються найвдалішим чином, за традиційними даностями, але з певною свободою, яка завжди дозволяє використати орнаменти в гармонії з рухами та особливостями людини»³⁹. У російськомовному виданні 1883 року цієї праці опис характерних примет одягу українців подається з деякими купюрами, проте з посиланням на працю О. Косач⁴⁰. Том, у якому наведено географічно-етнографічну інформацію про українців зі згадкою дослідження «Український народний орнамент», перекладено італійською та видано в 1894 році в Мілані⁴¹. Варто зазначити, що в англомовних варіантах дослідження Е. Реклю, що вийшли друком у Лондоні та Нью-Йорку, відсутнє посилання на працю О. Косач.

У російськомовній енциклопедії Ф. Брокгауза та І. Єфрона в статті «Косач (Ольга Петрівна)» є інформація про її працю «Український народний орнамент» з помилковим зазначенням випуску – 1867 рік⁴².

У празькій ілюстрованій енциклопедії 1899 року в статті «Косачева Ольга» є відомості про працю «Український народний орнамент» 1876 року та її перевидання в 1879 році⁴³.

³⁹ Reclus E. Nouvelle géographie universelle: la terre et les hommes. T. 5. Paris, 1880. P. 491.

⁴⁰ Реклю Э. Земля и люди. Всеобщая география. Т. V. Санкт-Петербург : Издание картографического заведения А. Ильина, 1883. С. 176–177.

⁴¹ Reclus E. Nuova geografia universale la terra e gli uomini. Vol. IV. Milano, 1894. P. 500.

⁴² Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург : [Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон], 1895. Т. XVI. С. 367.

⁴³ Ottav slovník naučný. Ilustrovaná encyklopedie-obecných vědomostí Čtrnáctý díl. Praha, 1899. S. 912–913.

К. Шероцький в огляді «Український орнамент» згадує працю Олени Пчілки «Українські узори» в огляді важливих досліджень з української орнаментики ⁴⁴.

У 1933–1934 роках у часописі «Слов'янський світ» опубліковано студію І. Борщака «Україна у західноєвропейській літературі», в одній з частин якої він звертає увагу на паризьке видання спілки національностей з розвідкою О. Косач 1913 року ⁴⁵. На його думку, цей випуск журналу можна вважати маленькою українською енциклопедією ⁴⁶. Згадана студія І. Борщака у 2000 році перекладена українською мовою, містить згадку праці О. Косач ⁴⁷, але через невеликий наклад зазначеного видання ця інформація не привернула уваги дослідників етнографічного доробку Олени Пчілки.

У 2006 році Центральноєвропейський університет (Будапешт, Відень) видав «Біографічний словник жіночих рухів і фемінізмів у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі: ХІХ–ХХ століття», де в статті Н. Монахової «Олена Пчілка» читаємо: «У 1876 році Пчілка опублікувала свій перший твір “Український народний орнамент” за редакцією Михайла Драгоманова та Володимира Антоновича. Він був написаний російською мовою відповідно до так званого Емського указу (1876), який прямо забороняв будь-які види видавничої діяльності українською мовою на території Російської імперії» ⁴⁸.

Четвертий блок джерел складається з літератури, у якій міститься бібліографічна інформація про праці О. Косач чи згадки про неї. У паризькому часопису «Політичний та літературний огляд» у рубриці «Аналітичний зміст» 1877 року подано інформацію про рецензію А. Рамбо та бібліографію альбому О. Косач ⁴⁹.

⁴⁴ Шероцький К. Мотиви українського орнаменту. *Українська жизнь*. 1912. № 11. С. 70.

⁴⁵ Borschak El. L'Ukraine dans la littérature... P. 137.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Борщак І. Україна в літературі Західної Європи. Київ : Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2000. С. 156.

⁴⁸ A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe: 19th and 20th Centuries by Francisca. [Edited and with an Introduction by Francisca de Haan, Krassimira Daskalova, Anna Loutfi] Budapest ; New York : Central European University Press, 2006. P. 417.

⁴⁹ Table analytique des matières. *La Revue politique et litteraire. Revue des cours litteraires (2-e serie)*. 1877. № 53. P. 1272.

Ми знайшли нове джерело, що дозволяє припустити, яким чином примірник альбому О. Косач (1879) міг потрапити до німецького професора теології, мистецтвознавця Ф. Шнайдера, котрий написав рецензію на її працю. У берлінському періодичному виданні «Книжковий та художній каталог» 1881 року розміщено адресу женевської книгарні Теодора Мюллера, де можна придбати франкомовне видання альбому О. Косач (1879) за 10 марок⁵⁰. Ця знахідка дуже цінна для нашого дослідження, оскільки вона розкриває стратегію просування наукових здобутків, яку втілювала в життя діяльна Олена Пчілка. Вона усвідомлювала важливість міжкультурної комунікації і вживала заходів для інформування максимально широкої аудиторії про окремішність української культури на матеріалах новоград-волинської вишивальної орнаментики. У паризькому журналі «Критичний огляд історії та літератури» 1881 року в рубриці «Періодичні видання» наведено інформацію: «Косач, Український орнамент. Женева, Мюллер»⁵¹.

У лондонському щотижневому огляді науки та мистецтва «Академія» 1881 року в рубриці «Вибрані книжки» подано бібліографію київського альбому О. Косач⁵².

У штутгартському виданні «Репертуар з історії мистецтва» 1881 року в колонці «Довідник основних зустрічей» можна прочитати запис: «Косач, О. Український орнамент. (Шнайдер: Німецька літературна газета, 22)»⁵³.

У бельгійському часописі, що в 1878–1883 роках виходив у Брюсселі, у рубриці, яка висвітлює бібліографію «Німецької літературної газети», за № 22 зазначено: «Косач, Орнамент України»⁵⁴.

М. Драгоманов у брошурі «Тиранобивство в Росії та акція Західної Європи» в кінці подає рекомендації щодо літератури про

⁵⁰ Theodor Müller. *Buch- und kunst-katalog: Gesamt-Verlags-Rftalog des Deutschen Buchhandels und des mit ihm im direkten Verkehr stehenden Auslandes*. Münster : Adolph Russel's Verlag, 1881, Vol. 14. S. 451.

⁵¹ Periodiques. *Revue critique D'histoire et de litterature*. Paris, 1881. № 24.

⁵² Selected Books. *The Academy*. London, 1881. Vol. 19. № 460. P. 155.

⁵³ Verzeichniss der wichtigeren Besprechungen. *Repertorium für kunstwissenschaft*. Stuttgart, 1881. Band. 4. S. 474.

⁵⁴ L'Athenaeum belge: journal universel de la littérature, des sciences et des arts. Bruxelles, 1881. № 12. P. 148.

Україну: «Альфред Рамбо. Малоросія, за М. Драгомановим та мадам Ольгою Косач. Політичний та літературний огляд, № 24. 1876»⁵⁵.

У петербурзькому виданні «Література російської географії, статистики і етнографії» 1881 року є бібліографія франкомовного тексту О. Косач 1877 року⁵⁶.

У 1939 році в Нью-Йорку Ілер та Мейер Хілери видали каталог літератури з костюма, де за авторським покажчиком розмістили бібліографію другого видання О. Косач, а в покажчику за географічним принципом її праця належить до літератури про українське вбрання⁵⁷. До речі, у цьому виданні альбоми з вивчення чернігівської орнаментики П. Литвинової-Бартош потрапили в рубрику з російського одягу, очевидно, через відсутність означення «української» орнаментики в назві.

У виданому 1948 року в Мюнхені бібліографічному покажчику Є. Пеленського є інформація про статтю О. Косач «Народний орнамент України» з паризького журналу «Літопис національностей»⁵⁸.

У 2009 році вийшов біобібліографічний покажчик Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки⁵⁹.

П'ятий блок джерел складено з рефлексій щодо досліджень О. Косач. Це дає можливість оцінити прямі свідчення впливу її альбомів на українські етнокультурні реалії. Донька Олени Пчілки О. Косач-Кривинюк згадує: «Ті мамині узори мали великий виховний вплив на Лесю й Мішу: діти з самого початку свого свідомого життя бачили, що їх мати серйозно й наполегливо працює над узорами – збирає їх, вимальовує, щось пише до них, радиться про них з “ученим” дядь-

⁵⁵ Dragomanov M. Le tyrannicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. Genève : Imprimerie du «Rabotnik» et de la «Hromada», 1881. 18 p.

⁵⁶ Література русской географии, статистики и этнографии за 1877 и 1878 гг. Санкт-Петербург, 1881. Т. VIII. С. 277.

⁵⁷ Bibliography of Costume. Compiled by Hilaire and Meyer Hiler. New York : The H. W. Wilson Company, 1939. P. 508, 859.

⁵⁸ Пеленський Є.-Ю. Українці в західно-європейських мовах. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Мюнхен, 1948. Т. 158. С. 9.

⁵⁹ «З братами ще я словом поділюсь»: біобібліографічний покажчик. Луцьк : Твердиня, 2009. С. 11–13.

ком [М. П. Драгомановим. – М. О.], нарешті – велика подія – друкує їх. І це робота не над якимсь “дамським рукоділлям”, а над збірником “Українських народніх узорів” з їх коханої Звягельщини”⁶⁰.

М. Драгоманов у спогадах за 1867–1877 роки пише про необхідність розробки систематизованої праці з української орнаментики, звертає увагу й на важливість популяризації наукових знань: «Незабаром вийшла російська царівна за англійського принца і її придане було вишите московськими вишивками (по атласу Стасова “Русский орнамент”) того ж сорту, що й наші, та осібною характеру. З того часу російські вишивки – *broderies russes* пішли в моду в Європі, а коли вони пішли в Європі теж за *broderies russes*, не глядячи на титули атласів і на тексти, в котрих зручно показано одміни українського орнаменту од великоруського. Так, хто пізно приходить, той сам собі шкодить!»⁶¹. Ця оцінка М. Драгоманова дозволяє зважено оцінити реалії кінця ХІХ ст., уникаючи зайвого перебільшення щодо визнання європейським загалом осібності української культури.

У 1881 році у журналі «Світ» № 2 І. Франко надрукував розвідку «Огляд української літератури за 1880 рік», в якій звернув увагу на друге видання «Українського орнаменту» О. Косачевої⁶². У своєму листі 1893 року він підкреслював значимість розробок Олени Пчілки: «Після Вашої збірки і передмови до неї повиходило на Вкраїні чимало збірок, декотрі й з статтями (Волкова), були, здається, й осібні статті, народний орнамент укр. здобув собі широку популярність. Так от і слід би це все оглянути й зібрати докупи здобутки тих кільканадцять літ, а до сього, здаєсь, компетентнішого робітника над Вас, не найду»⁶³. Про вплив її альбомів на появу моди на українські вишивки на одязі відомий письменник зазначав 1902 року: «...в початку 70-х років на Україні, під впливом замилу-

⁶⁰ Косач-Кривинюк О. Леся Українка: хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970. С. 43.

⁶¹ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867–1877). *Літературно-публіцистичні праці*: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 2. С. 190.

⁶² Франко І. Зібрання творів в п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 26. С. 106, 417–418.

⁶³ Франко І. Зібрання творів в п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 49. С. 427.

вання до укр[аїнської] етнографії та перших збірок українського орнаменту Косачевої, Вовка та інших, серед інтелігентного жіноцтва пішла мода носити українські народні костюми»⁶⁴.

Л. Мищенко дає такі відомості: «Добре пам'ятаю <...> Ольгу Петрівну, уроджену Драгоманову, чорнооку Українку, завжди в чудовім народнім одягу. Два покоління жінок користалися з її багатого збірника українських узорів, який потім став раритетом – і довго не було його в продажу»⁶⁵.

У журналі «Нова хата» 1929 року вийшла замітка: «В червні ц. р. минає 80 літ від дня уродження Олени Пчілки, а 50 літ від видання і наукового опрацювання українських узорів. Перше видання вийшло вправді 1876 р., але воно було дороге, так що загальновідомим стало друге видання з 1879 р., що було поширене і в Галичині»⁶⁶. Наступного року в цьому виданні вийшов некролог, у якому згадувались її здобутки: «Виданий Оленою Пчілкою в Києві 1876 і 1879 році збірник українського орнаменту, був загально поширеним і чи не одиноким тоді у нас альбомом вишивок. У кожній інтелігентній родині мали цей збірник узорів зі світлиною авторки, в стилевім вбранню волинської молодиці. Збірник її вишивок, і додана до нього студія про український орнамент, захопила сільське інтелігентне жіноцтво й спонукала зацікавитися вишивками нашого села, що лежало по цей бік кордону. Посередньому впливови Олени Пчілки треба завдячити багату збірку вишивок, злагоджену “Клюбом Русинок” на краєву виставку 1894 р., видану відтак окремим виданням»⁶⁷.

С. Русова віддавала належне етнографічній праці Олени Пчілки: «На Волині О. Косач цілком віддалась етнографії: <...> перемальовувала народній орнамент, і це була перша визначна праця з нашої етнографії – виданий нею в кольорах “Український Орнамент” (в 1876 р.) з московським і французьким текстом пояснень»⁶⁸.

⁶⁴ Франко І. Зібрання творів в п'ятдесяти томах. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 33. С. 257.

⁶⁵ Мищенко Л. З минулого століття. Спомини. *За сто літ*. Київ, 1929. Кн. 4. С. 144.

⁶⁶ Ріжні вісті. Ювілей Олени Пчілки. *Нова хата*. Львів, 1929. Ч. 7. С. 9.

⁶⁷ О. З. Олена Пчілка. *Нова хата*. Львів, 1930. Ч. 11. С. 3.

⁶⁸ Русова С. Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач). *Наші визначні жінки*. Коломия : Жіноча доля, 1934. С. 41.

Д. Донцов виділяв таку заслугу О. Косач: «Попри письменницьку працю і публіцистичну, присвячувала багато уваги і гроша Олена Пчілка справам громадським, – записує селянські пісні, що потім передала М. Лисенкові; змальовує народню орнаментику, та в 1976 р. видає першу свою науково-етнографічну працю “Український орнамент”»⁶⁹. Ідеолог націоналізму влучно окреслив велич української діячки: «В історії воюючого українства займе постать цієї жінки одно з найперших місць»⁷⁰.

Отже, зібрані наративні матеріали дають змогу відтворити специфіку культури та побуту часів активного творчого життя Олени Пчілки.

Проведена пошукова робота дозволила ввести в науковий обіг нові джерела, що інформують про дослідження Оленою Пчілкою української орнаментики, а саме – статтю А. Рамбо; німецькомовну рецензію Ф. Шнайдера 1881 року; малодоступну в нашій країні та фактично невідому франкомовну статтю О. Косач «Народний орнамент України» 1913 року; «Книжковий і художній каталог німецької книжкової торгівлі та зарубіжних країн» 1881 року, у якому публікувалась інформація про можливість замовити за 10 марок альбом О. Косач 1879 року в женеvській книгарні Теодора Мюллера; періодичні видання Парижа, Лондона, Берліна, Штутгарта, Брюсселя, де зафіксовано згадки про друге видання Олени, а також праці, у яких є посилання на її альбоми, зокрема, М. Драгоманова «Українська література, проскрибована російським урядом» 1878 року, Е. Реклю «Земля і люди: Загальна географія» 1880, 1894 років та ін. Систематизовано понад 50 джерел на п'ять блоків: авторські розробки, рецензії, література з посиланням на Олену Пчілку, джерела з бібліографією, література з рефлексіями щодо її альбомів. У додатках 1–3 представлено український переклад франкомовної статті А. Рамбо, німецькомовної рецензії Ф. Шнайдера та франкомовної статті О. Косач 1913 року.

⁶⁹ Донцов Д. Дві літератури нашої доби. Львів, 1991. С. 173.

⁷⁰ Донцов Д. Олена Пчілка. *Літературно науковий вістник*. Львів ; Тернопіль, 1931. Кн. 5. Т. 106. С. 452.

Вишиванка: вербальний і візуальний виміри. Наступний вектор нашого дослідження спрямований на опрацювання етнокультурного виміру побутування терміна «вишиванка», яке набуло масштабів явища сучасної масової культури України та українців діаспори.

За часів незалежної України популярність національно маркованого вбрання невпинно зростає серед широкого загалу, охоплюючи всі вікові категорії та різні соціальні шари співвітчизників. У сучасній культурі помітних масштабів набула популярність вишиванки як обов'язкового компонента гардеробу, що має статус національного символу. Глобалізаційних масштабів набув вишиванковий рух, що демонструє, яке значення має для сучасних українців збереження і розвиток традиції використання національних маркерів в одязі, що візуалізують патріотичне піднесення в суспільстві. Для широкого загалу вишиванка стала символом самотності української культури, яка зберігає національні традиції та модернізується відповідно до сучасності. Тому дослідження поширення терміна «вишиванка» є актуальним напрямом етнологічних студій.

Останнім часом в інформаційному просторі точаться дискусії довкола доречності використання терміна «вишиванка» щодо автентичного вбрання⁷¹. На думку авторитетних майстрів з народної вишивки, для позначення традиційної сорочки, оздобленої ручною вишивкою, доречно використовувати термін «вишита сорочка». Водночас у «Словнику української мови : в 11 т.» ще в 1970 році зафіксовано вживання цього слова: «Вишиванка: Вишита сорочка. *Вона в полотняній вишиванці сиділа недалеко від лежанки й пряла*

⁷¹ Мельник М. Яку вишиту сорочку можна назвати «вишиванкою»? URL : <https://honchar.org.ua/p/yaku-vyshytu-sorochku-mozhna-nazvaty-vyshyvankoyu/> (дата звернення 21 листопада 2017); Залізнюк І. «Вишиванка» чи «вишита сорочка»? URL : <http://ukraineauthentic.com/2017/03/28/vyshyvanka-chy-vyshyta-sorochka/> (дата звернення: 21 листопада 2017); Однорог М. В Україні ніколи не було «вишиванок»: як створити справжню вишиту сорочку і чому це неможливо з українських матеріалів. URL : <https://vezha.ua/v-ukrayini-nikoly-ne-bulo-vyshyvanok-yak-stvoryty-spravzhnyu-vyshytu-sorochku-i-chomu-tse-nemozhlyvo-z-ukrayinskyh-materialiv/> (дата звернення 03 липня 2018).

Вишиванка чи вишита сорочка: потужний український код. URL : <https://prm.ua/vshivanka-chi-vishita-sorochka-potuzhniy-ukrayinskiy-kod/> (дата звернення: 21 травня 2019).

кужіль (Стельмах, II, 1962, 398); *Я сорочку знайду вишиванку / І надіну, як хлопчик, радий* (Мал., II, 1956, 31)»⁷²

Отже, мета нашої розвідки – відстежити появу терміна «вишиванка» в друкованих виданнях та виявити рушії, які стимулювали його поширенню в усному мовленні. Джерельну базу дослідження склали письмові джерела: словники, нариси, періодичні видання, художня література, наукові праці; візуальні джерела: кінострічки, відеозаписи; цифрові ресурси: інтернет-сайти, соціальні мережі.

Насамперед була проведена робота з пошуку літератури, за якою можна простежити появу цієї лексеми. Вивчення доступних для нас друкованих джерел показало, що термін «вишиванка» зафіксований уперше О. С. Афанасьєвим-Чужбинським у 1855 році в словнику, що презентував українську розмовну мову: «Вишиванка. 1) Вишивання. 2) Вишита жіноча сорочка. = Вишиваночка»⁷³. О. Шафонський, Я. Головацький, П. Чубинський, В. Шухевич, М. Зубрицький, Хв. Вовк та інші не послуговувались словом «вишиванка».

Отже, в етнографічних записах другої половини XIX ст. та більш ранніх писемних джерелах не зафіксовано використання слова «вишиванка».

Активне застосування терміна можна простежити у творчому доробку та приватному житті видатної української родини Косачів. У 1898 році Л. П. Косач (Леся Українка) у листі звертається до своєї матері: «Може, трапиться той чоловік, що продає срібні подольські вишиванки, то купи їх (самим сріблом шитих, без шовку і золота) на одну мужеську сорочку і пришли її, коли можна, пошиту, бо тут, не маючи машини, пошити трудно»⁷⁴. Таким чином, у розмовній мові слово «вишиванки» означало вишиття, а не позначення сорочки: чоловічої чи жіночої.

⁷² Словник української мови : в 11 т. Т. 1 : А–В. Київ : Наукова думка, 1970. С. 540.

⁷³ Афанасьєв-Чужбинский А. Словарь малорусского наречия: Тетрадь 1. Санкт-Петербург, 1855. С. 61.

⁷⁴ Леся Українка. Твори : у 5 т. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1956. Т. 5 : Листи 1881–1913. С. 228.

У 1908 році на сторінках часопису «Рідний край» Олена Пчілка вперше друкує свою п'єсу «Світова річ», допущену цензурою до гри в театрі з 1884 року, в якій одна з дійових осіб на ім'я Домаха, характеризуючи іншу, зауважила, що вона «вишиванку нап'яла»⁷⁵. Постає питання, коли цей термін увійшов до друкованих видань.

За доступними нам джерелами, термін «вишиванка» вперше з'являється в україномовному часописі «Рідний край», що його видавала Олена Пчілка. У статтях, які висвітлювали розвиток виробництва кустарних виробів в українському стилі, вишиванкою позначають вишиту частину речей для продажу: «...вишиванки “вирізуванням” уявляють собою справжні мистецькі твори»⁷⁶, «крамниця займає шість кімнат, цілком заповнених вишиванками, виробами ткацькими»⁷⁷, «продають тих вишиванок на сотні й тисячі рублів»⁷⁸. Знаменно, що відома фундаторка наукового напрямку вивчення орнаментики української вишивки О. Косач залучає термін «вишиванка» до четвертого (вже україномовного) перевидання її альбому: «Українські вишиванки й ткани вславились своєю красою»⁷⁹.

На початку ХХ ст. у значній кількості наукових статей терміном «вишиванка» позначають вишивку на одязі. У 1918 році виходить «Каталог першої виставки української старовини», у якому в розділі «Шиття» є підрозділ «Вишиванки»: «Вишиванки шовком, а часто з додатком ще золота та срібла, належених швом, прикрашали краї багатих парадних скатірок, простирадл, хусток, старих панських покоїв та подоли підрізників»⁸⁰.

Олена Пчілка в 1927 році в п'ятому виданні свого альбому «Українські узори. Зібрала Олена Пчілка» критикує тогочасний стиль вишивання хрестиком, «не тільки на вишиванках у городянок (на рушниках, на сорочках), а й на вишиванках селянських»⁸¹.

⁷⁵ Олена Пчілка Світова річ. *Твори*. Київ : Дніпро, 1988. С. 387–496, 421.

⁷⁶ Кустарне Товариство. *Рідний край*. 1907. № 4. С. 11.

⁷⁷ Київський кустарний магазин. *Рідний край*. 1910. № 38. С. 13.

⁷⁸ Відродження давнього українського шиття. *Рідний край*. 1910. № 44. С. 13.

⁷⁹ Українські узори / зібрала Олена Пчілка (О. Косач)...

⁸⁰ Каталог першої виставки української старовини. Лебедин, 1918. С. 1.

⁸¹ Українські узори / зібрала Олена Пчілка. 2007.

Авторка акцентує, що цей термін означає вишивку на різних виробках (нагадуємо, що працювали з примірником перевидання цього альбому у 2007 р.). У статті 1929 року «Українське селянське малювання на стінах» Олена Пчілка закликає вивчати орнамент у вишивці, порівнюючи «вишиванки з вишиванками»⁸².

У праці 1929 року «Українські сорочки» В. Білецька «вишиванками» називає вишите оздоблення: «...відривались лише вишиванки, а решта відкидалась», характеризуючи сорочки Чернігівщини, зазначає, що «у полах» сорочок «трапляються там будь-які вишиванки», «мистецтво північної Галичини, зокрема вишиванки, під натиском європейської культури йде на занепад під новими впливами. Краще збереглись вони в долині Дністра, де багато спільного з вишиванками подністровської частини Поділля, де яскравий кольоровий гафт оздоблює святні чоловічі й жіночі сорочки»⁸³.

Н. Заглада в монографічному дослідженні с. Старосілля описала традиційний одяг: «Сорочки носять жінки довгі-додільні в три пілки; рукави, чохли та спідній край сорочки оздоблені вишиванками»⁸⁴.

Слово «вишиванка» прислужилось у художній літературі для позначення виробів із вишивкою. Так, у 1920 році В. Королів-Старий надрукував у Празі роман для юнацтва «Чмелик», у якому фігурують «чудова вишиванка» роботи Гретхен, «тільки не вишиванка» з Японії, «народне мистецтво – килими, вишиванки»⁸⁵. Для позначення вишиваного одягу письменник залучає словосполучення «вишивана сорочка»⁸⁶.

І. Вільде в романі «Сестри Річинські», пишучи про «забуті сестрами, недокінчені вишиванки», очевидно, має на увазі вишиту оздобу, оскільки в іншому місці дає такий опис одягу: «...навіть

⁸² Олена Пчілка. Українське селянське малювання на стінах. *Записки історико-філологічного відділу*. Київ: Всеукраїнська академія наук, 1929. Кн. XXIII. С. 177–188.

⁸³ Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція і орнаментация». *Матеріали до етнології й антропології*. Львів, 1929. Т. 21–22. Ч. 1. С. 43–109, С. 45, 55, 88.

⁸⁴ Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села. Село Старосілля. Київ: Всеукраїнська академія наук, 1930. С. 30.

⁸⁵ Королів-Старий В. Чмелик. Київ; Прага: Політики, С. 186, 190, 307.

⁸⁶ Там само. С. 51, 72.

блузку вишивану скинула з себе... відреклась єдиної приємності в моєму житті»⁸⁷.

Отже, у період 1855–1930 років термін «вишиванка» вживався в значенні вишитої частини різних виробів.

Другим значенням терміна «вишиванка» є позначення вишитої сорочки – чоловічої, жіночої, дорослої чи дитячої. Такі вироби, як правило, мають характерний народний крій та оздоблені українською вишивкою, як на традиційній вишитій сорочці. Починаючи з 2000-х років, з'явилося розмаїття художньо-мистецьких рішень вишиванок для жінок, дітей та чоловіків. Нагадаємо, що вперше вишиванку означено як жіночу сорочку в 1855 році в словнику О. С. Афанасьєва-Чужбинського. Саме він зафіксував також зменшено-пестливу форму – «вишиваночка»⁸⁸. Проте ні у фольклорних, ні в художніх, ні в наративних текстах другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. не зафіксовано позначення вишиванкою конкретного виду одягу, натомість термін «вишита сорочка» та «вишивана сорочка» трапляється в численних працях про українське вбрання.

Набуття лексею «вишиванка» значення української сорочки, що репрезентує українську культуру, пов'язано з художньо-мистецьким чинником функціонування культури та розвитком традиційного українського одягу в урбанізованих реаліях. У художній літературі в значенні сорочки її вводить український поет А. Малишко у вірші «Я сорочку знайду вишиванку», що увійшов до збірки поезій «Чотири літа», створених у 1941–1945 роках та опублікованих у 1946 році⁸⁹.

М. Стельмах у романі «Кров людська – не водиця», написаному в 1956–1957 роках, зауважує, що Василь Вишиваний «загравав у своїй вишиванці до “січових стрільців”»⁹⁰. На початку 1960-х років ви-

⁸⁷ Вільде І. Твори в п'яти томах. Т. 3. Сестри Річинські. Київ : Дніпро, 1987. С. 127, 258.

⁸⁸ Афанасьєв-Чужбинский А. Словарь малорусского наречия: Тетрадь 1. Санкт-Петербург, 1855. С. 61.

⁸⁹ Малишко А. Чотири літа. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1946. С. 149.

⁹⁰ Стельмах М. Кров людська не водиця. *Стельмах М. Твори : у 7 т. Т. 2.* С. 46.

шиванка стає певним символом, особливим культурним поняттям, що привертає увагу. Наприклад, у газеті «Молодь Черкащини», яка була заснована в 1961 році, з'являється щомісячна літературно-мистецька рубрика «Вишиванка»⁹¹.

До широкого загалу термін «вишиванка» у значенні вишитої сорочки ввійшов у 1960-х роках. На це вплинули явища масової культури, як, скажімо, розквіт українських естрадних пісень, що стали всесоюзними хітами. У 1962 році з успіхом пройшла прем'єра російськоюмовної музичної комедії «Їхали, ми їхали...»⁹², у якій прозвучала україномовна пісня «Вишиванка» на слова М. Сома та музику О. Сандлера. Пісню виконало тріо бандуристок у складі Ніни Павленко, Неллі Бут та Валентини Третьякової. У 1964 році вийшла збірка поезій М. Д. Сома «Вишиванка». В однойменному вірші є такі слова: «Я піду в неділеньку на гулянку, / Подарую милому вишиванку. / Сердься, мій соколику, чи не сердься, – / Будеш ти носить її коло серця»⁹³.

У 1970-х роках популярною була українська народна пісня «Ой, чорна, я си чорна» / «Іванко», у якій були слова: «Іванко, та й Іванко, сорочка-вишиванка». У 1975 році естонська кіностудія зняла музичний фільм «Виступає ансамбль “Смерічка” під керівництвом Левка Дутковського», у якому прозвучала пісня «Ой, чорна, я си чорна», в музичній обробці Л. Дутковського в блискучому виконанні Алли Зборлюкової, Василя Зінкевича та Назарія Яремчука⁹⁴. Фільм тільки раз був показаний по Центральному телебаченню; в Україні був заборонений та вилучений з прокату. Проте пісня про сорочку-вишиванку Іванка входила до репертуару багатьох модних вокально-інструментальних ансамблів, таких як «Смерічка», «Чайки», «Барви», «Беркут» та ін. Запальна пісня

⁹¹ Жук П. Орли не виводяться в гніздах горобців. *Симоненко Василь Андрійович. Твори : у 2 т.* Черкаси : Брама України, 2004. Т. 2. С. 299–312.

⁹² Ехали мы, ехали... URL : <https://www.youtube.com/watch?v=Kw0HQdAw5M0> (дата звернення 30 липня 2018).

⁹³ Сом М. Вишиванка. Київ : Молодь, 1964. С. 78.

⁹⁴ Выступает ансамбль Смеричка под руководством Левка Дудковского. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=l3zvqk4Z52I&t=484s> (дата звернення 08 серпня 2018).

транслявався по Українському радіо. Шанувальники визнали її шлягером, що, безперечно, вплинуло й на укорінення значення вишиванки як синоніма слова української сорочки.

У 1950-х – на початку 1970-х років у моду періодично входили чоловічі та жіночі українські сорочки. Спочатку в розмовній мові вишиванкою називали чоловічі сорочки народного крою з вільним оформленням низу рукава, як правило зі стоячим чи стояче-відкладним коміром. Сорочки були вишиті традиційними українськими орнаментами та техніками. Через пошту можна було замовити купон для пошиття чоловічої сорочки з каталогу, який пропонував 10 варіантів орнаментів вишивки моделі «Українка», 12 варіантів моделі «Гуцулки» та 6 варіантів жіночої блузки⁹⁵.

З 1970-х років у розмовній мові вишиту сорочку починають називати «вишиванкою». У 1980–1990-х роках термін «вишиванка» як назва одягу входить у літературну мову. Д. Павличко у спогадах 1987 року «вишиванкою» називає чоловічу сорочку А. Малишка: «Любив ходити в сорочках з нагрудниками, вишитими біллю нитками. І в звичайних вишиванках»⁹⁶.

У кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. у ЗМІ термін «вишиванка» масово використовувався для позначення української сорочки, яка стала одним із національних одягових маркерів. У 2012 році етнолог О. Доля в інтерв'ю газеті «День» влучно зазначив, що вишиванка є «політичним одягом»⁹⁷, оскільки за радянських часів вона була маркером «ворогів народу», а за часів незалежності стала виразником національно свідомих українців.

Зі здобуттям Україною незалежності поступово формується нова урбаністична традиція вдягати вишиванки при певних соціальних обставинах: на День Незалежності України, День Конституції, День

⁹⁵ Краткий каталог товаров. Киев : Министерство местной промышленности УССР, 1967. 44 с.; Сувеніри – поштою. *Народна творчість та етнографія*. 1978. № 5. С. 110.

⁹⁶ Павличко Д. «Ти зіпшила мене із вогню України...» *Літературознавство. Критика*. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. Т. 1. С. 488.

⁹⁷ Вишиванка – одяг політичний. URL : <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/vishivanka-odyag-politichniy> (дата звернення 24 серпня 2014).

знань, День Києва, День вишиванки тощо⁹⁸. У приватному житті виникає тенденція відзначати дні народження, ювілеї, корпоративні свята в національному стилі, що передбачає вдягання вишиванки. Українська вишиванка стала дієвим невербальним виразником національної самоідентифікації. Використання вишиванки при проведенні шкільних заходів сприяє вихованню патріотичних почуттів учнів та гордості за національну культуру. Тому новою урбаністичною традицією є використання української вишиванки серед учителів, учнів та їхніх батьків при відзначенні свят Першого та Останнього дзвоника. 21 травня 2020 року була проведена Всеукраїнська науково-практична онлайн-конференція «Україно моя вишивана: етнокультурний та освітньо-виховний потенціал української вишиванки»⁹⁹.

У 2006 році Леся Воронюк, яка була студенткою Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, запропонувала у студентському колі спеціально вдягати вишиванку як звичайну буденну практику, а саме – третього четверга травня. За два роки ця ініціатива була підтримана іншими навчальними закладами України. У 2016 році до свята долучились українці з понад 50 країн; свято набуло статусу Всесвітнього дня вишиванки¹⁰⁰. Л. Воронюк справедливо зазначила, що етнокультурний феномен вишиванки ввійшов у іншомовний простір як самобутне поняття, яке передається через транслітерацію, а не перекладом за аналогією. Відзначивши у 2021 році 15-річчя свята, ГО «Всесвітній день вишиванки» розпочало новий масштабний проєкт – створення сучасного інтерактивного музею української вишиванки в Чернівцях¹⁰¹.

⁹⁸ Олійник М. Етнокультурна знаковість сучасного національного маківаного вбрання українців. Матеріали до української етнології. 2017. Вип. 16. С. 176–182.

⁹⁹ Україно моя вишивана: етнокультурний та освітньо-виховний потенціал української вишиванки : зб. тез Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції, 21 травня 2020 р. / за наук. ред. д. пед. н. Н. І. Богданець-Білоskalенко (електронне видання). Київ : Педагогічна думка, 2020. 163 с.

¹⁰⁰ Олійник М. Український одяг у системі міської культури Києва (друга половина XIX – початок XXI століття). Київ : Видавництво ІМФЕ, 2017. 312 с. С. 205–206.

¹⁰¹ У Чернівцях створюють Музей української вишиванки. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3360101-u-cernivcah-stvoruut-muzej-ukrainskoi-visivanki.html> (дата звернення 30 листопада 2021).

На початку ХХІ ст. вишиванка є найпоширенішим у повсякденному побутуванні компонентом українського строю. У 2014–2021 роках в ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України були проведені польові етнологічні дослідження щодо інформативного навантаження, яке несе вишиванка для киян. Для сучасних містян воно відображає такі сенси: національної ідентифікації, спорідненості з народною культурою, зв'язку з традиціями свого роду, функції оберегу, мистецького явища¹⁰².

Для значної частини українців Революція гідності та захист суверенітету держави України через проведення АТО, ООС на Сході України та героїчні вчинки патріотів – захисників своєї Батьківщини стали переломним моментом усвідомлення української самоідентифікації, яка спонукала їх зовнішньо виразити солідарність зі своїм народом через носіння одягу з українськими маркерами, найчастіше вишиванки.

У жовтні 2014 року Саїд Ісмагілов, муфтії Духовного управління мусульман України, розмістив у соціальній мережі свою фотографію в українській вишиванці разом з конфесійним мусульманським вбранням¹⁰³. Відтоді він регулярно демонструє свою позицію патріота України, зокрема й одяганням української вишиванки¹⁰⁴. Для широкого загалу загальноукраїнські ідентифікаційні посили вишиванки домінують над регіональними, а для представників етнічних меншин України, які використовують українську вишиванку, як правило, є проявом свідомої громадянської позиції.

Усвідомлення українцями багатопланового семантичного навантаження вишиванки, вираження через вишиванку патріотичних почуттів підняли її на рівень символу, який став відомим у усьому світі. Американське видання журналу *Vogue* визнало українську вишиванку наймоднішим брендом 2015 року, а через рік в цьому ви-

¹⁰² Олійник М. Український одяг у системі... 205–229; Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 10. Традиційне повсякденне і обрядове вбрання / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2018. 640 с. С. 233–246.

¹⁰³ Духовний лідер мусульман Донбасу на честь Курбан-байраму вдягнув вишиванку (фотофакт). URL : https://espreso.tv/news/2014/10/04/dukhovnyy_lider_musulman_donbasu_nosyt_vyshyvanku (дата звернення 12 грудня 2014).

¹⁰⁴ Українські мусульмани: вишиванка є маркером національної ідентичності. URL : <https://islam.in.ua/ua/kultura/ukrayinski-musulmany-vyshyvanka-ye-markerom-nacionalnoyi-identychnosti> (дата звернення 18 травня 2018).

данні з'явилася стаття, присвячена Дню вишиванки в Україні ¹⁰⁵. Вишиванка стала особливим знаком для сучасного українства. Наприклад, оглядачка журналу *Vogue*, яка має українське походження, подає аналіз розвитку української моди, інтерпретуючи вишиванку як новий хіт вуличної моди в Україні та світі ¹⁰⁶.

Отже, проведений аналіз джерел дозволяє констатувати, що вишиванкою у значенні одягу можна позначати вироби, які виготовлені не раніше ніж у другій половині ХХ ст.

Одяг з національними маркерами: сучасні візії. Третя лінія нашого дослідження присвячена вивченню новітніх тенденцій одягової культури як певного феномену культурно-інформаційного запиту суспільства. Сучасна одягова культура українців розвивається в широкому діапазоні пізнаваних національних маркерів, які презентують багатовимірний потенціал традиційних народних і професійних урбанізованих культурних надбань. Підвищена увага до національних символів є закономірним явищем сучасного розвитку України, яка переживає складні випробування захисту суверенності, що збіглися в часі з формуванням самосвідомості нації та ствердженням етнокультурної самодостатності.

Суспільний дискурс охоплює проблематику пошуку духовних авторитетів, творців політичної, мистецької, наукової нації. Відбувається переосмислення значення еліти, котрій відводиться роль певних патронів, звершення яких дають право пишатися власною історією та надихають на творення сьогодення. Ці процеси активно впливають на повсякденне життя та одягову культуру, через яку опосередковано проявляються різноманітні соціокультурні запити духовної та матеріальної сфер.

Етнічний напрям у сучасній українській моді належить до актуальних мейнстрімів її розвитку, що привернуло до нього увагу

¹⁰⁵ Satenstein L. Your Favorite Bohemian Gard Is Actually Traditional Ukrainian Costume. URL : <http://www.vogue.com/13257041/ukrainian-traditional-costumes-in-fashion/> (дата звернення: 20 травня 2015); Satenstein L. It's Vyshyvanka Day! URL : <http://www.vogue.com/13438019/ukraine-vyshyvanka-day-style/> (дата звернення: 30 вересня 2016).

¹⁰⁶ Satenstein L. Happy Vyshyvanka Run! I Conquered My First 5K in Traditional Ukrainian Dress. URL : <https://www.vogue.com/article/5k-vyshyvanka-run-traditional-ukrainian-dress> (дата звернення: 22 грудня 2017).

науковців гуманітарної сфери, - мистецтвознавців, культурологів, філософів, психологів та етнологів. Переважна більшість наукових розробок вивчає поширення етностилю в сучасному модному одязі з мистецтвознавчих і культурологічних позицій. У центрі таких досліджень лежить взаємодія професійного дизайну й широкої парадигми історичного розвитку українського вбрання. У цій царині привертають увагу праці Г. Макогін¹⁰⁷, О. Наумкіної¹⁰⁸, В. Костюкової¹⁰⁹, О. Лавринюк¹¹⁰, М. Костельної¹¹¹, І. Сиваш¹¹², В. Коцан¹¹³, Т. Сологуб-Коцан¹¹⁴, Р. Гаврилюка¹¹⁵, Л. Герус¹¹⁶, Т. Куцир¹¹⁷, О. Федорчук¹¹⁸, Л. Іваневич¹¹⁹.

¹⁰⁷ Макогін Г. В. Український традиційний одяг як феномен національної культури (за матеріалами вбрання західних областей України XIX – початку XXI століть) : дис. канд. мистецтвознавства : 26.00.01 Івано-Франківськ, 2014. 199 с. С. 163.

¹⁰⁸ Наумкіна О. С. Етнічні мотиви в сучасних дизайнерських практиках українських модельєрів: культурологічні аспекти : дис. ... канд. культурології : 26.00.04. Харків, 2015. С. 127, 162.

¹⁰⁹ Костюкова В. М. Вишивальне мистецтво Київщини XX – початку XXI століття (типологія, стилістика, традиції та сучасна трансформація) : дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01. Київ, 2015. С. 171.

¹¹⁰ Лавринюк О. О. Етнонаціональні особливості українського вбрання : дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.01.01. Київ, 2016. С. 179.

¹¹¹ Костельна М. В. Творчість дизайнерів українських будинків моделей середини XX – початку XXI ст.: етнічний напрям : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.07. Київ, 2016. С. 185.

¹¹² Сиваш І. О. Мистецтво етнодизайну в художній культурі України XX – початку XXI ст. : дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01. Київ, 2019. С. 175.

¹¹³ Коцан В. Традиційний народний одяг як джерело вивчення та популяризації культурної спадщини Закарпаття. *Historical and cultural studies*. 2015. № 15. С. 53–60.

¹¹⁴ Традиційний одяг та вишивка Закарпаття. Схеми вишивок. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2015. 16 с.

¹¹⁵ Гаврилюк Р. Традиція та інновації у створенні сучасних вишивальних виробів. *Народознавчі зошити*. 2018. № 3. С. 775–780.

¹¹⁶ Герус Л. Мотивація й шляхи реалізації проекту «Українське декоративне мистецтво 1990–2020-х років: етнічні смисли творчих практик». *Народознавчі зошити*. 2018. № 2. С. 305–309.

¹¹⁷ Куцир Т. Пошук національної ідентичності шляхом реконструкції українського народного вбрання. *Народознавчі зошити*. 2018. № 2. С. 344–352.

¹¹⁸ Федорчук О. Традиція бісерного оздоблення народної ноші українців. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2021. 320 с.

¹¹⁹ Іваневич Л. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок XXI ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2021. 797 с.

Отже, опубліковані дослідження зосереджують увагу довкола професійної діяльності з відтворення одягу з українськими маркерами, а самодіяльна складова виготовлення національно позначеного одягу потребує свого висвітлення як один із напрямів творення сучасного повсякдення України.

Вивчення етнокультурного профілю реалій одягової традиції сьогодення є актуальним завданням етнологічних студій. Серед широкого розмаїття національно маркованої самодіяльної моди, яку розвивають спільноти вишивальниць, знані майстрині з вишивки, кравецтва, виготовлення прикрас тощо, виділяється ініціативна група «Zeta_atelier», яка має досвід підготовки колекцій вишитого одягу за орнаментами Олени Пчілки, Ольги Косач-Кривинюк, та зразками автентичного українського вбрання¹²⁰.

У нашому дослідженні спробуємо схарактеризувати етнокультурний вимір сучасних практик розвитку національно маркованого одягу як частини самодіяльної моди на прикладі проєкту «Вишивка в одязі видатних українців». При цьому ставиться завдання презентувати ідейний та методологічний зріз проєкту; визначити особистісні смисли його реалізації для конкретних учасників; оцінити перспективи цього етнокультурного починання.

Проєкт «Вишивка в одязі видатних українців» став логічним продовженням пошуків ініціативної групи «Zeta-atelier», модератором яких є знана у вишивальних колах майстриня Т. Зез. Вона була вимушена разом з родиною переїхати з Донецька до Києва 2014 року. У співпраці з вишивальною спільнотою, до якої входять майстрині з різних куточків України, Т. Зез разом з автором проєкту «Вишивка етнографічна» Т. Серебренниковою реалізували перевидання першого альбому українських орнаментів О. П. Косач¹²¹.

¹²⁰ Олійник М. Модні історії в домі Косачів. URL : http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1985&Itemid=356. (дата звернення: 21 лютого 2018); Олійник М. Традиційна українська вишивка в міській моді: сучасна етнокультура та пошуки витоків. URL : http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2082&Itemid=356 (дата звернення 20 березня 2019).

¹²¹ Український народний орнамент Ольги Петрівни Косач...

Окрім того, вони підготували чимало колекцій сучасного вишитого вбрання¹²².

Проект «Вишивка в одязі видатних українців» був розпочатий восени 2019 року у співпраці вишивальниць, музейників, науковців та всіх зацікавлених. Модератором від вишивальниць стала Т. Зез, координатором від музейників – старший науковий співробітник Музею видатних діячів української культури (далі - МВДУК), О. Константинівська. Наукову консультацію щодо етнокультурного виміру розвитку міської національно позначеної одягової традиції проекту на волонтерських засадах здійснює М. Олійник¹²³. У 2020 році починання підтримало ГО «Всесвітній день вишиванки», керівником якого є відома громадська діячка Леся Воронюк.

Проект виконується через покрокові заходи, кожен із яких присвячений повторенню взятого з меморіальної речі орнаменту вишивки на новому аналогічному виробі. Музейники систематизують історичні відомості про меморіальні зразки вишитого одягу. Після візуального огляду пам'яток, фотографування фрагментів вишивки розробляється методологія її відшивання в матеріалі. В. Кривоніс, досвідчена викладачка традиційних українських швів з м. Тернополя, розробляє зручні схеми для відтворення орнаменту шитва. Серед колежанок-вишивальниць зголошується зацікавлена особа, яка відшиває виріб. Далі готується захід з презентації виконаної роботи у вигляді тематичної зустрічі, яка проходить у музеї. З цієї нагоди наукові співробітники музею та обізнані в темі дослідники готують лекцію про відому особу, чия річ відтворюється, вголошують цікаві історії з її життя. Т. Зез організовує друк листівки-презентації (у форматі А4) за темою. На одному її боці розміщують стислу статтю науковця з музею, світлини відомої персони, її меморіальної речі, а на другому боці - схему для відтворення вишивки та фотографію нового відшитого виробу. Тематичну листівку можуть придбати всі охочі.

¹²² Олійник М. Модні історії в домі Косачів...; Олійник М. Традиційна українська вишивка в міській моді...

¹²³ Олійник М. Український одяг у системі...

Мета проекту полягає в популяризації української вишивки на оздобленні одягу представників знаних родин, які зробили помітний внесок у розвиток національної культури. О. Константи́нівська, котра багато років вивчає етнографічний доробок Олени Пчілки, вважає розпочату справу продовженням традиції дому Косачів: «Вишивка є персоніфікована іменами видатних діячів. І, можливо, таким чином з часом вона так само буде більш популярна й у вжитку сьогоденних людей, і на сьогоденних виробах»¹²⁴.

Т. Зез усвідомлює подвійне завдання ініціативної групи: «Відшиємо ті експонати, які у них [у музеї] лежать, і про які, можливо, мало хто знає. А цей проект нам дає можливість ознайомити нашу вишивальну спільноту, і не тільки вишивальну спільноту, саме з вишивкою нашої інтелігенції, нашої аристократії, щоб не було таких питань: “А що, в Україні була аристократія?” Була, і, ви знаєте, потужна, талановита. Так що будемо вивчати історію, і вивчати історію розвитку вишивки, традиційної, народної, вже в історичному контексті з огляду на історичні особистості»¹²⁵.

Опитування серед учасників проекту показало солідарність в ідейному розумінні спільної справи: «Видатні діячі носили видатні вишиванки. Вони мали дуже великий смак і абищо вони не точно не носили. Дуже багато їх речей я бачила, і вони мені теж дуже подобаються. У мене є бажання таке вишити для своїх рідних»¹²⁶; «Цей проект для мене – це щось таке важливе для України. Чому? Тому що в часи найбільших потрясінь самоідентифікація українців виходить на перше місце. Традиційна українська вишивка є складовою самоідентифікації разом із мовою, і це є важливим. <...> Нам треба поставити себе як націю, яка є велична, яка є давня і яка хоче мати майбуття. Відтворюючи той одяг видатних українців, ми хочемо донести думку, що ми зараз

¹²⁴ Вишивка в одязі видатних українців. URL : <https://www.facebook.com/107597000920349/videos/2422726891321598/> (дата звернення 18 квітня 2020).

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Інтерв'ю з Уткіною Оленою Василівною 1960 р. н. в Хмельницькій обл. Запис 16.11.2020. м. Київ. Архів автора.

є видатні українці. Зараз ми в цьому часі. Нам треба продовжити ту традицію»¹²⁷.

Під час демонстрації здобутків ініціативної групи «Zeta_atelier» 7 березня 2020 року на XXXI Міжнародній оптово-роздрібній виставці HANDMADE-Expo Весна 2020 відомий український релігієзнавець, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії НАН України І. Козловський підтримав проєкт: «Ідентичність має свої особливості. Це також текст, який написаний століттями. І в цьому тексті головними є, на мій погляд, це пам'ять, історична пам'ять і гідність. Саме в цьому проєкті є поєднання цієї пам'яті. [Учасники проєкту] намагалися відтворювати не тільки традиційні вишивки, які є характерними для різних регіонів України, а і ті вишивки, які вже стосуються міської культури»¹²⁸.

Мистецько-біографічне видання видавництва «Вишивка в одязі видатних українців» знайомить читачів із життям, творчим шляхом і приватними сторінками життя відомих людей, які у XIX ст. запровадили традицію вдягати одяг з національним маркером у повсякденні та підтримували її тяглість у наступному столітті.

До виходу кожного аркуша передувала ретельна дослідницька робота зі збору достовірних історичних відомостей, кропітка робота з вивчення тонкощів вишивки на оригінальних речах, методичного опрацювання представлення техніки та зображення вишивальних швів, пошиття сучасної версії одягу та фотосесії з відомою людиною, яка погодилася підтримати цю важливу ініціативу. Коли завдання було виконано, а часом пошиття одягу забирало три місяці роботи вишивальниці, відбувався довгоочікуваний захід у музеї з презентацією виконаної роботи та звітом про проведене дослідження. Такі зустрічі супроводжувалися цікавими виступами, дискусіями, у яких брали участь і науковці, і майстрині-практики, і сучасні діячі

¹²⁷ Інтерв'ю з Кривоніс Вікторією Борисівною 1970 р. в м. Тернополі. Запис 16.11.2020. м. Київ. Архів автора.

¹²⁸ Козловський І. URL : <https://www.facebook.com/zeztatjana/videos/pcb.2778678475582848/2778672348916794/?type=3&theater> (дата звернення 07 березня 2020).

культури. До реалізації проекту долучились такі музеї, як Музей видатних діячів української культури, Київський літературно-меморіальний музей Максима Рильського, Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка, Новоград-Волинський літературно-меморіальний музей Лесі Українки, Музей Гетьманства, Музей Лесі Українки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Літературно-меморіальний будинок-музей Тараса Шевченка, Меморіальний будинок-музей Д. І. Яворницького, Музей актриси Марії Заньковецької.

У процесі реалізації проекту було вирішено кілька нових дослідницьких завдань, зокрема відтворення сорочки, яку подарувала для музейних потреб кузина Лесі Українки Ніна Олександрівна Альбертус (у дівоцтві Косач), звернено увагу на невизначеності ступеня споріднення між ними. Проведена пошукова робота, опрацювання архівних джерел дали змогу упевнено констатувати, що Н. Альбертус була троюрідною сестрою Лариси Петрівни Косач-Квітки¹²⁹.

Амбасадорами популяризації іменних вишивальних орнаментів стали представники сучасної мистецької, культурної, філософської, політичної еліти України: релігієзнавець Ігор Козловський, муфтії Духовного управління мусульман України «Умма» Саїд Ісмагілов, керівник Фонду Максима Рильського «Троянди й виноград» Максим Георгійович Рильський, народний депутат України Софія Федина, народний артист України Євген Нищук, народна артистка України Анжеліка Гірич, заслужений артист АР Крим Ахтем Сеїтаблаєв, заслужена артистка України Ірма Вітовська, лідер фольк-рок-гурту «Kozak System» Іван Леньо, продюсер Наталія Яковлева, науковець і кобзар Назар Божинський, засновниця Всесвітнього дня вишиванки та продюсер Леся Воронюк, поетеса і науковиця Леся Мудрак,

¹²⁹ Римська В., Дедуш О., Олійник М. Сучасний дискурс щодо музейних експонатів: наукова ревізія дарунків Косачів. Збірник тез наукового семінару «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.», приурочений до дня 180-ої річниці від дня народження Михайла Петровича Старицького / упоряд. О. Гураль, А. Пузиркова, О. Мокану. Київ, 2020. С. 3–9.

телеведучий Віталій Гайдукевич, народний артист України Богдан Бенюк та ін.

Справжнім партіотичним модним перформансом стала презентація виробів з проекту «Вишивка в одязі видатних українців» 13–14 травня 2021 року в Чернівцях. Захід відбувся в рамках подій Громадського об'єднання «Всесвітній день вишиванки»¹³⁰. Талановиті актори Чернівецького академічного обласного українського музично-драматичного театру ім. Ольги Кобилянської з мистецьким шармом продефілювали в одязі, на якому відтворено вишивку з меморіальних предметів відомих українців.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що самодіяльна мода з етнічним маркуванням - невідривна складова частина одягової культури. У сучасних повсякденних практиках простежується тенденція до розширення репрезентативних символів української ідентичності, залучаються етнічні зразки, паспортизовані як особисті речі відомих творців української культури. Отже, інформативна складова, яка закладається в зовнішній вигляд одягу із «цитатами» української вишивки з речей відомих особистостей, доповнюється біографічним контекстом.

Проект «Вишивка в одязі видатних українців», ініційований творчою групою «Zeta_atelier» у співпраці з музеями, популяризує українську вишивку на сучасних речах через відтворення декору вбрання визначних особистостей. Поява таких практик є, з одного боку, закономірним етапом пошуку нових орієнтирів для символічного маркування одягу, з іншого – визнанням значущості національної еліти для сучасних українців. Повсякденні одягові практики, які позначені національним маркером, що викликають асоціації з видатними діячами української культури, доповнять етнографічно-географічну лінію розвитку сучасної одягової етнокультури ще одним біографічно-мистецьким напрямом та інтелектуально-історичним виміром.

¹³⁰ Олійник М. Чернівці – столиця вишиванкового руху. URL : http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2206&Itemid=470 (дата звернення: 21 травня 2021).

Проект актуалізує українські образи в одяговій культурі, яку просували в повсякденних практиках визначні творці національної культури. Українське вбрання в сьогоденні є важливим візуальним атрибутом вираження національної ідентичності. Відтворення меморіальних речей з українськими маркерами з метою заохочення побутування таких іменних речей у сучасному повсякденні збагачує символічну систему українського вбрання новим біографічно-меморіальним виміром, та привертає увагу до видатних постатей, що, безперечно, робить внесок у розвиток культури.

Серед етнокультурного розмаїття звертає на себе увагу проєкт «Дякую за мову», який був розроблений засновницею бренду «Зерно» Христиною Патик у співпраці з М. Олійник, що виступила науковим консультантом проєкту на етапі розробки його концепції¹³¹. Поштовхом до створення колекції футболок «Дякую за мову» стала лекція-презентація «Український одяг у міському вимірі: друга половина XIX – початок XX століття», на якій було висвітлено основні питання формування нової урбанізованої традиції побутування українського одягу. Було показано меморіальні фотографії представників інтелігенції в українському вбранні¹³², акцентовано увагу на появі модернізованого на світський манер жіночого українського образу¹³³ та еклектичного чоловічого образу, який включав поєднання компонентів сільського та міського костюма¹³⁴. Ознайомлення зі специфікою формування національно маркованого міського іміджу носія української культури, наштовхнуло Христину Патик на можливість розташування принтів меморіальних фотографій на особли-

¹³¹ Дякую за мову. URL : <https://www.zerno.fashion/product-category/dyakuju-za-movu/> (дата звернення 18 березня 2020); Олійник М. Світлини-маніфести української культури. URL : https://zerno.fashion/index.php?route=information/information&information_id=13 (дата звернення: 01 грудня 2021).

¹³² Олійник М. Всесвітній день вишиванки та Всеукраїнський фестиваль науки: як народжуються нові проєкти. URL : http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2112&Itemid=356 (дата звернення: 20 червня 2019).

¹³³ Олійник М. Вираження української ідентифікації в міському одязі (на прикладі життя родин Драгоманових і Косачів). *Народна творчість та етнологія*. 2014. № 4. С. 105–114.

¹³⁴ Олійник М. Український чоловічий одяг у побуті міської інтелігенції в другій половині XIX – першій половині XX століття. *Народна творчість та етнологія*. 2015. № 4. С. 67–77.

вих конструкціях футболок, які використовуються брендом «Зерно» для друку зображень. Авторка цього дослідження брала участь у розробці ідейної концепції лінії «Дякую за мову», яка спрямована на популяризацію історичного досвіду життя української еліти через сучасні практики використання одягу.

Варто відзначити швидкість розвитку подій, лекція-презентація відбулася 16 травня 2019 року, а перший зразок футболки з принтом світлини Ольги Драгоманової (у заміжжі Косач) був представлений брендом «Зерно» 29 травня 2019 року на X Форумі жіночого партнерства (м. Київ, КМДА). Досвідчена Христина Патик вдало підбрала назву лінії, яка звертає увагу широкого загалу на необхідність шанування мови через споживчі практики вдягання футболок із зображеннями творців національної культури. Просвітницька платформа бренду «Зерно» люб'язно розмістила на своєму сайті статтю «Світлини-маніфести української культури», яка стисло надає інформацію про меморіальні знімки відомих творців національної культури¹³⁵.

Презентація бренду «Зерно» та проекту «Дякую за мову» відбулася 23 липня 2019 року в Центрі імені митрополита Андрея Шептицького Українського католицького університету (м. Львів). Захід складався з огляду історії бренду та його здобутків, міні-лекції про одягову культуру української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. та імпровізованого показу одягу бренду «Зерно», у якому могли взяти участь усі охочі за попереднім записом. Поєднання презентацій колекцій одягу зі стислою просвітницькою програмою дозволяє залучати до заходу споживачів, для яких інтелектуальні інтерпретації колекції є близькими за світоглядною позицією. Лекція-презентація сприяла розкриттю певних етнокультурних сенсів, які несуть принти меморіальних світлин, розміщені на футболках¹³⁶.

Протягом акцій-презентацій проекту було проведено опитування серед споживачів, які придбали чи збирались придбати футболки

¹³⁵ Олійник М. Світлини-маніфести української культури. URL : https://zerno.fashion/index.php?route=information/information&information_id=13 (дата звернення: 01 грудня 2021).

¹³⁶ URL : <https://www.facebook.com/zernoua/videos/2409684129268178/>.

із зображенням української інтелігенції, вбраної в національно маркований одяг. Респонденти відповідали на питання, який інформаційний посил має футболка з колекції «Дякую за мову».

Інтерпретації споживачів суттєво різнились від сенсів, що несе вишита сорочка. Для більшості опитаних на перший план виходили такі етнокультурні смисли: бажання демонструвати своїм виглядом існування модернізованої модної національної культури; популяризувати українську еліту, що дозволяє відчувати гордість за свою Батьківщину і історію; продемонструвати, що рідна культура багата не тільки вишиванками; представити інтелектуальний вимір української одягової культури; показати образ не тільки сільської, а й міської української культури. Для значної кількості опитаних футболки «Дякую за мову» вдало підходять для демонстрації національного іміджу в закордонній подорожі.

У сучасних українців є попит на національно позначений контент в одязі, який передає не тільки традиційні народні образи, а й модернізовані, міські, з інтелектуальним контекстним інтерпретуванням. Однією з пропозицій задоволення такого попиту є лінія футболок «Дякую за мову» бренду «Зерно», що є результатом взаємодії академічної науки та виробника модного одягу.

Додаток 1
Альфред Рамбо
МАЛОРОСІЯ. II ¹

Коли населення зберігає свою національну самобутність так само, як і малороси, то це не лише епічні пісні, весільні, вечірні чи похоронні пісні, казки, традиції, приказки, загадки, але й всі особливості його народного життя. Можливо настане день, коли, все більше і більше втягуючись у велику новизну європейського обігу, Україна в обмін на більше матеріальне процвітання втратить частину того, що робить її шарм сьогодні, тоді побачимо, як воно відходить і втрачається щодня, як воно загубиться як у частині Франції, коли губиться навіть у наших наймальовничіших провінціях, національних костюмах, національних танцях, переказах своїх бабусь, дум, що наспівували кобзарі (кобзарі вже в Україні)! Україна роздягне яскравий кольоровий одяг, який осяяв її дитинство, одягнеться у суворий костюм нації, більше не буде танцювати та співати, як у радісні віки юності. Принаймні, коли народ досягне своєї грамотності у більшості, їхні опікуни розкажуть про своє багатство та поетичні скарби, зібрані в їхній колісці. Отож книги, подібні до творів М. М. Костомарова, М. П. Драгоманова, Антоновича, збірки національних мелодій, як ті, що зафіксував М. Лисенко, будуть дорого затребуваними, і тодішні покоління читатимуть там вологими очима, як жили і думали їх пращури. Хоча є стільки інших народів, які через нехтування або незнання своїх літературних опікунів мають старість позбавлену всього цього, що було принадою їхнього дитинства. Забувши пісні селян та епічну славу героїв, родинні назви, пам'ять про предків, уламки великого сяючого скарбу старої України, одного разу вона зможе знайти собі цілі і пам'ятати у своєму зрілому віці шанування свого дитинства. Ми будемо знати, які поетичні дари, які мистецькі дари збереглися як расові інстинкти в селянстві Малоросії, незважаючи на бідність (з 18 століття), незважаючи на опромінення кріпацтва.

¹ Rambaud A. La Petite-Russie. II. *La Revue politique et litteraire*. 1876. № 26. P. 611–614.

Цей художній геній народу розкривається не лише у рядках, думках, мелодіях, дорогоцінних мотивах, які сучасні поети та композитори часто вживають, щоб отримати якийсь шедевр.

Навіть у тому, як він формує найгрубіший посуд, навіть у смугах і малюнках глиняної вази, на наївних скульптурах, дишлі чи дузі, на картинах яких висвітлюється символічне яйце Великодня, у вишивці та мереживі, якими прикрашений костюм жінки, можна зібрати погляди на особливу природу духу та уяви народу.

Розглянемо костюм малоросійської селянської дівчини: сорочка, це вже є витвір мистецтва: комір, погони, рукави, нижній край цього одягу прикрашені витонченою вишивкою, де комбінація червоних та синіх ниток надає чарівності очам; її корсет, фартух, плаття, її хустинка, вуаль, яка навколо голови робить для неї своєрідну діадему, все вкрите арабесками, намальованими її спритною голкою, і поки чоловіки вишивали на давніх поетичних міфах, легендах, жінки носили ниткою і з шерстю витончені різнокольорові вірші.

Хто тоді знайшов гармонію цих кольорів? Хто винайшов ці малюнки, якими милуються сьогодні міські художники? Як і пісня, як і казка, ці вишивки передаються від матерів до дочок та онучкам від бабусь. Саме у селах такі жінки знайшли босими ногами або взутими у великі черевики ці чудеса; вони були анонімними авторами, як і поети билин і дум. Усі зробили свій внесок у пошук, збереження, завершення цих витончених візерунків, простих та гармонійних, як українська мелодія. У всьому цьому є мистецтво, наївне, інстинктивне, але вишукане мистецтво, в якому пані Ольга Косач спробувала визначити елементи та виявити їхні особливості (*1. Український орнамент, зібраний і введений у систему, Ольга Косач. Київ, 1876, сторінка 23 тексту-альбому та 31 таблиця хромолітографії. Таблиці супроводжують субтитри французькою та російською мовами, а текст перекладений французькою мовою*).

Там, як і в епічних вигадках, ми знаходимо примітивний фон орнаментальних мотивів, який зустрічається у всіх народів нашої раси та майже у всьому світі, і можна було б здивуватися, коли іноді знайдемо на татуйованих лозунгах якусь океанську красуню або на

поліхромній груді якогось доблесного африканського лідера. Прості фігури, ламані лінії, кола, багатокутники, ромби, алмази, поєднуються там до нескінченності, і все ж, у виборі їх комбінацій, можна схопити елегантну Малоросію, яка залишила тут свій слід.

У більш ніж одній із табличок, які супроводжують цю книгу, ви побачите цей особливий знак, який називається свастика, цю свастику, прийняту учнями Будди з Індії, ми не знаємо в який час вона прийшла на Захід, про це повідомляють китайські пам'ятники та вази, витягнуті з ґрунту старої Етрурії, в Кюсі, Каєрі, Альбано, яка є на веретенах та урнах, які знайшов пан Шліман у Трої, на амфорах Великої Греції та Афін, на фартухах селянок Великої Русі.

Ви знову побачите там тату, цей хрест у формі шибениці, коханого учнями святого Антонія, і який фігурує серед атрибутів древніх єгипетських богів, в руці Хатора та Ісіді, як емблему чоловічої статі. Ви знову побачите розетку або хрест із вісьмома точками, які в Персії розглядався як сприятливий знак.

Ви побачите грецькі вази з витягнутими шиями, з двома струнками ручками амфори, красиво витягнутих кратерів, подібних до тих, які, можливо, з'явилися у бенкетах Атрідів, рогів, як тих, що Греки зробили атрибутом доброзичливих божеств.

Здається, що на руїнах еллінських міст Чорного моря, в гробницях Ольвії, Херсона, Феодосії та Фанагорії, предки малоросів змогли вкрати деякі секрети грецького мистецтва та таким чином заповідають своїм нащадкам мотиви, які надихали гончарів Афін та Гераклеї.

Але що важливо, звідки беруться ці знаки, символи та фігури? Сільські художники України мало дбають про їх значення. Вони ігнорують Буду, богиню Хатор, етрусків, грецькі колонії Понта Евксинського.

Саме від їхніх матерів та їхніх пращурів за усною традицією вони отримали ці мотиви, а самі їхні предки не знали про їхнє походження більше, ніж власні бабусі. Так само українські поети не чули ні Одиссеї, ні Рамаєани, ні Харіванси, і тим не менше вони поширювали пісні та казки, які нагадують Індію та Грецію.

Декоративна система сіл Волині, де пані Ольга Косач набралась терпіння збирати ці малюнки не тільки для інших європейських народів, а для будь-якого іншого слов'янського народу, українське мистецтво відрізняється від сербського, болгарського, польського, російського мистецтва.

Мистецтво Великої Русі, ми його вже знаємо з творів пана Стасова, здається різноманітнішим, багатшим, ряснішим, ніж Україна.

«Пан Стасов, каже пані Ольга Косач, знайшов дуже щасливий вираз для характеристики вишивок Великої Русі: він називає їх галереєю картин свого народу. Тільки побачивши їх, ми відчуваємо, що головна мета, яку запропонував художник, – втілити у вишивку всі образи, які переслідували його уяву. Чого тільки немає у вишивці рушників Великої Русі? Птахів всіх видів, одноглавих, двоглавих, чоловіків, жінок, коней, левів, грифонів, драконів, храмів та багато іншого!».

Для великоруського мистецтва, вишивки та орнаменту в Росії – це спосіб виразити предмети та намалювати їхні суворі очі. Мистецтво Малоросії навпаки використовує предмети лише як орнаментальні мотиви; якщо, наприклад, воно відтворює рослини, воно має симетрію, що достатньо показує, що ми не маємо копіювати наслідування природи. У вишивці Новгороду чи Орла вишиванка є лише приводом для малювання деяких предметів як найкраще, майже завжди, досить грубо. У Волині ми бачимо, що орнаментация немає іншої цілі ніж вона сама; в його симетричному поєднанні ми введемо всі ідеї, які пройдуть через голову художника; але буддистська свастика, перська розетка, єгипетський хрест, грецькі амфори чи кратери, імітації рослин, будуть лише там як ромби, алмази та інші геометричні фігури, щоб сприяти загальному ефекту вишивки.

Вони там, щоб не говорити уяві, а щоб розплющити око, задовольнити відчуття регулярності та гармонії, яке є в нас, прикрасити предмет. Це декоративне мистецтво, це мистецтво заради мистецтва.

Пані Ольга Косач заперечує бажання порівнювати орнаментику Великої Росії та Малоросії.

Кажуть, що перша – більш повна, різноманітніша, мальовничіша. Це можливо. Однак, враховуючи різні цілі, запропоновані художниками двох країн, вона може стверджувати, що мета малоросійського художника була досягнута більш повно. Велике російське мистецтво – це мистецтво демонстрації Росії; воно робить вигляд, що малює предмети; як воно це зробило? Досить погано. До своїх побратимів, добрих дружин, коней та левів ставляться досить готескно. Змістом волинського мистецтва було мистецтвом прикраси, золота. Тепер що краще поєднується з точкою зору, що стосується лінії та кольору, що може бути гармонійніше та вишуканіше, ніж ці вишивки? До цього сільського мистецтва ми може застосувати епітет шановні.

Я не буду дотримуватися пані Ольги Косач у всіх висновках, які вона стверджує, зроблених нею з моделей, зібраних в селах Дніпра. Я дозволю їй пояснити, що як з вже виведених причин українська вишивка не включає символічні зображення ні християнських сюжетів, ні святих, ні церков: власне мистецтво не є ні язичницьким, ні християнським, вона залишається мистецтвом.

Ці популярні нариси можуть спонукати до вивчення характеру людей; наблизити ці сільські вишивки до пісень та мелодій з однієї країни та виділити ту саму чарівність простоти, тверезості, вишуканості; думати, що Малоросія належить до раси, більш художньої, але менш насиченої сили, ніж Московіти; зазначають, що населення Дніпра, зробили менше художніх запозичень у мордві, фінів, черемисів, вони також ті, хто найкраще зберегли чистоту слов'янської крові. Але я б побоювався, що висновки, здавалося б, перевищують внески, і ця сільська вишивка була трохи слабкою базою для побудови на ній великих теорій.

Я вважаю, разом із Ольгою Косач, що декоративно-прикладне мистецтво – шпалери, скульптура з дерева та каменю, фрески, срібне мистецтво, ювелірні вироби, сама архітектура – може отримати велику користь від незліченних неопублікованих зразків, що містяться в її альбомі. Я вважаю, що нашу французьку вишивку та мереживо можна збагатити та поновити за допомогою не лише од-

ного запозичення з цих малоруських зразків. Тому я рекомендую цю колекцію для спеціальних галузей, дам, які люблять і практикують це чарівне мистецтво, і хто, без сумніву, зрозуміє краще за мене певні пояснення пані Косач, які не дуже зрозумілі тим, хто не знає, як тримати голку. Але я не пишаюся своєю неповноцінністю з цього приводу, бо знаю п. Гоша [очевидно йдеться про Луи Лазара Гоша], який до 1789 року, вишивав жилети, і мені розказали про капітанів, які роблять гобелен.

Альфред Рамбо

Переклад С. Підгаєцької

Додаток 2 **Фрідріх Шнайдер** **ОРНАМЕНТ УКРАЇНИ, ЗІБРАНИЙ О. КОСАЧ ²**

Представлена збірка, яка вперше була видана в 1877 році під назвою: «Український народний орнамент. Вишивки, тканини, писанки», робить цінний внесок у процес пізнання народної творчості в Малоросії. Упродовж кількох років у Росії спостерігається особливий інтерес до вивчення слідів народного мистецтва та його видів – етнографічного, художнього, та особливо національного. Безумовно, варто займатись дослідженням витворів народного мистецтва, і, тому ми познайомимось із цією галуззю, її розвитком в південно-східних прикордонних країнах Польщі та Малоросії, і дізнаємось, як вона змогла зберегтись до цих пір під керівництвом такої розсудливої влади.

Серед запропонованих орнаментів є лише орнаменти, призначені для декорування предметів одягу, а саме лянних сорочок з оздобленням шиї, плечей та рукавів, а також хусток, фартухів, курток та просто килимів.

² Schneider F. L'ornement de l'Ukraine recueilli par O. Kossatch, Kieff. *Deutsche litteraturzeitung*. Berlin, 1881. № 22. S. 900–901.

Орнамент вишитий залежно від ниткового шару основного матеріалу та рухається переважно по колу різноманітних геометричних візерунків. Незважаючи на те, що більш вільні мотиви орнаментів представлені в меншості, вони все одно демонструють правильні почуття, перекладені за допомогою своєї техніки виконання. Колір малюнка – це обов'язкове доповнення: червоний та синій використовуються найчастіше, адже ці кольори легко виготовити; крім того, з'являються чорний, сірий і навіть жовтий, а також цілий ряд інших кольорів для килимів, якщо вони вироблені з вовни. Розуміння побудови форм орнаментів, а також використання яскравих кольорів, які притаманні саме цим виробам простого народного промыслу, є майже звинуваченням у сучасній аберації смаку та корисним засобом для виправлення помилкових поглядів у відповідних галузях.

За технікою виконання роботи бувають: однотонні; роботи з вирізаними та пришитими деталями; роботи, де використана техніка вишивання простим хрестиком. Килими виготовляють за допомогою техніки примітивного в'язання: в рядок поперечно натягнутих ниток візерунок зашивають як ланцюжок. Цікавим доповненням є кольорові візерунки, якими прикрашають великодні яйця (писанки). Одні мають геометричний характер, а інші – стилізовані рослинні мотиви в ефектному поєднанні кольорів.

Не применшуючи значення цієї колекції для етнографії, а також для народного мистецтва, хочеться відзначити, що вона залишається значно відсталою за змістом та формою порівняно з тими, що залишилися нам від німецького або навіть італійського народів. Якщо, до речі, видання претендує на включення до іноземних, а особливо до німецьких кіл, першою умовою є те, що пояснювальний додаток має бути не лише російською мовою. Беручи до уваги те, що нам надали французький текст першого видання, який, до речі, вже не збігається з табличками другого, це не заважає нам чітко наголосити на згаданому раніше недоліку. Майнц. Фрідріх Шнайдер.

Переклад С. Дідович

Додаток 3
Ольга Косач (Пчілка)
НАРОДНИЙ ОРНАМЕНТ УКРАЇНИ ³

Останнім часом у пресі багато пишуть про значення національного характеру, який, попри переможний поступ прогресу в наш час, проявляється в усіх аспектах народного життя.

Результатом такої тенденції в усіх країнах стають видання етнографічних збірок з докладним описом народних вірувань і звичаїв, пісень, казок, традицій, загалом будь-якої усної пам'ятки народного генію. Такі збірки містять важливі відомості про матеріальне життя народу, його помешкання, звичаї, промисли тощо.

Українські інтелектуали також «не пасуть задніх» у царині наукової етнографії. Вони усвідомлюють важливість вивчення своєї батьківщини, в чому неодноразово переконувалися. Завдяки приватній ініціативі, підтриманій державними й місцевими установами, досягнуто значних результатів: у першій половині XIX ст. були опубліковані численні збірки, де зафіксовано усні пам'ятки українського народного генію.

Етнографічні дослідження в нас не залишаються в рамках чисто літературної активності. Наведу лише найвиразніші факти, як-от: заснування етнографічних музеїв, поява збірок українських пісень, покладених на музику, публікація місцевих краєвидів, будівель, народних типажів тощо.

Таким чином, ця гілка народної творчості не є невідомою для освіченого світу: ми маємо кілька збірок українського народного орнаменту; серед них мій альбом «Українські узори», який містить «малюнки вишивок і тканин, зібрані О. Косач», видано вже вчетверте.

Дозволю собі висловити тут думку про український орнамент загалом, характерні риси якого виразно відображені в опублікованих збірках.

3 Kossatch O. L'Ornement populaire de l'Ukraine. *Annales des Nationality. Bulletin de l'Union des nationalites.* 1913. № 3–4. P. 159–164.

Узявши за відправний пункт зібрані матеріали, я упевнилась, що типові українські узори походять із Полісся, що на кордоні з Білоруссю, поступово розвиваючись і змінюючи форми, вони поширювалися на Південь.

Принципи, за якими визначають внутрішні особливості орнаменту будь-якого народу та його характер, полягають у тому, щоб розглянути, наскільки деякі орнаменти є незалежними, які ідеї вони втілюють і наскільки майстерно вони виконані.

Щоб судити про оригінальність орнаменту, не треба будувати свою думку на подібності його *найпростіших елементів* з такими самими елементами орнаменту іншого народу. Вчені-дослідники довели нам, що примітивні форми, не тільки в інтелектуальних творах (міфах і таке інше), і матеріальних виробках, як військові й господарські інструменти тощо, є подібними навіть у деталях у народів, серед яких неможливо припустити найменшу думку про наслідування. Те саме щодо орнаментів. Якщо ми зупинимось на *найпростіших* фігурах, будемо змушені визнати, наприклад, що єгипетський орнамент імітує орнамент кельтський, спираючись на той факт, що орнаменти у вигляді *переплечених стрічок*, які домінують у кельтських мотивах, трапляються також у єгиптян (див. *Grammatik der Ornamente*, von Owen Jones); утім, найпростіші орнаменти у формі шнурків, що є однією з *примітивних форм* орнаментування, можна помітити в роботах більшості народів, починаючи з кам'яного віку й до наших днів. Ідентичні фігури простої форми трапляються в багатьох орнаментах: чітко подібні маленькі кола, трикутники, квадрати, хрести, утворені двома перехрещеними лініями, бачимо серед орнаментів диких народів Океанії та Африки (див. ту саму «*Grammatik der Ornamente*, а також *l'Ornement polychrome*), на глиняних виробках доісторичної епохи, серед єгипетських, індійських, візантійських орнаментів як у середні віки, так і в модерну епоху. Найпростіші чотири- або п'ятипелюсткові розетки бачимо серед орнаментів як у диких людей, так і в єгиптян, греків, китайців, персів та інших народів. Наприклад, найпростіші ідентичні образи орнаментів двох народів, між якими не можна припустити ні найменшого наслідування (на-

ведемо лише один приклад, узявши дикунів Океанії та великоросів), мають так само у своєму орнаментуванні однакові людські фігурки (див.: *Grammatik de l'Ornamente* та впорядкований Стасовим *Русский народный орнамент*).

Подібність елементарних форм має значення лише тоді, коли до своєї простоти вона додає дещо досить характерне, як-от: «свастику», хрест *zende*, утворений двома перехрещеними лініями, що мають загнуті кінці, *монограму Христа*, символічне *tâu* египтян (див. Mortillet, *le Signe de la Croix* [Мортійє. Знак Хреста. – 3. Б.]). Попри простоту, ці образи досить характерні й умовні, аби їхню присутність серед орнаментів двох народів вважати не випадковістю й не збігом, а наслідуванням.

Чуже походження орнаменту є незаперечним, якщо він відтворює тваринні або рослинні форми чи якісь інші предмети, чужі природі й оточенню народу, який їх відтворює.

Щоб їх порівняти, у будь-якому разі треба використовувати складніші типи; зокрема, дуже важливо знати, чи подібність проявляється в значній кількості типів. Тоді *деталі й аксесуари* головних фігур можуть набути значення так само, як іноземне походження якоїсь пісні, за винятком головних прикмет, може бути підтверджене також ідентичністю приспіву або іншим мінімальним вкрапленням.

Тож, помітивши риси наслідування, навіть у значній кількості виразних типів орнаменту якогось народу, варто, на мою думку, *вирізнити оригінальні форми* або ж *самі відхилення* форм, у яких народ, який відтворив їх у певний спосіб, *залишив свій відбиток*; треба зважити, наскільки народ, навіть якщо він запозичив сюжети орнаменту, змінив або культивував їх *у свій спосіб на свій смак*. Одним словом, необхідно означити тенденцію відтворення, у якій, так би мовити, відчувається *індивідуальність* народу.

Приймаючи нижченаведені принципи для українського орнаменту, маємо визнати його оригінальним. Зразки нашого орнаменту позбавлені того переривання сюжетів і перемішування комбінаторних частин, які зазвичай видають наслідування. Малюнки, які тут

трапляються, не залишають у нас сумніву щодо їх походження; ніщо в них не підказує нам, що вони були взяті з чужого ґрунту, скопійовані з чужої природи, запозичені в чужого генія.

Існують думки, що український і великоросійський візерунки, узяті в узагальнених формах, схожі з перським орнаментом. При цьому вказують на схожість деяких геометричних форм та наслідування форм рослинного світу. Я не розглядатиму, наскільки ця думка є точною щодо орнаменту Великої Росії, бо це мене відверне від мого головного сюжету. Натомість стосовно орнаменту українського скажу, що викладена вище думка не має під собою досить солідної основи.

Я вже згадувала, наскільки ризикованою є думка про наслідування, якщо вона спирається на подібність деяких *елементарних* форм. Як приклад запозиченої фігури, подають восьмипелюсткову розетку, яку в нас називають «рожа». Ось тільки я не знаю, на якій підставі це зображення вважають запозиченим із Персії: цей образ незалежно фігурує серед орнаментів дикунів Океанії; він з'являється там у формі окремої квітки, вираженої у вигляді клейма, застосованого окремо для кожної з восьми пелюсток; таку саму розетку бачимо в мавританському орнаменті, де вона виникає з поєднання кількох перехрещених ліній. У нашому орнаменті «рожа» (роза, розетка на вісім пелюсток) з'являється у двох аспектах: як окрема квітка і як результат різних комбінацій незалежних форм і ліній.

У всякому разі наявність елементарної фігури, ідентичної для двох стилів, не може підтверджувати їхню подібність. Тоді як перський орнамент пропонує таке чудове зближення зі своєю флорою, яку відтворено із широким розкриттям деталей, з неймовірним багатством і точністю кольорів, тоді як його квіти й гілки з вільними легкими контурами поєднуються, довільно переплітаючись, у розкішні букети й гірлянди, наш орнамент, спираючись тільки на місцеву флору, представляє її красу *умовно*, у строгому й чисто орнаментальному стилі. Чимало наших малюнків квітів і рослин, які мають навіть аналогічні назви, пропонують тільки загальне уявлення про ці об'єкти, що мають симетричну конструкцію, яка наближає їх до

фігур геометричних. Загалом усі спроби нашого орнаменту такого типу менш за все схожі на розкішну флору Персії та її орнаментальні відтворення.

Але, надаючи перевагу в деяких випадках геометричному розміщенню, наш орнамент не обмежується творінням такого типу. Тож помилково твердити, що замість кривих ліній він віддає перевагу лініям прямим і розірваним – це не відображає чогось суттєвого. «Геометричні» фігури можуть мати різні конфігурації і досягати різного ступеня розвитку. Ми можемо в цьому переконатись завдяки *найпростішим* геометричним *малюнкам* єгиптян, індійців, китайців, а з іншого боку – завдяки *грі значно вигадливіших* ліній орнаментування в арабів і маврів. Що стосується переважання в орнаментуванні кривих або розірваних ліній, то ця риса не має особливого значення у визначенні характеру орнаменту, оскільки не дає жодного уявлення про сам вид представлених предметів. У відтворенні головна роль належить ідеї; лінії контурів відіграють лише допоміжну роль і стосуються тільки способу виконання: використовуючи ті самі розірвані лінії, можна представити восьмикутник, рослину, тварину, так само, як за допомогою кривих ліній зображують низку кругів чи навіть дерево й тварину. Характер ліній змінюється залежно від способу відтворення, тобто залежно від того, чим при цьому користуються: пензлем, різцем, голкою тощо. Так, в українських *вишивках* домінують ламані лінії, тоді як у розписах на стінах і печах, скринях, посуді, а також на скульптурах з кісток і дерева переважають криві лінії. В українській вишивці також трапляється стиль, у якому прямі лінії замінюються кривими, це властиво тканинам (килими), вишивці шовком або вовною, золотом чи сріблом. Проте орнаменти такого типу не тільки не повинні виключатись із царини українського орнаментування, а навпаки: вкрай необхідно приділити їм особливу увагу й довести, що вони відзначаються не лише кривими лініями, а являють собою типові вироби нашого орнаментування.

Маючи різноманітні види, український орнамент має чисто *орнаментальний* характер і служить винятково для *прикрашання*.

Інші стилі, як видається, шукають нагоди показати свою фантастичність та впровадити в орнаментальне виконання деяких творів уяву.

Окрім старанного виконання, український орнамент, головна мета якого – прикрасити об'єкт, відзначається шляхетною простотою, природністю й реалістичністю, що характерно для всіх видів виробів творчого генія українців. Образи нашого орнаменту не мають нічого грандіозного чи фантастичного, там не побачити гільошу [«гільошування» – обробка виробів ажурним мереживом. – З. Б.], узору з переплетених ліній, який помітно на декоративних виробах, простих за вибором сюжетів, але дуже складних за своєю будовою. Розглядаючи характерні для нього вироби, ви відчуваєте дух тієї самої України, який проявляється, наприклад, у словах і мелодії її пісень.

У нашого стилю було досить часу, щоб себе виразити й узгодитися зі смаком нації після багатьох століть. В «актах», наших історичних документах, що стосуються XVI і XVII ст., згадуються рушники, вишиті шовком і золотом; хроніка XIII ст. (знаменитий Іпатіївський літопис), подаючи опис вбрання українського князя Данила з Галича, стверджує наявність вишивки на різних частинах його одягу; в іншому літописі від 1216 року згадуються вишиті наплічники в наших войовників.

Ще давніше свідчення маємо в «Ізборнику Святослава» (XI ст.): у ньому вміщено портрет молодої дівчини, блузку якої прикрашає вишивка (зверху на рукаві). На фресках Софійського собору в Києві зображено чоловічі й жіночі постаті, одяг яких вишитий на комірці, плечах та на краю рукавів. І, нарешті, у наших народних піснях часто згадуються дівчата, які вишивають хустинки, сорочки, рушники. Останні зауваги особливо важливі, бо на них натрапляємо і в наших ритуальних (весільних) піснях; вони збереглися з давніх часів ще до появи християнства.

Звісно, з часом звичай декорувати предмети, якими послуговувались у приватному й офіційному житті, міг зазнати впливу чужих стилів і запозичити мотиви в сусідніх націях, з якими українська нація контактувала. Цілком можливо, що навіть прийняті чужі еле-

менти з часом були відкинуті або трансформовані згідно зі смаком нації й відповідно до засобів виконання, якими вона володіла і які практикувала.

Певною мірою український орнамент пов'язаний з орнаментом народів того самого етносу, зокрема з орнаментом південних слов'ян та Великої Росії. Маючи певну спільність принципів, він відрізняється від першого, меншою мірою від орнаменту великоросійського, в Україні званого «московським».

Можна назвати точки, де вищеназвані стилі починають набирати інакшого, ніж український стиль, спрямування.

Більшість орнаментальних малюнків південних слов'ян (див. збірник зразків вишивок і тканин «*Südslawische Ornamente*» Lay) мають багато спільного з нашими найпростішими малюнками, які імітують елементарні тканини; але тоді як наш орнамент розвиває значно різноманітніші й складніші форми, орнамент південних слов'ян проявляє тенденцію до урізноманітнення своїх малюнків тільки в плані колориту, і це поєднання зелених, жовтого, блакитного, червоного, срібного й інших кольорів надає їм чужого характеру порівняно з нашими вишивками.

Але якщо узори південних слов'ян мають чужий аспект тільки завдяки багатству й розмаїттю кольорів, маючи все-таки *спільні форми*, московська орнаментика, яка відрізняється від нашої не тільки колоритом, а й у значно вагомішому плані – вибором сюжетів та їхніми формами, має тим більше причин бути визнаною інородною.

Для порівняння можемо взяти вже названу збірку «Русский народный орнамент» (видання Товариства заохочення художників з передмовою В. Стасова). У цій збірці представлено в повному комплекті риси, притаманні народному орнаменту великоросів (московитів).

У своїх елементарних мотивах цей орнамент пропонує узори геометричної побудови, схожі на примітивні вироби українського стилю. Але потім декоративний стиль московитів приймає інші сюжети й культивує зовсім відмінні форми.

Шанований коментатор великоросійського орнаменту гарно висловився в передмові, назвавши вишивки великоросів «галереєю картин» народу, який їх відтворив: розглядаючи їх, бачимо, що головний намір генія, що їх створив, – це впровадити в контури вишивки якнайбільшу кількість образів своєї фантазії. А й справді, кого тільки не побачиш на їхніх рушниках, занавісках і покривалах на ліжка: різноманітних птахів, людські фігурки, коней, левів, грифонів, драконів, будівлі тощо.

Я не збираюся тлумачити цю декоративну тенденцію. Можливо, Стасов мав рацію, розглядаючи московський орнамент як відлуння азійського й візантійського орнаменту (втім, не приймаючи загалом подібних трансмісій, гадаю, що великоросійський орнамент ще чекає на докладний аналіз, який відділить риси, запозичені від рис оригінальних). З огляду на поставлену мною мету, достатньо показати тут відмінність двох стилів: тоді як український стиль культивує *чисто декоративні сюжети*, стиль московський набуває *репрезентативного* характеру.

Відмінність помітна навіть у спільній для обох стилів області. Наприклад, обидва стилі відображають рослинні форми, однак в українському орнаменті вони виникають у формі квітів та окремих невеличких гілочок, тобто у вигляді орнаментів як таких; у великоросійському орнаменті рослинні мотиви, як здається, представляють рослини, хоча й умовно, але як *об'єкти*. Саме тому на зображеннях такого типу у Великоросії ми бачимо, як із землі піднімаються цілі дерева з гілками, оточені різними людськими постатями, птахами та ін.; рослинні форми перемішуються з формами тваринними: гілки дерев замінені птахами, у жінок замість рук квіти, замість голів корзини, птахи вкриті гілками тощо.

Але великоросійський декоративний стиль, даючи вільний вихід фантазії, не зумів створити відповідних форм для того, щоб відтворити – нехай і не надто задовільно – образи тієї фантазії; не кажучи вже про неживі об'єкти; живі об'єкти фігурують там у грубих і настільки умовних формах, що їх радше можна сприйняти за символічні знаки.

Український стиль не такий сміливий; він простіший, стриманіший і реальніший, але йому вдалося чудово втілити тенденцію прикрашати предмети навколишнього світу; його образи не вражають уяви, але як за своєю ідеєю, так і формами він може задовольнити почуття гарного й вишуканий смак.

Альфред Рамбо, який кілька разів відвідував Україну і міг неодноразово милуватись нашими народними вишивками, писав в одному з французьких журналів, що наша українська сорочка, вишита на рукавах, комірі й по нижніх краях – це «поема». Шанований автор захоплено запитував: «Звідси босоногі жінки взяли ці граційні узори, сповнені особливого шарму, виконані з точністю, яка ще вище ставить вишукану красу вишивки? Їх, без сумніву, надихають феї їхніх квітучих лугов!..».

Якщо орнаменти, які належать нашому сільському населенню (яке не має достатніх матеріально-технічних ресурсів і не знайоме з мистецтвом як наукою), дають такі чудові за красою й елегантністю зразки, то якої досконалості міг би досягнути український орнамент, якби його плекали люди освічені!

Ці сподівання починають здійснюватися. Наше народне мистецтво вже має досить значний вплив на близькі йому види творчості, на наш живопис, скульптуру й архітектуру, твори яких, звісна річ, набагато грандіозніші, однак можуть почерпнути свіжі сили й нові ідеї із завжди живого джерела народного мистецтва.

Цивілізований світ за кордоном також помітив наше народне мистецтво. Завдяки виставкам і публікаціям Західна Європа теж починає пізнавати наше народне мистецтво; Париж, Лондон і Рим потребують великих поставань наших вишивок, тканин, кераміки тощо. Хотілося б, щоб нас не плутали з іншими національностями Росії й упізнавали справжнє обличчя України, яке на сьогодні так яскраво відображається у творах національного мистецтва.

Нехай наша добра фея нас оберігає!

Ольга Косач («Пчїлка»)

Переклад Зої Борисюк

Деревообробні ремісничі практики на території Поліського регіону

У сучасному світі творчі індустрії є одним із найбільш динамічних сегментів економіки як розвинених країн, транзитивних економік, так і країн, що розвиваються. Однією з культурних індустрій, потенціал яких є значним, але в Україні майже не задіюється, є народні традиційні ремесла. Постає питання, у який спосіб розвивати цю галузь, щоб конкурувати з виробниками азійських країн (Китай, Індія, Пакистан, В'єтнам, Бангладеш, Індонезія), які вже на сучасному етапі пропонують чималий відсоток традиційних виробів народних промислів на ринках більшості країн світу¹

В Україні народні промисли та ремесла мають значний потенціал, адже, за приблизними підрахунками, у них задіяно понад 120 тис. осіб. Крім того, багато хто займається виробництвом виробів ручної роботи на рівні хобі – для власних потреб. А це означає, що за кращих умов для збуту продукції, а також підтримки держави й недержавних організацій, традиційні українські ремесла і промисли не зникнуть, а зможуть трансформуватися, щоб конкурувати на сучасному ринку.

На всеукраїнському рівні в 1990 році було створено Національну спілку майстрів народного мистецтва України, завданням якої було зберегти основну кількість майстрів, основні традиційні практики, технології, види народного мистецтва, певні жанри народного мистецтва. Основним завданням Спілки сьогодні є зберег-

¹ Мікула Н. Кластер народних промислів у підвищенні міжнародної конкурентоспроможності регіону. *Міжнародна економічна політика*. 2010. Вип. 1–2. С. 210.

ти й підготувати нову когорту молодих майстрів на майданчику, який очищений від ідеологічних речей, щоб вони витворювали й продовжували ту художню мову, яка тисячу років існувала на наших теренах. На початку 1990-х років Спілка започаткувала серію Всеукраїнських симпозіумів як навчальних і творчих майданчиків. Одним із таких симпозіумів була «Бубнівська кераміка» (с. Бубнівка Гайсинського р-ну Вінницької обл.) У 2003 році Спілка разом із Національним історико-культурним заповідником «Чигирин» започаткували щорічне проведення Всеукраїнського симпозіуму гончарного мистецтва «Чигирин». У 2005 році розпочалося проведення щорічного Всеукраїнського симпозіуму майстрів народного мистецтва «Суботів», куди запрошували найбільш знаних педагогів, наставників із різних напрямів народного мистецтва (художня вишивка, писанкарство, лозоплетіння, малярство, народна картина, кераміка, художнє різьблення по дереву, народна скульптура тощо). Через цей симпозіум пройшло понад 200 майстрів, які набули нових знань, навичок, та покращили свій професійний рівень². Нині Національна спілка майстрів народного мистецтва України налічує близько 2 тис. майстрів, діяльність яких спрямована на відродження й розвиток традиційного народного мистецтва як невід'ємної частини національної та світової культури. Також сприяють діяльності представників народного мистецтва обласні та регіональні центри народної творчості, що проводять різноманітні тематичні й персональні виставки та конкурси й доносять суспільству інформацію про їхню діяльність.

Аналізуючи сучасний стан розвитку традиційних ремесел в Україні, можемо засвідчити наявність значної кількості осередків та унікальних промислів, де ще збережені традиції виробництва, серед яких гончарство (с. Опішне Полтавської обл., м. Косів Івано-Франківської обл. та ін.), ткацтво і килимарство (м. Дігтярі Чернігівської обл., м. Богуслав Київської обл. та ін.), художня обробка дерева (Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька, Львівська

² Частина, якщо не основа творчих індустрій. URL : <https://demcult.org/chastina-yakshhone-osnova-tvorchikh-indust/>

та ін.), писанкарство, гутництво, ковальство тощо. Проте на початку 1990-х років, після того як стартували процеси приватизації підприємств народних промислів, більшість із них занепали. Відомо, що на середину 2000-х років 95 % підприємств народних художніх промислів в Україні було ліквідовано. Відповідно було знищено матеріально-технічну базу та припинено підготовку фахівців у спеціалізованих навчальних закладах, а більшість майстрів, утративши засоби для існування, змушені були змінити вид своєї діяльності³.

На покращення ситуації не вплинули навіть прийняття Закону України «Про народні художні промисли» (2001). Задекларовані в ньому норми про охорону, відродження, збереження та розвиток народних художніх ремесел не було підтримано конкретними дієвими механізмами, а тому вони так і залишилися лише на папері. Додатковою постановою Кабінету Міністрів України про «Деякі питання реалізації Закону України “Про народні художні промисли”» (2002) було визначено перелік видів виробництв і груп виробів народних художніх промислів.

Така ситуація простежувалася і з іншими ініціативами держави щодо відродження народних ремесел. Виданий Указ Президента України «Про заходи щодо відродження традиційного народного мистецтва та народних художніх промислів в Україні» (2006) окреслював політику державних органів щодо підтримки народних художніх промислів. Прийнята Постанова Кабінету Міністрів України (2007) «Про затвердження програми збереження, відродження і розвитку народних та художніх промислів на період до 2010 року» передбачала відродження центрів народних ремесел, відкриття шкіл народного мистецтва, створення етнографічних музеїв. Проте як указ, так і постанова також не були реалізовані, незважаючи на лояльність тодішньої влади до народних традицій. Така сама «доля» очікувала й наступне розпорядження Кабінету Міністрів України – «Про затвердження плану заходів з розвитку ремісничої діяльності на період до 2015 року» (2009), яке передбачало розробку Закону

³ Трегуб Г. Гуня, гальба, гребінь. *Тиждень*. 2018. 28 жовтня. URL : <http://tyzhden.ua/Culture/221342>.

«Про ремісничу діяльність», організацію професійної освіти ремісників і загалом підвищення престижу ремісництва.

Новою спробою підтримки розвитку ремесел та креативних індустрій України загалом став прийнятий у 2018 році Верховною Радою Закон «Про внесення змін до Закону України “Про культуру”» (щодо визначення поняття «креативні індустрії»). Законодавче визначення терміна «креативні індустрії» дозволяє виокремити ті види діяльності, що є виробниками творчих продуктів та послуг. Це дає змогу чітко ідентифікувати, яка діяльність потребує державної підтримки для забезпечення її органічного розвитку й підпадає під дію Програми ЄС «Креативна Європа» 2014–2020, до якої у 2016 році долучилася Україна. У пояснювальній записці до закону зазначається, що «відсутність законодавчо встановленого терміна “креативні індустрії”, який широко застосовується в країнах ЄС і є переліком видів економічної діяльності, що мають потенціал до створення доданої вартості та робочих місць через культурне (мистецьке) та / або креативне вираження, а їх продукти та послуги є наслідком індивідуальної творчості, навичок і таланту, унеможлиблює відповідну державну політику в сфері культури, спрямовану на заохочення розвитку нових секторів економіки, інноваційних творчих кластерів, формування підприємницьких умінь та навичок серед представників творчих професій»⁴.

Останнім часом тема нематеріальної культурної спадщини, народних художніх промислів, ремесел, культурних і креативних індустрій дедалі більше опиняється в центрі уваги з точки зору державної політики та стратегії розвитку. В Указі Президента України від 18 серпня 2020 року, № 329/2020 «Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму» наголошено на забезпеченні розроблення та реалізації в рамках програми «Велике будівництво» заходів, спрямованих на збереження культурної спадщини об'єктів куль-

⁴ Сліпченко К. Верховна Рада визначила поняття «креативні індустрії»: відсутність в українському законодавстві цього терміна унеможлилювала відповідну державну політику. URL : https://zaxid.net/vr_viznachila_ponyattya_kreativni_industriyi_n1459540.

турного призначення та розвиток культурного потенціалу України, передбачивши, зокрема, «опрацювання питання щодо розроблення та затвердження державної цільової програми з розвитку народних художніх промислів України»⁵.

Відповідно Міністерство культури та інформаційної політики України розробило проект «Концепції державної цільової національно-культурної програми розвитку народних художніх промислів на 2021–2025 роки», що має створити умови для збереження та відродження рідкісних і зникаючих видів виробництв народних художніх промислів, розкриття соціально-економічного, культурного потенціалу галузі та забезпечити її подальший сталий розвиток. Для розв'язання проблеми в галузі народних художніх промислів програма передбачає такі засоби, як удосконалення нормативно правового регулювання галузі народних художніх промислів; запровадження механізму обліку майстрів та маркування виробів народних художніх промислів; проведення публічних заходів, спрямованих на популяризацію народних художніх промислів (фестивалі, ярмарки, конференції тощо); проведення освітніх заходів (тренінгів, курсів в різних форматах) для майстрів народних художніх промислів; розширення механізмів грантової підтримки майстрів народних художніх промислів; проведення інформаційно-просвітницьких кампаній тощо⁶.

Стимулювання підприємництва і створення сприятливих умов для ефективного ведення економічної діяльності в галузі народних художніх промислів посилить їхню спроможність до сталого розвитку. Адже сфера народних промислів та ремесел бере участь у формуванні іміджу регіону шляхом презентації традиційного мистецтва на зовнішніх ринках. Окрім того, висока художня цінність і наявність місцевого колориту народних промислів і ремесел території є одним із чинників зростання туристичного ринку,

⁵ Частина, якщо не основа творчих індустрій. URL : <https://demcult.org/chastina-yakshhonne-osnova-tvorchikh-indust/>

⁶ Концепції Державної цільової національно-культурної програми розвитку народних художніх промислів на 2021-2025 роки». URL : <https://mkip.gov.ua/content/gromadske-obgovorennya-proektu-koncepcii-derzhavnoi-cilovoi-nacionalnokulturnoi-programi-rozvitku-narodnih-hudozhnih-promisliv-na-20212025-roki.html>

оскільки дозволяють розкрити особливості регіональної культури. Підтримка, відтворення народних художніх промислів, вироб яких є невід'ємною частиною української народної культури, – важливий напрям економічної та культурної політики будь-якого полі етнічного регіону⁷.

Однак поки що реалізація декларованих пріоритетів не дає очікуваних результатів, і на практиці відродження та розвиток осередків народних ремесел здійснюється переважно завдяки зусиллям самих народних майстрів, митців, науковців, активних громадських діячів. Натомість можемо констатувати активізацію зовнішніх ініціатив щодо актуалізації потенціалу культурних індустрій України в межах міжнародного та транскордонного співробітництва⁸.

У цьому дослідженні розглянемо деревообробні ремесла, зокрема бондарство, лозоплетіння, різьбярство та бортництво (виготовлення бортей), що були поширені в Поліському регіоні, стан їхнього збереження та перспективи розвитку в сучасному світі.

На Поліссі сьогодні ще достатньо майстрів, які зберігають традиції давнього ремесла і з допомогою яких можна зберегти й осучаснити традиційну деревообробку. Адже вона може стати візитівкою регіону завдяки виготовленню багатой палітри сувенірної продукції, що міститиме регіональні елементи й виготовлятиметься місцевими майстрами. Існування автентичних сувенірів Полісся є передумовою розробки бренду регіону чи міста, а їх споживання туристами сприяє, з одного боку, збереженню традиційної культури, з іншого – привертає більшу кількість туристів та відвідувачів, які цікавляться етнічним туризмом, супутніми напрямками – гастрономічним, сільським тощо.

Останнім часом міжнародними організаціями в Україні проведено низку заходів, спрямованих на підвищення підприємницьких навичок майстрів народних художніх промислів, розвиток еконо-

⁷ Телеуця В., Снігирьова Л. Народні художні промисли: проблеми та перспективи розвитку. Культура і креативні індустрії як основа розумної стратегії розвитку малої території. Вінниця, 2018. С. 54.

⁸ Мікула Н. Кластер народних промислів у підвищенні міжнародної конкурентоспроможності регіону... С. 220.

мічного потенціалу галузі. Це, зокрема, тренінги для підприємців з креативних індустрій «Creative Enterprise Ukraine», організовані Британською Радою в Україні для сектору ремесел. Географія Creative Enterprise Programme охоплює понад 20 країн світу та є доступною для представників усіх секторів креативної економіки. В Україні програма почала працювати 2015 року.

Методологія тренінгів Creative Enterprise Ukraine розроблена британською агенцією з розвитку бізнесу та інновацій Nesta, що спеціалізується саме на креативній економіці. Організатори вважають, що тренінги дають змогу учасникам розвинути свої ідеї та оцінити їхню перспективність, здобути й зміцнити навички ведення бізнесу, здійснити поетапне бізнес-планування та розробити мапу розвитку свого проекту за допомогою спеціальних вправ. Головна мета тренінгів Creative Business Enterprise – допомогти в пошуку рівноваги між творчим задумом та його бізнес-реалізацією. Відповідно британські спеціалісти вчать українських початківців чітко формувати завдання (місію) їхньої справи та розуміти, в чому буде її успіх. Другий напрям навчання пов'язаний із розумінням психології споживача та механізму утворення взаємозв'язків між бізнесом, очікуваннями споживачів і якостями продукту. Передбачається, що за результатами програми учасники зможуть накреслити портрет своїх споживачів: зрозуміти їхню купівельну спроможність і шляхи доступу до них, а значить, краще зрозуміти свої підприємницькі амбіції. Фінансова складова тренінгів включає дослідження стратегій ціноутворення, особливостей руху коштів та управління фінансами, а також практичний напрям – розробку та коригування плану витрат для початкової стадії бізнесу⁹. На вересень 2021 року Британська Рада провела 35 тренінгів Creative Enterprise Ukraine; вони залучили 733 підприємців-початківців з різних міст України. Під час організації тренінгів вони співпрацювали із хабами та мистецькими організаціями в Києві, Харкові, Львові, Одесі, Дніпрі, Полтаві, Рівному, Житомирі та Івано-Франківську.

⁹ Creative Enterprise Ukraine URL : <https://www.britishcouncil.org.ua/creativeenterprise?fbclid=IwAR2BpAOwMWBsjrhjUJPbM2X8bZ7aSTf-DxVl3gPtXflzFMV0t0w2tT8K5cs>

Про важливість збереження ремесел у цьому регіоні свідчить і підтримка Європейського Союзу, який у межах програми Територіального співробітництва країн Східного партнерства (ЕaPТС) профінансував проєкт «Craft it! Навчися і зроби». Територіально проєкт охоплює межі етнографічного Полісся, тобто Київську, Чернігівську, Рівненську, Волинську й Житомирську області України та Брестську й Гомельську області Білорусі. В Україні ця ініціатива реалізується громадською організацією «Український центр інтелектуального розвитку», яка займається підвищенням рівня соціальної активності на місцевому рівні.

Проєкт «Craft it! Навчися і зроби» підтримується Європейським Союзом і спрямований на розвиток та збереження традиційних місцевих народних промислів і ремесел на території Полісся, їх популяризацію та поширення на нові ринки (насамперед Європи). Він надає безкоштовне навчання й підтримку старту бізнесу в сфері народних промислів, ремесел і хендмейду, допомагає підвищити рівень зайнятості та самозалученості населення в місцевих громадах.

Про необхідність і важливість проєкту свідчить також проведене на початку 2018 року дослідження, згідно з яким Україна посідає третє місце серед країн Європи за кількістю виробів народного промислу, представлених на Etsy, а в окремих категоріях навіть є лідером (рушники, скатертини, пояси і шарфи, етноіграшки). Etsy – це найбільша онлайн-платформа, на якій продають свої вироби майстри з усього світу. Крім того, хендмейд-товари українського виробництва продаються на торгових майданчиках Amazon та Ebay, хоча й мають менший попит порівняно із зарубіжними виробами, що пов'язано головно з відсутністю в Україні платіжної системи PayPal, якій віддають перевагу іноземні споживачі. Незважаючи на це, на інтернет-платформі «Amazon» українські продукти ручної роботи продаються, хоч і в невеликих обсягах. На 2020 рік на ній зареєстровано 750 продавців з України та представлено понад 20 тис. їхніх товарів. Частка ювелірних виробів становить 23,8 % від усіх продажів, домашній декор – 22,9%, аксесуари займають 22 %, канцелярські вироби – 7,5% та вироби для дому – 7,3 %. Близько 70 % усієї продукції

виготовлено з природних матеріалів, що відповідає сучасним еко-тенденціям у споживанні ¹⁰.

Перевагами продажів онлайн для українських майстрів є те, що вони можуть приймати замовлення в будь-який день і час. Наприклад, навіть якщо клієнт вирішив пошукати річ на подарунок серед ночі, це можна зробити не турбуючи продавця. Якщо майстер подбав про якість фотографій свого виробу і зробив досить детальний опис (вказав розміри, описав матеріали, способи застосування і т. ін.), клієнт може зробити замовлення без додаткової попередньої комунікації. Так само майстер має можливість працювати віддалено. Скажімо, майстер суміщає свою творчість з іншою роботою. Торгівля онлайн дозволяє йому зробити вироби доступними для клієнтів навіть тоді, коли він займається іншими справами. Так само, як майстер може представити онлайн повний асортимент своїх товарів незалежно від того, чи є вони в наявності цієї миті. Тобто, якщо майстер продав виріб, але готовий зробити його ще раз, він може залишити у своїй онлайн-«вітрині» такий виріб з поміткою «виготовлю на замовлення». Напевно, найбільш привабливим з точки зору прибутку є розширення аудиторії. Адже покупки онлайн здійснюють клієнти звідусіль – без географічних обмежень. Це означає, що український майстер може відкрити для себе більш платоспроможних покупців із Європи, Америки, Канади, Австралії та навіть Азії ¹¹.

Такий стан речей засвідчує, що вироби українських майстрів мають значний попит на міжнародному ринку й за належної підтримки можуть підвищити рівень життя місцевих громад та зберегти їхню культурну спадщину. Багато українських майстрів досі торгує своїм крамом на тематичних ярмарках, у середовищі, що формується на базі друзів і знайомих, віддаючи їх у місцеві сувенірні крамниці, просуваючи через власні групи в соціальних мережах тощо. Діють такі люди переважно інтуїтивно, рекламуючи себе здебільшого за-

¹⁰ Мельник Ю. В. Сучасні тенденції електронної торгівлі на міжнародному ринку хенд-мейд-продукції. *Modern Economics*. 2020. № 21. С. 138.

¹¹ Онлайн та офлайн ринок рукотворів. URL : <http://www.craftit.org.ua/on-lain-ta-off-lain-rynok-rukotvoriv/>

вдяки «сарафанному» радію. Для багатьох справжнім подвигом є популяризація власної продукції. Особливо на початку вони бояться критики, не знають, як нарощувати базу відвідувачів сторінки, як установити належну ціну та зацікавити потенційних покупців.

Тому важливою складовою проєкту «Craft it! Навчися і зроби» стало проведення тренінгів для майстрів, тобто тих, хто вже займається ремеслом (як початківців, так і з великим досвідом), але не має практики продажів онлайн¹². У рамках проєкту у 2018 році було проведено 10 тренінгів щодо просування мережею «Інтернет» ремісничих виробів у шести містах, таких як Житомир, Рівне, Дубно, Луцьк, Чернігів та Буча. Також відбувся інтенсив для майстрів з усіх проєктних областей у Житомирі. У них узяло участь 330 осіб. Крім того, близько тисячі майстрів були залучені до проєкту дистанційно – через спеціалізовані спільноти в соціальних мережах, де отримали необхідну інформаційну підтримку. Також були проведені презентації для юнацтва (Луцьк, Рівне, Житомир, Обухів, Чернігів), на яких учні дізнавалися про види та сучасний стан народних ремесел в Україні, можливість самозайнятості в цій сфері. Популяризуються ремесла й шляхом зйомок та публікації відео в Інтернеті (оскільки сьогодні це один з найпопулярніших каналів молодіжної комунікації), у яких майстри розповідають про свою роботу та показують технологію виготовлення виробу.

Завдяки проєкту «Craft it! Навчися і зроби!» в Житомирі було відкрито виробничий центр (хаб), у якому безкоштовно навчають всіх охочих роботи з деревом на сучасному обладнанні. Там встановлено токарний верстат по дереву, деревообробний комбінований та фрезерний станки, віброшліфмашину, гравіювальний апарат, 3D-принтер, також навчають роботи з електричним рубанком, електролобзиком та ручним інструментом для деревообробної праці. Робота хабу сприятиме творенню креативного середовища, у якому будуть розвиватися й відпрацьовувати вміння як уже професійні майстри, так і початківці, що прагнуть займатися ремеслами. Хаб – це насамперед і творча лабораторія та майданчик для на-

¹² Трегуб Г. Гуня, гальба, гребінь...

вчального процесу. Створення такого об'єкта сприятиме розвитку креативної економіки в регіоні та підвищенню професійності існуючих майстрів, а отже, якості їхніх виробів, що є візитівкою Полісся-ремісничого¹³.

Утім, ведучи мову про перспективи розвитку народних ремесел в Україні, можна окреслити основні чинники, які на сучасному етапі гальмують їхній розвиток:

- відсутність системної збалансованої культурної та економічної політики держави, яка визначала б пріоритети забезпечення конкурентоспроможності регіонів з використанням їхніх унікальних переваг як у межах держави, так і на міжнародному рівні;

- державні та регіональні програми розвитку осередків ремесел передбачають переважно процес відновлення промислового виробництва, натомість нехтують необхідністю заохочення та підтримки народної творчості, системами винагород народним майстрам, доступом до аудиторії, ринків збуту, можливостями просування ідей, творів, збереженням та розвитком народних традицій, поширенням інформації тощо;

- падіння попиту на високохудожні вироби, засилля низькоякісних імпортних аналогів;

- осередки народних художніх промислів продукують здебільшого сувенірну продукцію, яку часто копіюють виробники азійських країн, унаслідок чого зростає конкуренція на внутрішньому та зовнішньому ринках пропонованого продукту;

- незадовільні фінансово-економічне забезпечення та матеріально-технічна база, практична відсутність застосування інновацій та інвестицій у галузь, недостатнє стимулювання спонсорської та меценатської діяльності;

- тінізація діяльності народних майстрів, низький рівень їх соціального захисту;

- нескоординованість діяльності, а отже, жорстка конкуренція між майстрами в сегментах ринку певного виду продукції, натомість

¹³ Сауляк Б. Підтримка розвитку народних промислів та ремесел в Україні: проект «Craft it! Навчися і зроби!». *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 6. С. 99.

втрата інших ринкових ніш, звуження асортименту пропонованої продукції;

– проблеми із забезпеченням зміни поколінь народних майстрів та збереження традиційних технологій виробництва¹⁴.

Аналізуючи загальносвітові тенденції та ситуацію в Україні, уже сьогодні зрозуміло, що самотужки вирішити ці проблеми представники народних промислів не можуть, а тому існує нагальна потреба розроблення системної державної та регіональної політики, що сприятиме ефективнішому розвитку осередків ремесел, адже вони можуть допомогти створити сучасний етнокультурний бренд України у світі. Досить актуальною є розробка програми та посилення рекламно-інформаційних заходів популяризації художніх народних промислів, зокрема обробки дерева. У досліджуваному регіоні національна культурна спадщина пропагується несистемно й неефективно, що ускладнює її використання для розвитку культурного туризму. Якщо центри художніх промислів, на кшталт Опішні, Ізи, Коломиї, Петриківки, відомі не тільки вітчизняному туристові, але й за кордоном, то поліські осередки маловідомі навіть на регіональному туристичному ринку¹⁵.

Серед державних органів певну роботу для підтримки та розвитку народних ремесел виконує Міністерство культури України. Новостворений департамент креативних індустрій при цьому відомстві включає сектор народних ремесел і планує допомагати ремісникам-підприємцям, зокрема продовжувати внесення змін до чинного законодавства. Народні промисли та ремесла потребують подальшого державного врегулювання та підтримки як креативної індустрії. Зокрема, майстрам потрібно дати можливість реєструвати свою діяльність не як ФОП (фізичних осіб-підприємців), а за спрощеною процедурою – з невеликим щомісячним податком і без над-

¹⁴ Мікула Н. Кластер народних промислів у підвищенні міжнародної конкурентоспроможності регіону... С. 210.

¹⁵ Качаровський Р. Є. Осередки художньої обробки дерева як об'єкти пізнавального туризму Волинської області. *Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»*. Переяслав, 2020. Вип. 55. С. 33–34.

мірної бюрократичної звітності про свою діяльність. Так майстри отримають прозорі та зрозумілі правила, що сприятимуть популяризації заняття й реєстрації ремісником своєї діяльності.

Також за підтримки Міністерства культури України в рамках програми «Малі міста – великі враження» громадянська платформа «Нова Країна» та проєкт Ukraine with love («Україна з любов'ю») планується створити каталог народних промислів, до участі в якому запрошують майстрів із усіх куточків України. Проєкт має на меті популяризувати традиційні та сучасні вироби українських майстрів за кордоном. Автори працюють над створенням онлайн та 3 офлайн-майданчиків для виставок та продажу виробів у міжнародних інституціях – ООН (Женева та Нью-Йорк), Європейський парламент (Брюссель та Страсбург), Рада Європи (Страсбург). Українські митці можуть вибрати один із варіантів участі: паперовий каталог, що буде презентований для посольств та консульств України за кордоном; онлайн-каталог-крамничка на інтернет-ресурсах; участь у ярмарках-продажах на закордонних майданчиках (надання товару для продажу)¹⁶. Такі ініціативи на часі, адже передбачають збільшення потоку туристів у нашу країну, а також сприятимуть розвитку вітчизняного ринку товарів ручної роботи, що дасть позитивний економічний результат. Своєю чергою поширення в глобальній мережі інформації про Україну, її історію, традиційний побут та уклад сприятиме збільшенню попиту на об'єкти матеріальної культури нашого народу, якими є вироби майстрів традиційних ремесел.

Очевидно, що всі намагання держави підтримати народні ремесла є недостатніми. Створити конкуренцію дешевим фабричним аналогам виробу народних ремесел без реальної підтримки держави не можуть. Тому, утративши своє значення в господарстві та побуті людини, у ХХІ ст. вони збереглися лише у вигляді індивідуальної творчості окремих майстрів. Не є винятком і деревообробні ремесла, адже якщо бондарство вже майже зникло, і лише одиниці

¹⁶ Станьте одним з амбасадорів української культурної дипломатії. URL : <https://www.prostir.ua/?news=zaproshuyutsya-narodni-majstry-do-uchasti-u-katalozi-narodnyhpromysliv-uramkah-prohramy-mali-mista-velyki-vrazhennya>

можуть виготовити бочку чи діжку, то різьбярство чи плетіння ще зберігається й навіть набуває певного розвитку завдяки роботі талановитих майстрів.

Одним із найпоширеніших деревообробних ремесел на зазначеній території було бондарство. Асортимент виробів, виготовлених місцевими майстрами, був досить широким: діжки, бочки, рашки, цебри, бодні, жлукта, відра, дійниці, пікні діжі, маснички, гарнці тощо. Матеріалом для виготовлення бондарних виробів слугували передусім сосна («хвоїна», «смолина», «смолове дерево»), дуб, вільха, липа, осика. Його вибір залежав від призначення виробу або бажання замовника. Проте завжди для виготовлення бондарних виробів, особливо для пікних діжок, як і для будівництва, заборонялося брати дерево, у яке влучила блискавка (громовиця).

У дубових діжках («квасниках») засолювали на зиму помідори, огірки, капусту, яблука тощо. Господині відзначали, що заготовлені в них продукти набували особливого смаку. Вочевидь, це зумовлено матеріалом виготовлення таких бочок, адже дуб має дубильні речовини, якими насичувалися заготовлені продукти.

Для зберігання меду використовували лише діжки, виготовлені з липової або осикової клепки. Якщо ж брали інші породи дерева, то діжка починала протікати, адже мед «усушував» деревину, тоді як липа чи осика, маючи високу в'язкість, сушці не піддавалися.

Подібними до діжок, але більших розмірів були кадуби із соснової, осикової, дубової або кленової клепки, у яких найчастіше зберігали зерно, борошно або, якщо була велика сім'я, робили заготовки на зиму. Середні розміри кадуба вміщували 7–10 відер, хоча могли бути й значно більшими.

Бочки відрізнялися від діжок і кадубів опуклим тулубом, двома денами й отвором посередині однієї з клепок або у дні. Вони були призначені для зберігання й транспортування води та інших рідких речовин, а для виносу в поле води робили невеличкі барильця на 1–2 відра, у яких також могли зберігати самогон.

Різноманітне призначення мали й дерев'яні бодні: у менших готувляли продукти, у більших зберігали одяг. Бодні для одягу були

майже в кожній хаті, адже в ній дівчина зберігала придане, яке вона забирала після весілля до «нової» хати. Пізніше їх замінили спочатку на скрині, кухри, а потім і на фабричні шафи. У бодні на 2–3 відра засолювали сало або м'ясо. Вона була на трьох ніжках, які утворювали спеціально зроблені довші клепки й отвори в дні для витікання ропи. Сало солили в невеличких «кадушках», з двома вушами та проробленими в них отворами і віком (кружком) з ясеневим обручем. З 1980-х років для соління сала масово почали використовувати дерев'яні ящики.

Ще одним бондарним виробом, що його використовували для прання (зоління) одягу, було жлукто. Воно мало три ніжки, що утворювалися клепками більшої довжини, та отвір у дні або збоку, який затикали кілком. Спосіб прання у жлукті мав певні відмінності залежно від місцевих традицій; одні господині укладали в нього брудний одяг, пересипаючи його попелом, інші попіл сипали поверх одягу на шматок полотна – «луговник». Найкращим для прання вважався березовий попіл, хоча господині використовували й будь-який попіл з печі. Потім у жлукто виливали кілька «чугунів» кип'яченої води й залишали на кілька годин. Далі зливали з жлукта воду і в цебрі несли одяг до криниці або річки. Тут її полоскали та били прачем – невеличкою дерев'яною дощечкою прямокутної форми з круглою ручкою.

Кожна господиня для замішування тіста послугоувалася пікною (пекотною) діжею, яку виготовляли із соснової або вільхової клепки, іноді кілька клепок робили з дуба, який виконував функцію окислювача, аби тісто краще підходило. Хліб у діжі замішували на розчині – шматку тіста з попередньої випічки, розмоченому у воді. Накривали пікні діжі дубовим чи сосновим віком («кружком»), обтягнутим спеціальним обручем («обичайкою») з розколотої деревини ясеня. Перед першим використанням діжу випарювали кип'ятком із житньою соломною, щоб вона не пахла живицею. В окремих селах діжу завжди ставили на лаві в кутку хати й накривали «надіжником».

Бондарні відра в господарстві були призначені для перенесення та зберігання води, яка навіть улітку довго залишалася прохолодною. Відра найчастіше виготовляли із соснової або осикової клепки.

Також робили спеціальні дійниці («дойниці», «дойонки») для доїння корів. Вони мали менші від відра розміри, тоншу й акуратнішу клепку та одну ручку («вух»), що утворювалась однією із клепок.

Масло збивали в масничках («бійках», «біанках») – невеличких діжечках, складених із клепок або видовбаних із суцільного ковбочка. Щоб збити масло, у масничку наливали сметану та збивали її кийком («колком», «штемпелем») – палицею, з кружком або хрестиком на кінці. Кийок проходив через отвір у кришці («вершнячку») маснички. Така конструкція не давала сметані «вихлюпуватись» під час збивання.

Худобу годували із цебрів, що їх бондарі робили із соснової або дубової клепки. Такі цебра мали два симетричних вуха з отворами, які утворювали вищі клепки. Схожими на цебри, але менших розмірів і лише з одним вухом, були «рашки», з яких безпосередньо годували худобу чи використовували для миття посуду, зливання помий тощо.

Послугувалися бондарними виробами і як мірою зерна. Найчастіше це були гарнці («гарчики») та чвертки («четверки»), які застосовували в разі позичання або молотьби зерна. Водночас побутували гарнці, видовбані зі шматка деревини об'ємом три літри. Гарнці виготовляли з клепок або соснової дранки з одною ручкою об'ємом 4–5 хунтів (1 хунт – 400 г). Четверик у свою чергу робили на пуд або пів пуда (1 пуд – 16 кг).

У процесі виготовлення описаних виробів майстри-бондарі користувалися такими інструментами, як сокира, струт, рубанок («геблик»), фуганок, спуст «хубанок»), «шклубка» («шклубка», «шкребка»), «натягач», молоток, пилки, зачиртач («уторник»), циркуль («розміряч»). Чимало з них вони виготовляли власноруч або ж замовляли в ковалів.

Для виготовлення бондарних виробів намагалися використовувати деревину, зрубану взимку. Породу дерева обирали залежно від її технологічних особливостей, адже правильний вибір деревини для того чи того бондарного виробу значно полегшував роботу майстра й робив його надійнішим у користуванні.

Спочатку стовбур розпилювали на колодки відповідно до висоти потрібного виробу й довжини клепок. Заготовки для клепок розко-

лювали сокирою, по якій били дерев'яною колотушкою («довбешкою») або закладали в розколи дерев'яні клинки і по них ударили обухом сокири.

Попередньо обтісували клепки сокирою, остаточну ж їх обробку здійснювали на бондарній лаві («стелю зі») прямим (правим) або ввігнутих (напівкруглим) стругом.

Бокові частини клепки стругали на спеціальному спусті («хлибанті») завдовжки 1,5–2 м, нерухомо закріпленому догори лезом. При виготовленні клепки багато хто з бондарів послуговувався шаблонами («модлами»), для кожного виробу був окремий шаблон, залежно від його об'єму і форми.

У поступовому процесі виготовлення клепки вертикально уклали в задалегідь підготовлений становник – обруч потрібного розміру. Перші клепки до нього закріплювали за допомогою щипців («вилочок», «хлопчиків», «ласточкиних хвостів») – дерев'яних або дротяних прищепок у вигляді двозубої вилки.

Після укладання всіх клепок бондар шнурком вимірював діаметр отриманого виробу для виготовлення обручів. До середини ХХ ст. вони були переважно дерев'яними. Для них використовували молоду ліщину («орешнік»), яку розколювали по довжині навпід, вирівнювали стругом і замикали в замок. Для стягування клепок та віка хлібної діжі обручі могли виготовляти з тонкої розколотої смужки ясена або клена завширшки 5–6 см зі спеціальним замком. Набивали дерев'яні обручі на виріб спеціальним дерев'яним «набоїчем» з твердих порід дерева та дерев'яним молотком.

Металеві обручі для стягування бондарних виробів робили місцеві ковалі або ж самі майстри з полосового заліза. Їхні кінці зварювали в горні або скріплювали однією-двома заклепками («нютами»). Особливість металевих обручів полягала в тому, що перед набиванням їх потрібно було «вибухтувати», тобто надати форми виробу, аби його площа повністю прилягала до клепки.

Після набивання обручів бондарі чистили внутрішню частину виробу шклубкою («шклубкою», «склубкою», «круглячком») або гебликом («шершебком»), а зовнішню – стругом. Далі приступали до нарі-

зання утора («черти») – спеціальної канавки, у яку вставляли дно. Для цього майстри використовували зачиртач («уторнік») – інструмент з прямокутної або напівзаокругленої дощечки, куди вставляли рейку та закріплювали пластинку з трьома-п'ятьма зубцями на кінці.

Для визначення розмірів дна («кружка») периметр утора бондарним циркулем («розміром», «розмірячем») ділили на шість рівних частин, після чого отриманий розмір позначали на одній або кількох дощечках (залежно від розмірів виробу) й обрізали їх лучковою пилюкою. Дощечки з'єднували кількома дерев'яними кілочками, попередньо висвердливши в них отвори, або шматками товстого дроту. Потім краї дна обтесували сокирою чи стругом до розмірів ширини утора. Після того, відпускаючи верхній обруч, вставляли в утори дно і знову набивали обруч.

Бочки з пуком виготовляли, стягуючи клепки лебідкою або палицею-закруткою. Для полегшення натягування останнього обруча бондарі використовували спеціальний інструмент – натягач.

Бондарні вироби для зберігання й транспортування різноманітних продуктів виготовляли також на державних підприємствах. Так, у с. Острівськ Зарічненського району Рівненської області працював овочесушильний завод, для потреб якого робили діжки об'ємом 50–200 л., колоту клепку для них до середини 1960-х років заготовляли в місцевому лісництві. Бочки для живиці постачав Дубровицький хімілгосп. Загалом, практика використання бондарних виробів для потреб промисловості була ще досить поширеним явищем у другій половині ХХ ст.

За функціональним призначенням, подібним до бондарних, були вироби, видовбані із суцільного дерева. Такі вироби могли виготовляти як майстри деревообробки, так і селяни для власних потреб. Їх асортимент містили кадуби, жлукта, барильця, ночви та ступи, гарнці тощо.

Для зберігання врожаю зернових до середини ХХ ст. використовували кадуби з деревини вільхи, верби або осики, часто – з гнилою серцевиною. Дерево різали на заготовки потрібної довжини й поступово стесували гніль та частину живого дерева до певної товщи-

ни. Роботу виконували пешнею – великим напівкруглим долотом з ручкою, зробленою з твердих порід дерева. Дно кадубів закріплювали дерев'яними кілками, які забивали у просвердлені в стінках і дні отвори, або металевими цвяхами.

Схожими на кадуби за способом виготовлення були жлукта, які використовували для прання в східній частині Західного Полісся. На відміну від кадубів, у жлуктах не було дна, тому одяг складали на постелену на дні солому. Процес прання в них здійснювали так, як і в бондарних аналогах.

Цікавими видовбаними виробами були також невеличкі барильця для зберігання горілки. Їх видовбували з деревини клена з гнилою серцевиною й натягували кілька обручів. Потім з двох боків вирізали утори й розпарювали заготовку в гарячій воді, аби можна було закласти обидва дна. Потім виріб висушували, підтягували обручі й робили в дні отвір, який затикали дерев'яним чопом. Якщо ж дно трохи протікало, його ззовні заливали воском.

Видовбаними виробами були також ночви («ночовки») з розколотої навпіл деревини осики, вільхи, липи, сосни, берези чи верби. Ззовні їх обтесували сокирою, а всередині видовбували теслом («теслицею», «тесолькою») та вичищали шкльобою («шкрібкою»). Тесло мало робочу металеву частину, загнуту півмісяцем, і дерев'яну ручку круглої форми. У побуті ночви використовували залежно від розмірів: у менших місили тісто, у більших прали білизну, купали дітей тощо.

Для подрібнення зернових культур селяни послуговувалися ручними ступами, які виготовляли зі шматка суцільного стовбура сосни, берези чи вільхи, продовбуючи отвір завглибшки до 0,5 м. Для полегшення процесу видовбування отвір спочатку розсвердлювали крентачем («тибльом») і лише потім продовбували долотом або пешнею. Подальший процес виготовлення ручної ступи, як зазначає бондар із с. Князівка Березнівського району Рівненської області, відбувався в такий спосіб: «Видовбав його, а потім пошов да назбирав шишок сухих в леси, шишок просто соснових, да туди жару всипав, і воно горить, курить. І всьо. Горить до теї степені, шо вже воно геть до тих пор догарає, де вже кончаєца осе вивертяне. Воно вже тамеки

саме голле. А, нема вже, вигоріло, потом його вісипав, потом долом таким просто загнутим, там є, відовбав-відовбав-відовбав, а потом така шклябочка робиця, да його вістругав усередині чистенько, гарненько кругом... Видовбав, вичистив чистенько, гладенько, да сокирою се б тесав поверху, зачистив так як треба»¹⁷. Дехто з майстрів обмазував глиною краї отвору, щоб уберегти їх від прогорання. Товкли в такій ступі березовим, грабовим або дубовим товкачем. Крім ручних, місцеве населення використовувало й ножні ступи, які потребували менше зусиль під час роботи.

Дослідивши бондарство Полісся, можна констатувати наявність багатьох бондарних центрів у минулому. У с. Осова Дубровицького району та с. Поліське Березнівського району Рівненської області ще в середині ХХ ст. бондарством займалися майже в кожній «хаті». Загалом с. Поліське здавна вважали одним із поліських центрів бондарного ремесла, про що засвідчує й назва «цебрики», якою ще й дотепер номінують його жителів мешканці сусідніх сіл. Власні вироби місцеві бондарі збували як у сусідніх селах, так і на базарах. Бондарку продавали за гроші або міняли на зерно, беручи за виріб стільки зерна, скільки в нього можна було насипати.

Особливої уваги заслуговує с. Чорниж Маневицького району Волинської області, що здавна вважалось бондарним осередком і де існували цілі бондарні «династії». Найвідомішим майстром сьогодні в с. Чорниж є **Сергій Кушнір, який разом зі своїм сином Дмитром продовжують виготовляти бондарні вироби на замовлення**. Їхні діжки, цебра, «маслобійки», барила, бочки, банні посудини замовляють навіть до Польщі та Німеччини. Для обробки матеріалу майстри користуються ще дідівським спустом, інструментом, якому вже понад 150 років, а частину процесів уже оптимізували за допомогою станків. Найбільше люблять працювати з дубом. Наголошують, що дубова бочка служитиме людям понад пів століття, тоді як для зберігання капусти, наприклад, рекомендують використовувати осикову клепку. Бондарі розповідають, що виготовляли й ексклю-

¹⁷ Записано Б. Сауляком 2 серпня 2013 р. в с. Князівка Березнівського р-ну від Іллюка Стаса Дорофійовича, 1936 р. н.

зивні речі – діжку на 500 л, а купіль – на дві тонни води. До прикладу, діжку на 100 л бондарі роблять за кілька днів. А зі столітнього дуба виходить таких лише чотири. Загалом Сергій Кушнір із сином Дмитром уже виготовили сотні бондарських виробів. Висота найбільшої бочки, яку колись зробили, сягала 1 м 80 см, а в діаметрі – понад півтора метра. Популярність своїх виробів майстри пояснюють тим, що бондарів у селах зараз одиниці¹⁸.

Загалом, сучасні майстри в селі при виготовленні бондарних виробів уже майже відійшли від традиційних технологій. Струг уже замінений електрорубанком, а спуст – столярним станком, замість зачиртача користуються електрофрезером, а діжку стягують за допомогою механічної лебідки. Проте говорити, що традиційна технологія сьогодні втрачена не можна, адже її передають молодому поколінню, і бондарні «династії» продовжують існувати.

Самостійним видом деревообробки, що здавна забезпечував українців господарським начинням, було лозоплетіння. Багато селян самі займалися цим ремеслом, якщо в їхній місцевості було достатньо природних матеріалів, або купували плетену продукцію у майстрів. Серед селян вироби з лози мали особливий попит через свою зручність, доступність і достатню міцність.

Асортимент плетених виробів був досить різноманітним: кошики, коші, колиски, коробки, «вереньки» («кошівки»), постолі тощо. При цьому набір інструментів для роботи не вирізнявся особливим розмаїттям, здебільшого це були ніж та шило, а в кінці ХХ ст. почали використовувати ще й сікатор.

Для виготовлення кошиків та кошів застосовували лозу («молокиту», «дубці») та коріння сосни. Лозу заготовляли пізньої осені або взимку, доки не було сокоруху. Майстрували лише ножем, іноді основу кошиків сплітали з дроту, обплітаючи її лозою. У сучасних умовах лозу часто замінюють мотузками, шпагатом чи дротом.

З лози та коріння сосни, яке розрізали на двоє, плели кошики для соління сала, риби, які відрізнялися наявністю плетеної накрив-

¹⁸ Усе життя майструє купелі для бань. URL : <https://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/27247-27247/>

ки. Із цих самих матеріалів на території сучасної Рівненської області плели колиски для дітей, на які був чималий попит, майстри ніколи не везли їх з базару назад додому.

Однак сучасні фахові майстри для своїх виробів частіше використовують варену лозу, з якої обдирають кору. Цей процес досить трудомісткий: гнучкі дерев'яні пруті варять у будь-якому великому посуді або, наприклад, у саморобному металевому котлі-трубі, для того, щоб отримати рівну довгу лозу. Деревина має кипіти від однієї до трьох годин, залежно від товщини прута. Після варіння з гілочок обдирають кору і залишають їх сохнути. Лозу потрібно добре просушити, оскільки вологі гілочки могли покритися цвілью. Потім перед роботою таку лозу кладуть у воду, щоб вона намокла і стала гнучкою¹⁹. Фахові майстри також знають кілька видів плетіння, що дає їм можливість виготовляти широкий асортимент виробів, як, скажімо, хатніх меблів, що так і не стали масовим явищем в інтер'єрі житла.

Для плетіння коробок використовували соснову дранку: вибирали сосну, яка росла на сухих місцях, різали її на заготовки потрібного розміру. Робили зарубку в нижній частині, перевіряли, чи вона дереться. Сосну, яка не піддавалася обробці, називали «крежова»; вона мала червоний відтінок деревини й росла переважно на болоті. Іноді частина сосни, та, що до сонця, була придатною для обробки, а протилежна могла бути вже «крежова». Зрубану сосну різали на заготовки потрібного розміру й розколювали сокирою на чотири частини, відкидаючи стрижень, потім кололи ножом на тоненькі драночки. Якщо заготовка була сухою, її потрібно було розпарити в гарячій воді. Коробки із соснової дранки виготовляли переважно в регіонах сучасної Рівненської області, а у Волинській області більшого поширення набули «вереньки» («кошолки», «кошілки»). Найчастіше її використовували для збирання ягід або грибів, сіяння зерна або й навіть перенесення дітей. Сплітали «вереньки» з бересту, липових лик або молодого дуба, якого попередньо розпарували і роздирали.

Майже в кожній поліській селянській родині ще в першій половині ХХ ст. плели постолі – спеціальне взуття з кори лози, рідше

¹⁹ Сентемон Н. Вироби з лози. Світлиця. 2012. № 2. С. 58.

липи або в'яза. Деякі господарі спеціально садили в'язи на власних городах, аби мати з чого плести постолі. Кору обдирали, коли «стане гриміть навесни, стане розвіватся ди й починали дерти його, бо тільки до Петра отстає кора»²⁰. Заготовлену кору скручували у верчі і ставили сушити, зазвичай, на горище.

Потреба в постолах серед місцевого населення була досить великою, адже вони швидко зношувалися й потрібно було постійно плести нові. Інколи чоловіки збиралися в одній хаті і ввечері при світлі лучини плели постолі. Перед роботою висушену кору розмочували в теплій воді. Узимку постолі взували, додатково утеплюючи ноги соломною або волосінню – травою, що росла на болотах, й обмотували онучами. У спеціальні вуха «просиляли» волоки («поводочки»), сплетені з конопель або льону шнурки, у які для більшої надійності могли вплітати волосінь з кінської гриви чи хвоста.

На території Полісся побутувало також взуття, видовбане зі шматка дерева – «дрепи» («трепи», «кандали»), яке було некомфортним під час ходьби, тому й не набуло поширення. Послугувалося місцеве населення і взуттям на дерев'яній підшві – патинками («кломбами»), на яку набивали поверх шматки шкіри або старого взуття. Значно зручнішим вважали взуття, виготовлене з автомобільних шин та камер – «гумовці».

Крім виготовлення у приватних господарствах, плетені вироби в Україні (у радянський період) виготовляли й на великих підприємствах. Серед них можна виділити фабрики лозових виробів у Чернігові та Боромлі, Корсунь-Шевченківську фабрику «Корсунчанка», Хустську фабрику «Нарциз» на Закарпатті та багато інших. Також відомим центром лозоплетіння було й залишається сьогодні с. Іза на Закарпатті.

На Поліссі найвідомішою є Чернігівська фабрика лозових виробів, яка веде свою історію з 1925 року й залишається однією з небагатьох, які функціонують нині. Тут виготовляються вироби з лози, ротангу, техноротангу та абаки. Основу асортименту складають гарнітури плетених меблів: «Чернігівчанка», «Ювілейний», «Тетяна» –

²⁰ Записано Б. Сауляком 29 липня 2013 р. в с. Балашівка Березнівського р-ну від Іванчука Талеймона Васильовича, 1928 р. н.

столи, крісла, дивани дитячі, а також корзини, декоративні вази, хлібниці, підставки, корзини для квітів тощо. Плетені меблі виготовляються здебільшого з ротангу, тому що саме цей матеріал відновив потяг до використання плетених меблів у Європі. Законодавницею моди в галузі плетіння стала Італія, де й сьогодні виготовляють офісні та домашні меблі різних конструкцій. На Чернігівській фабриці, крім класичних віденських стільців і крісел-качалок, виготовляють крісла та інші предмети меблів для інтер'єру барів, кафе й офісних приміщень. Зі зростанням попиту на меблі з лози їх виготовлення ставиться на промислову основу. Вживаються заходи до механізації трудомістких операцій. Тому останнім часом переважає випуск набірних і «палицевих» меблів. Сидіння, спинки, ніжки й інші несучі конструкції таких меблевих виробів роблять у вигляді дуг, які виготовляють із лозових палиць без кори, обплетених лозяними та різнокольоровими поліхлорвініловими стрічками. Визнаними майстрами фабрики є В. О. Кирик, Е. І. Петренко, М. М. Струк, М. І. Хоменко. Це єдине підприємство України, занесене в європейський каталог виробників плетених меблів. Чернігівська фабрика лозових меблів має свої представництва в більш ніж десяти містах України ²¹.

На Поліссі працює багато сучасних майстрів лозоплетіння. Серед них помітною є мистецька постать Галини Федорівни Кучер (1949 р. н.). Успадкування родинної традиції лозоплетіння вона поєднує з прагненням оновлювати форми й декор своїх лозяних виробів згідно із сучасними потребами споживачів і вимогами новочасної стилістики ²². Майстриня освоїла закордонні досягнення цього виду мистецтва, виховала понад 70 талановитих учнів. Їй підвладний увесь можливий асортимент – від великорозмірних меблів і найрізноманітніших обрисами місткостей до мініатюрних галантерейних дрібничок. Однаково впевнено відтворює вона традиційні хотянівські кошики – «білйові», «вибиранки», «пасхальні», «сипанки», «ягідні»

²¹ Зузяк Т. П. Історія та теорія художнього плетіння з рослинних матеріалів в Україні (XIX–XX ст.). Вінниця, 2020. С. 78.

²² Традиційне декоративно-ужиткове мистецтво Полісся. URL: <http://bervy.org.ua/2013/05/tradytsijne-dekoratyvno-uzhytkove-mystetstvo/>

тощо і komponує принципово нові твори, у яких сполучає проварену до відтінків різного насичення лозу з квітками зі стебел соломи та гілочками плодкових дерев (як у тарелі «Садок вишневий коло хати», що показаний серед інших її творів на всесвітній виставці кошикарства в Парижі, організованій ЮНЕСКО 1991 року). Галина Кучер стажувалася в Німеччині, працює з колегами з Баварії та інших федеральних земель, відвідала музеї по всій країні та в сусідніх Австрії, Франції, Польщі. Завдяки Галині Кучер Україна тепер представлена в найбільшому в світі музеї кошикарства в Міхелау (Баварія). Вона докладає багато зусиль для пропаганди українського лозоплетіння ²³.

Слід також відзначити майстриню народної творчості з Житомирщини, активну учасницю міських, обласних, всеукраїнських та міжнародних виставок майстрів традиційного народного та сучасного декоративно-прикладного мистецтва Бондарчук Людмилу Андріївну ²⁴, членкиню Національної спілки майстрів народного мистецтва України Гончар Лідію Іванівну ²⁵. На Всеукраїнському симпозиумі з лозоплетіння, що проходив на базі Центру ремесел м. Чернігова, Л. І. Гончар здобула визнання одного з найкращих майстрів лозоплетіння України. На лозоплетільній фабриці «Веснянка» на Ратнівщині працювала Паша Андронівна Чернуха, а після її закриття продовжила займатися ремеслом вдома. Найпопулярнішими виробами є пасхальні кошики, кожен з яких є неповторним і відрізняється один від одного. Також замовляють у майстрині такі декоративні вироби, як вулики, возики, криниці з відром для встановлення їх на підвір'ї біля житлових будинків, корзини для дров, хто має камін в будинку, для грибів тощо. Багато виплітає ваз для квітів, різні вироби для цукерок, печива, косметики, хлібниці, фруктовниці тощо ²⁶.

²³ Лозоплетіння в Україні та Дніпропетровщині (XIX–XX ст.). URL : <http://www.museum.dp.ua/article0401.html>

²⁴ Бондарчук Людмила Андріївна – майстер народної творчості лозоплетіння. URL : <https://www.tvorchist.com.ua/bondarchuk-lyudmila-andriyivna-mayster-narodnoyi-tvorchosti-lozopletinnya.html>

²⁵ Народні ремесла Чернігівщини. URL : <https://vseosvita.ua/library/narodni-remesla-cernigivsini-68273.html>

²⁶ Плетені вироби волинянки розійшлися по усьому світу. URL : <https://www.volynnews.com/news/society/pleteni-vyroby-volynianky-roziyshlysia-po-usomu-svitu/>

Загалом, лозоплетіння – одне з небагатьох деревообробних ремесел, що не тільки не припинило свого існування у XXI ст., а й набуло нових професійних рис. Сьогодні селяни вже майже не виготовляють ужиткових предметів з лози для власних потреб, оскільки з'явилося достатньо промислових аналогів. Натомість продовжують займатись цим ремеслом фахові майстри, які вдосконалюють техніку плетіння й розширюють асортимент продукції. Сучасні майстри виготовляють вироби, які, крім суто практичного значення, мають декоративну функцію. Наймасовішими є, безперечно, декоративні пасхальні кошики. Майстри виготовляють також на замовлення різноманітні меблі: крісла, крісла-качалки, дивани, скрині для одягу, етажерки, столи, стільці, підставки під кімнатні рослини тощо.

Ще одним деревообробним ремеслом, що активно розвивається і сьогодні, є різьбярство. Різьблення сучасні майстри виконують за допомогою різноманітних різців, які купують спеціальними наборами або виробляють чи модифікують самостійно під свій стиль роботи. На початковому етапі виробничого процесу підбирають деревину залежно від призначення того чи іншого виробу. Найкраще для заготовки підходить деревина липи, вільхи берези, осики, дуба, бука, горіха, груші. Умільці-різьбярі вказують, що таку деревину краще заготовляти пізно восени або взимку й добре висушити, аби вона з часом не деформувалась.

Існує значна кількість видів різьбярства, але за технікою виконання та видом декоративного виробу всі вони поєднуються в кілька самостійних груп: контурне, геометричне, накладне, прорізне, плоскорельєфне, пропильне. Найбільш поширеними видами є контурне та геометричне різьблення. Контурне різьблення відрізняється незначним поглибленням ліній візерунка щодо поверхні, завдяки чому малюнок виходить чітким, виразним. Цей вид різьблення вимагає точності в промальовуванні, адже будь-які промахи особливо впадають у вічі. Застосовується різьблення контурного типу в основному для невеликих виробів. Різьблення геометричного типу є простішим у виконанні. Складається воно з найбільш простих у виконанні елементів – виїмок, променів, трикутників. Із цих елементів ство-

рюються зірочки, квіти, шашки й інші орнаменти. Плоскорельєфне різьблення характеризується інтенсивним поглибленням малюнка в товщу деревини. При цьому різьблений візерунок перебуває в єдиній площині з його тлом, тобто з дошкою. За умови пропильного різьблення візерунки, попередньо намічені на площині, вирізаються викрутною пилкою або лобзиком. Декоративність і тонкість роботи виходить за допомогою ажурною сітки. Часто цей вид різьблення є своєрідним продовженням, більш досконалим варіантом плоско-рельєфного. Прорізне різьблення використовується для створення плоских візерунків, елементи якого щільно стикаються з обрамленням і між собою. Вони можуть бути різної висоти, і тоді різьблення стане прорізним, ажурним. Таким видом різьблення декорують зазвичай меблі, предмети побуту²⁷.

Дослідник поліського народного мистецтва Ю. Лащук, вивчивши різноманітні різьблені вироби регіону, виділяє два види поліського різьблення: західнополіський та східнополіський. Перший, властивий західному регіону, характерний збереженням і пануванням найдавніших елементів та мотивів, що єднає це різьблення зі зразком різьби Бойківщини, частково й Чернігівщини. Цими мотивами, виконаними за допомогою плоского (інколи напівкруглого) долота, ножа, ручної пилки, свердла, циркуля, прикрашені конструктивні частини меблів та різних побутових предметів.

Деякі інші особливості властиві східнополіському типу різьблення. Тут поряд із найпростішими побутовіють складні рішення, помітна композиційна різноманітність та виконавська вишуканість. У зоні Східного Полісся маємо більший арсенал елементів, застосування кількох технік різьби. Найвні спроби метафоричних (найчастіше алегоричних) зображень. Основу східнополіського різьблення складають геометричні елементи солярно-магічного походження: розети, зубці, ромбоподібні «пшенички» та рядки «крапок», а також мотиви, що походять від «дерева життя». Поряд – зображення пта-

²⁷ Гупік О. М. Роль декоративно-прикладного мистецтва в становленні сучасної деревообробної справи. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2017. Вип. 3. С. 27.

хів, звірів, людських постатей. Усе це виконано способом ритування, тригранно-виїмчастого різьблення або ж поєднанням обох технік.

Знайомство з описаними пам'ятками наводить на думку, що на Поліссі наявний оригінальний вид народної різьби, відмінний від гучульської із властивою їй лінійною геометризацією, чи полтавської, яку вирізняє заокругленість елементів, рясність мотивів. Для поліської різьби характерною є перевага ритованих мотивів, які доповнюються простими формами та елементами, виконаними виїмчастим різьбленням за допомогою плоского долота або ножа. Характерною ознакою поліської різьби є розрідженість, нечисленність елементів, домінанта геометризованих форм. Стрункістю та легкістю ритмів ця різьба органічно поєднується з простими формами дерев'яних предметів. Разом з тим зазначимо, що обриси та окремі мотиви поліської різьби співзвучні з іншими видами образотворчого фольклору – оздобами народного будівництва, ткацтва, вишивки, писанкарства, розписів²⁸.

Аналізуючи різьбярство як деревообробне ремесло, слід зазначити, що його розквіт на території України розпочався в другій половині XIX ст. Це був період, коли різьблення виділилося в окрему галузь і ним почали займатися цілі династії. Найвідомішою є династія Шкрібляків, до якої належали батько та його три сини, що не тільки зберегли традиції народної різьби по дереву, а й збагатили їх новими художніми і технічними прийомами²⁹.

У другій половині XX ст. художнє різьбярство набуває масштабів «радянського народного мистецтва». Майстрів-різьбярів постійно запорошували експонувати свої вироби на різноманітних виставках та з'їздах. Вони були своєрідними представниками «процвітаючого» народного мистецтва, що відображали у своїх виробах найкращі зразки соціалістичного реалізму.

Інша ситуація простежується в кінці XX – на початку XXI ст., коли майстри дістали можливість вільно працювати на ринок. У цей час на теренах України працює багато фахових різьбярів. Вони ви-

²⁸ Лащук Ю. Народне мистецтво українського Полісся. Львів, 1992. С. 32–33.

²⁹ Будзан А. Різьба по дереву в Західних областях України. Київ, 1960. С. 24.

готовляють різноманітні меблі, скульптури, картини, рамки для картин, іконостаси та ін. Серед постатей різьбярів, що працюють на території Поліського регіону, можна виділити Василя Позніка³⁰, Анатолія Гаєвського³¹, Петра Онищука³², Андрія Каменецького³³, **Анатолія Колошина³⁴ та багато інших.** Їхня творчість є яскравим проявом сучасних мистецьких практик.

Загалом сучасне різьбярство вирізняється легкістю в запозиченні різноманітних форм, прийомів, художніх ідей, здатністю майстрів водночас працювати в різних галузях, жанрах, стилістичних напрямках. З іншого боку, на творчість різьбярів впливають і сучасні тенденції розвитку традиційного і професійного художнього деревообробництва³⁵. Різьбярство ніколи не було статичним явищем, адже постійно виникали нові техніки, з'являлися більш досконалі інструменти, а різьблені предмети стали не просто окрасою оселі, а зразками декоративно-прикладного мистецтва українців.

Важливе місце серед промислів та ремесел Полісся (ще на початку ХХ ст.) займало бортництво – збирання бджолиного меду з природних чи штучно виготовлених дупел дерев чи пересувних бортей, яке становило практично основний спосіб господарювання. Бортництво в поліському регіоні мало вигляд допоміжного, сезонного, однак надзвичайно почесного заняття. У весняно-осінній період пасічники доглядали за бджолами, у зимовий зазвичай виготовляли нові колоди. У нашому дослідженні детально зупинимось на бортницьких колодах, як виробках деревообробки. Вибір деревини для вуликів залежав від конкретної місцевості й потрібних якостей деревини. Пануючою в цьому сенсі була сосна. Також використовуву-

³⁰ Познік Василь Степанович. URL : <http://lib.sowa.com.ua/InPor/poznik.htm>

³¹ Гаєвський Анатолій Миколайович – майстер народної творчості різби по дереву. URL : <https://www.tvorchist.com.ua/gayevskiy-anatoliy-mikolayovich-mayster-narodnoyi-tvorchosti-rizbi-po-derevu.html>

³² Онищук Петро Федорович. URL : <https://rocnt.com.ua/?p=471>

³³ Чернігівця назвали майстром року. URL : <https://cheline.com.ua/news/society/chernigivtsya-nazvali-majstrom-roku-114202>

³⁴ До 70-річчя видатного українського різьбяра Анатолія Колошина. URL : <http://www.n-slovo.org.ua/statti/52-do-70-richchya-vidatnogo-ukrajinskogo-rizbyara-anatoliya-koloshina>

³⁵ Бойчук В. Різьблення деревини (історія, методика, практика). Вінниця, 2011. С. 40.

вали дуб, осику, березу, вільху. Однак ці породи мали й певні недоліки з погляду на тримання у них бджіл. Дуб, наприклад, узимку сильно накопичував вологу, що порушувало теплообмін усередині колоди. Осику й березу поліщуки вважали породами, що бояться шашелю та швидко трухнуть, а отже, є недовговічними³⁶.

Починали роботу з виготовлення борті з прорубування невеликого отвору за допомогою сокири з широким лезом («барда»), після чого довбали камеру борті за допомогою традиційного бортиницького долота – пішні. Пішня – металеве долото з довгою замашною ручкою, на довгому дерев'яному держаку, який у верхній частині має потовщення, щоб було легше довбати. Для виготовлення пішні брали переважно тверде важке дерево – граб, дуб, ясен. Також для видобування бортей використовували інші допоміжні пристосування. Для полегшення роботи спочатку прокручували дірки свердлом («тиблем»).

Зараз чимало бджолярів для виготовлення колодних вуликів використовують сучасні технічні пристосування, наприклад бензопилу, якою вирізують середину колоди, а потім дочищають пішнями та скоблями. Раніше для того, щоб видовбати один колодний вулик із уже відпиленої заготовки, витрачали цілий день. Тепер, використовуючи бензопилу, за день колоду можна не тільки виготовити, але й підняти на дерево³⁷.

Хоча зовні колодний вулик є суцільною конструкцією, функціонально він ділиться на кілька частин, кожна з яких має своє призначення. Збоку вирізаний вузький поздовжній отвір («довж»), через який здійснюють догляд за бджолами й вибирають мед. Отвір щільно закривається брусом, який колись також називали «довж», а тепер часто кажуть просто «брусок». В окремих вуликах він складається з двох частин, щоб можна було відкрити верхню або нижню частину колоди. Над «довжею» або біля «очей» поперек колодного

³⁶ Несен І. Поліське бортиництво як галузь традиційних чоловічих знань (друга пол. XIX – XXI ст.). *Вісник Львівського університету. Серія : історія*. 2012. Вип. 47. С. 176.

³⁷ Дмитренко А. Лісове бджільництво Правобережного Полісся України. *Матеріали до української етнології*. 2016. Вип. 15. С. 75.

вулика вставляли дерев'яну планку для підтримування вощини, щоб вона не обривалася під вагою зібраного бджолами меду:

У бортях і старих колодних вуликах, які стояли по лісах, зверху над «довжю» й під нею вбивали два кілочки, на яких кріпили плаху, що прикривала «довж», захищаючи її від лісових шкідників (ведмедів, куниць, дятлів та ін.). У різних селах її називають «снеть», «стропка», «доска накладна». Недалеко від «довжі» зроблено отвори для прольоту бджіл, які в колодних вуликах називають «очима», чи «очками», а тепер усе частіше вживають назву «льоток», більш характерну для рамкових вуликів. Зверху вулик-колоду накривали шматком бересту (тепер використовують толь, пластик, шифер, плівку, бляху тощо), який притискали «кругом», зробленим із розколеної пополам колоди. На зиму колодні вулики зверху ще й утеплювали матами з очерету або лепехи³⁸.

Для того, щоб користуватись та доглядати за колодами, потрібно було мати спеціальне знаряддя. Колода або дупло розташовувалось на висоті 8–10 м і для того, щоб піднятись на таку висоту, використовували острог («тичку»). Острог – це найпростіший пристрій-драбина, який виготовляли з тонкої гіллястої деревини із сучками при стовбурі. З часом бортники винайшли більш зручний та досконалий пристрій, який називається «лезиво» («лазиво», або «жень»). Це довга мотузка плоскої або круглої форми на кінці якої був гак; до неї прив'язували спеціально зроблене крісло, у яке сідав господар і, підтягуючи кінець, піднімав сам себе. Ще одним важливим інструментом була коробка для зберігання меду («лазбель»). Її виготовляли з кори липи³⁹.

Хижацьке вирубування лісу в Україні за останні десятиліття, інтенсивне рільництво (розорювання лук, лугів, пустирів, що відбуваються на фоні глобального потепління, та неконтрольоване ви-

³⁸ Дмитренко А. Бортництво Березнівщини: традиції, сучасний стан і перспективи включення до історико-культурних туристичних ресурсів (за польовими етнографічними матеріалами). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. № 13. С. 148.

³⁹ Бортництво як традиційний промисел українського Полісся. URL : <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/article/view/4144/4080>

користання пестицидів у сільському господарстві,) згубно впливають на екологічну ситуацію в країні, а також на популяцію бджіл. Відродження бортництва як одного із засобів збереження лісових бджіл, а разом із цим біологічного різноманіття світу сприятиме дотриманню екологічної рівноваги. У 2018 році цей промисел було включено до Національного реєстру об'єктів нематеріальної культурної спадщини. Носіями бортництва себе визнали близько сотні осіб у Рівненській та Житомирській областях, багато з них – нащадки бортників і користуються родовими бортними деревами та бортнями, отриманими у спадок. Ініціатором культурної паспортизації цього явища стало громадське об'єднання «Бортники України», засновники якого Максим Пчелов та Олексій Нагорнюк не лише дослідили традиції бортництва, але й перейняли це ремесло від практикуючих бджолярів. Об'єднання наполягає на збереженні автентичних знарядь праці та традиційних підходів до промислу і має на меті його популяризацію саме як етнокультурного явища ⁴⁰. «Бортники України» на регулярній основі проводять етнографічні експедиції, здійснюють реконструкції традиційних знарядь бортництва, беруть участь у просвітницьких лекторіях, знімають тематичні відео тощо.

У співпраці з «Бортниками України» парк природи «Беремицьке» (Чернігівська обл.) працює над створенням нової туристичної локації – невеликого музею-скансену бортництва на території парку. Колоди із бджолами уже прикрашають собою екостежки парку, що дає можливість туристам спостерігати за життям бджіл у їхньому природному середовищі. Парк у себе на території планує створити осередок та навчальний центр бортництва – базу для науковців і привабливу туристичну локацію. З 2016 року на Рівненщині реалізується масштабний туристичний проєкт із бортництвом у основі. «Медове коло» – чи не перший в Україні глобальний туристичний проєкт зі стратегією розвитку. Він має на меті просування регіону як локації зеленого туризму та популяризацію медового промислу, адже область славиться виробництвом меду та продуктів з нього.

⁴⁰ Бондаренко Г. Бортництво в контексті сучасних екологічних проблем. Бортництво Полісся. Київ, 2020. С. 142.

Автори маршруту хочуть об'єднати бортників та донести до широкого загалу інформацію про них, організувати їхню діяльність через залучення до майстер-класів, виставок, подій та екскурсій ⁴¹.

Також в Україні стартував Національний проект зі збереження та популяризації традицій бортництва. Національний проект «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» презентували в Київській обласній державній адміністрації. Проект об'єднує Київську, Житомирську та Рівненську області й покликаний популяризувати та зберегти традиції бортництва і бджолярства.

Проект реалізується за підтримки Українського культурного фонду. Партнерами виступили Управління культури і туризму Рівненської обласної державної адміністрації, Вишгородська міська рада, Олевський краєзнавчий музей та Сарненський історико-етнографічний музей. Проект також підтримали Київська, Житомирська та Рівненська обласні державні адміністрації.

Як відомо, традиції бортництва в Україні налічують понад 1000 років. Воно відіграло значну роль у соціально-економічному житті Східної Європи. Щоб презентувати та популяризувати цю архаїчну традицію, організатори проекту збирають всю інформацію з дев'яти музейних установ України та розміщують її у віртуальному Музеї бортництва ⁴². Сьогодні сайт віртуального Музею бортництва працює у вільному доступі. Це єдина за своїми масштабами платформа, яка в повному обсязі презентує традицію бортництва в Україні. У розділах сайту зібрано статті, відео та фотогалерея, експозиція, тривимірні моделі приладів для бортництва. Також там створені віртуальні філії музеїв трьох областей (Київської, Житомирської та Рівненської), де є експозиції по бортництву.

Віртуальний музей бортництва унікальний тим, що на ньому зібрано єдиний фотомасив усіх даних про бортництво. Серед них – матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів

⁴¹ Петраускене А. Можливості використання бортництва для розвитку туризму та культурно-просвітницької діяльності. Бортництво Полісся. Київ, 2020. С. 104.

⁴² Україна хоче внести «Бортництво Полісся» до списку нематеріальної спадщини ЮНЕСКО. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3125505-ukraina-hoce-vnesti-bortnictvo-polissa-do-spisku-nematerialnoi-spadsini-unesko.html>

влади та управління України, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, Державного архіву Київської області, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Розроблені в межах проекту інтерактивні просвітницькі матеріали можуть стати основою досьє для номінування традиції бортництва до Репрезентативного списку нематеріальної спадщини ЮНЕСКО⁴³. Сьогодні до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства внесено два елементи нематеріальної культурної спадщини України: «Петриківський розпис – українське декоративно-орнаментальне малярство» (2013), «Козацькі пісні» – явище виконання степових пісенних творів (українських козацьких пісень) у Дніпропетровській області» (2016).

Щороку бортництво входить до рейтингів світових видань як професія, що зникає. Читаючи окремі матеріали про розвиток бджолярства, можна натрапити на хибні висновки про те, що бортництво вже зникло з території Європи. Насправді ж промисел викликає дедалі більший інтерес дослідників та практиків. Зокрема, у грудні 2020 року культуру бортництва Білорусі та Польщі внесли до Репрезентативного списку ЮНЕСКО нематеріальної культурної спадщини людства. На українське Полісся все частіше приїздять дослідники з Польщі, Латвії та Німеччини⁴⁴. На пострадянському просторі бортний промисел зараз існує в Литві, Башкортостані; як екокультурний проект, його у 2013 році відроджено в Польщі, з 2014 року – у Німеччині, Швейцарії, у 2017 році – у Франції. Штучні борті, зроблені в деревах у рамках ініціативи «Природне бджільництво», з'явилися нещодавно у США та Великобританії⁴⁵.

В Україні, у регіоні Полісся, нараховується більше ніж 100 спадкових бортників, які володіють близько 1000 вуликів. У с. Купель бортництвом займається близько 15 мешканців, зокрема в одній родині – 4 особи середнього й молодшого покоління. Сучасний

⁴³ Анатолій Хромов. Участь у проєкті «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» чітко вкладається в Стратегію розвитку архівної галузі. URL : <https://archives.gov.ua/ua/анатолій-хромов-участь-у-проєкті-бор/>

⁴⁴ Зберегти бортництво. URL : <https://ukrainer.net/zberehy-bortnytstvo/>

⁴⁵ Бондаренко Г. Бортництво в контексті сучасних екологічних проблем... С. 144.

ареал поширення бортництва – Зарічненський, Дубровицький, Володимирецький, Сарненський, Березнівський, Рокитнівський райони Рівненської області, Ємільчинський, Олевський, Овруцький райони Житомирської області. Регіон найбільшої концентрації спадкових бортників і активної традиційної практики – північ Рокитнівського, Олевського та Овруцького районів Рівненської та Житомирської областей. Знання сучасні бортники отримують у спадок від батьків або дідів; дехто шукає старожилів з інших родин у межах свого села й розпитує про особливості промислу, купує бортницькі пристрої, власноруч виготовляє нові. Як правило, процес передачі бортницьких знань відбувається під час спільного догляду за бджолами навесні або восени членами однієї родини. Основні вимоги до людини, яка опановує промисел, – добра фізична форма, відсутність страху перед висотою та укусами бджіл, власне бажання практикувати бортництво. За переказами, у давні часи бортницькі знання передавалися переважно в межах однієї родини, для інших такі знання було важко отримати, існувала професійна конкуренція, яка була пов'язана із забобонами та професійною магією⁴⁶.

За ринкових умов ефективним стимулом до розвитку бортницького ремесла мала б стати економічна зацікавленість. Механізм подібного стимулювання у світі відомий і відпрацьований. Це туризм, екомuzeї, екостежки та проведення спеціалізованих медових фестивалів. А ще бортництву мають допомагати національні парки, їхні візит-центри, етнографічні музеї. Надання бортництву статусу об'єкта національної нематеріальної спадщини без відповідного національного плану дій зі збереження бортництва й фінансування конкретних проектів мало що вирішує. Національний план дій зі збереження бортництва, як і наступний крок – написання номінаційної заявки на отримання статусу ЮНЕСКО, має містити передусім спільний українсько-білоруський проект з чіткими завданнями на національному, регіональному й місцевому рівнях. Пріоритет у такому плані дій зі збереження бортництва знову ж таки має бути наданий бортникам і роботі із цією категорією носіїв знань.

⁴⁶ Бортництво. URL : <http://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/element/11>

Досвід екскурсійної діяльності Поліського заповідника й екомузею «Древлянське село» засвідчив, що саме створення умов для прямої продажі бортного меду від бортника туристу без якихось посередників є добрим стимулом для місцевого населення займатися бортництвом⁴⁷.

Підсумовуючи, зазначимо, що досліджувані деревообробні ремесла – це лише невеликий складник промислів та ремесел, розвинутих на території поліського регіону. Проте вони мали неабияке значення для життєдіяльності місцевого населення, адже забезпечували необхідними побутовими та господарськими речами, що були доступними та практичними в користуванні.

Найменше (серед досліджених нами ремесел) сьогодні збережене бортництво, яке в минулому було поширеним на території Полісся. Ураховуючи той факт, що його відродженням займаються і в європейських країнах, де він раніше повністю зник, бортний промисел українців має бути збережений та внесений до Репрезентативного списку ЮНЕСКО нематеріальної культурної спадщини людства.

Одним із найпоширеніших у минулому і найменш збережених у XXI ст. є бондарство. Хоча сучасні майстри майже відійшли від традиційних технологій, їхні вироби викликають цікавість у сучасників як екологічні зразки побутових виробів. Тому бондарство потребує ретельного дослідження, популяризації та збереження як самобутнього елемента нематеріальної культурної спадщини України.

Важливим видом деревообробки, яким могли займатися селяни у власному господарстві за умов доступності сировини, було й залишається лозоплетіння. Адже головним інструментом, який використовувався в роботі, міг бути звичайний ніж, а основним матеріалом – нечищена лоза. Водночас лозоплетіння існувало як професійне ремесло, що постійно вдосконалювалося й розвивалося. Сьогодні це дає можливість сучасним поліським майстрам розширювати

⁴⁷ Жила С. Проблеми збереження бортництва в Поліссі України. Бортництво Полісся. Київ, 2020. С. 87.

асортимент і виготовляти не просто господарські вироби, а зразки декоративно-прикладного мистецтва.

Продовжує свій активний розвиток і різьбярство Полісся, пройшовши шлях розвитку від декорування столярних виробів до самостійного художнього ремесла. Адже вдосконалювалися техніки різьбярства і розширювався асортимент виробів, що також не дозволило ремеслу занепасти навіть у сучасних умовах.

Отже, нині деревообробні ремесла Полісся, хоч і збереглися значно краще, ніж на Поділлі чи Слобожанщині, але також поступово занепадають, а їхні вироби вже не відіграють такого значення в побуті місцевого населення. Утім, ще є досить збереженими у вигляді індивідуальної творчості окремих майстрів. Саме тому, за умови підтримки на державному та місцевому рівнях, вони можуть стати каталізатором розвитку регіонів в умовах децентралізації.

Культура жалоби українців: сучасні соціонормативні практики

Поминальні традиції: візуальна антропологія сучасного цвинтаря (на прикладі сільських некрополів Полтавщини). Тема пам'яті предків є наскрізною в поховально-поминальній звичаєвості українців. Актуальність теми дослідження сільського кладовища полягає в потребі збереження духовної пам'яті суспільства: перманентне функціонування поминальної обрядовості є потужним інструментом підтримки та активізації культурної пам'яті не лише в межах родини чи громади, а й суспільства загалом. Епоха цифрових комунікацій дозволяє швидко запозичення окремих мортальних практик з урбанізованого середовища ¹.

Завданням роботи є оцінка сільського кладовища як маркера традиційної поховально-поминальної культури, а також аналіз специфіки такого локального матеріально-архітектурного знакового простору, як могильні пам'ятники. Кладовище й сьогодні лишається особливим публічним простором села, де транслюють та відтворюються певні соціокультурні норми, спрацьовують знакові механізми репрезентації ритуальної практики взаємодії мертвих і живих.

Сільське кладовище як невід'ємна частина української некрополістики вже давно перебуває в полі зору українських ет-

¹ Таран О. Міський цвинтар як віддзеркалення епохи (етнокультурний аспект). *Трансформація етнокультурного простору в умовах інформаційного суспільства* / гол. ред. Г. Скрипник. Київ : ІМФЕ, 2019. С. 148–164.

нологів ², локальне дослідження Лохвиччини як частини історико-етнографічного регіону «Полтавщина» проводиться вперше. Представлена розвідка, написана за результатами комплексного фольклорно-етнографічного експедиційного дослідження, є поглибленим аналізом функціонування поховально-поминальної обрядовості сіл Лохвицького району Полтавської області ³. Під час експедиційного виїзду були оглянуті такі сільські некрополі: Білогорілка, Жабки, Токарі, Гамаліївка, Високе, Вирішальне, Ісківці, Нижня Будаківка, Піски, Сенча, Яхники. Дослідження сільських кладовищ відбувалося методом візуального спостереження, фотофіксацією загальної панорами, окремих ділянок кладовищ, а також намогильних надгробків, форм та видів хрестів, плит та стел. Метод інтерв'ювання застосовували при визначенні місця і ролі кладовища в родинних та громадських практиках місцевих мешканців. Інформаторами виступають місцеві жителі переважно 1930–1950-х років народження і є ретрансляторами власного досвіду мортальних практик (мають померлих родичів, могилами яких опікуються на кладовищі).

Усі обстежені кладовища є «новими», облаштованими вже у ХХ ст. З часом, коли село розросталося, деякі кладовища опинилися в межах поселень або впритул до них (Білогорілка, Гамаліївка, Ісківці, Нижня Будаківка), інші розташовані уздовж автомагістралей (наприклад, Піски).

Усі кладовища мають чітко виражені кордони, визначені парканом або, у разі його відсутності, глибокою риллею. У с. Гамаліївка паркан відсутній по всьому периметру, є лише одна центральна стіна з ворітьми (інформатор Поліна М., 65 років: «Тут-ось в Гамаліївці немає огорожі. Ворота є... [Ворота і трохи на фасаді огорожено, так? Да, і в Сарах [сусіднє село Миргородського р-ну] немає. Забор лише од воріт і сюди, а кругом [кладовища] немає. Там просто канава»; інформатор Олексій М., 58 років: «Не огорожено, головне, що ворота є, покойніка завжди вносять через ворота»). Ворота мають сакральний характер – це місце перетину світу живих і мертвих, тому потрібно бути обережним: «привезли покойніка, заходиш до покойни-

ка, і виходиш тою ж дорогою, не йти поза углами, як ми: через город, мені ближче. Привезли покойніка, ми зайшли, процесія, до ями, до кладовища, а вийти цією ж дорогою. Через ворота вийти назад <...> А в Долинці – ні. Я оце була – <...> вони заходять в одну ту [ворота], похоронили покойника і виходять отуто коло Хоменчихи. А я ще йду і кажу: «В нас же ж не так. Не можна йди другою дорогою». А вони кажуть: “А в нас всегда так: заходить туди, а виходить сюди”» (інформатор Ганна М., 75 р.), «Незя ходить через город [навпростець]: покойніки вас не бачать, що ви прийшли. Якщо ви прийшли тою ж дорогою, що його привезли, то вони бачать, а так – не бачать» (інформатор Ганна Л., 73 р.). Як і всюди в Україні, на Лохвиччині ворота кладовища фігурують у народних віруваннях як місце перебування душі нещодавно померлих, які очікують на нових покійників. Через це ворота завжди мають бути зачиненими, крім безпосереднього моменту похорону, коли крізь них проносять покійника. А миряни під час відвідин повинні проходити через хвіртку або стежку, якщо виразна огорожа на кладовищі відсутня.

У більшості сіл та м. Лохвиці його встановлюють в головах (Нижня Будаківка, Риги, Корсунівка, Гамаліївка, Сенча, Ісківці). У Долинці, Пласківщині (за словами респондентів), Білогорілці, Високому – в ногах. На сільських кладовищах трапляються обидва варіанти встановлення хреста (Вирішальне, Безсали, Токарі): «Казав батюшка, можна там і можна там. Правильно і в голові, правильно і в ногах. Хто де як заведено». Щодо встановлення хреста в ногах дають загальнопоширене пояснення: «Мертвяк щоб устав, так було за шо взяцця» (Долинка, Поліна М., 65 р.); «Мама казали що треба, щоб був у ногах. Я, каже, як на Страшний суд вставатиму – то за хрест [візьмуся] і встану» (Безсали, Ганна Б., 88 р.); «Чула, шо як устаеш, то за хрест берешся» (Токарі, Антоніна М., 84 р.). На хрест чіпляють рушник. У Нижній Будаківці жінка сама собі на смерть вишила рушник із таким сюжетом: могила, хрест на могилі чорний ворон сидить і дивиться вниз і вишила текст буквами: «Ніхто за сиротою не заплаче, хіба чорний ворон на могилі закряче».

Орієнтація могил – за православним обрядом – головою на захід, обличчям на схід. Усі могили розташовані в ряд. Ще в середині ХХ ст. траплялися випадки поховання самогубців у міжряддях. З кінця ХХ ст. таких покійників ховають в один ряд з усіма, уже не дотримуючись традиції відокремлювати таких «нечистих» покійників⁴, хоча всі респонденти знають, що ховати таких мерців традиція визначає в певних місцях кладовища: на кутках / біля межі / на окремій ділянці кладовища / в хащах / «на перепутті»: «Чула, не при канаві [ховають], а в тій частині, ті, хто пішов з життя самогубством. [Хрести на таких могилах ставлять?] Ну, [вагається] тепер усіх разом ховають» (с. Гамаліївка, Поліна М., 65 р.); «Хто на себе руки наклав, ховають окремо, ховають, буває й на кладовищі. Ну, десь ховають отак: до рову ближче або що» (с. Нижня Будаківка, Ганна Г., 89 р.); «Вони на кладовищі в кінці кладовища. Збоку, на виході»; «кладуть всіх в ряди. А цих кладуть поза рядом. Він може бути не просто з краю, він не в ряду з усіма лежить, а на проході чи на проезді» (Вирішальне, Ніна Ч., 50 р.); «Їх ховають у стороні коло рову. Є в нас такі люди. [І зараз так ховають?] Да» (Безсали, Ганна Б., 88 р.); «Ховали, тільки на краю кладовища» (Риги, Ілля М., 76 р.).

Фундаментально упорядковувати могилу (встановлювати постійний пам'ятний знак) за народним звичаєм потрібно не раніше ніж через рік («треба, щоб перезимувала» (с. Білогорілка, Катерина К., 80 р.). Зазвичай встановлюють металевий або камінний (гранітний, мармуровий) хрест чи плиту різних розмірів та конфігурацій із вибитим хрестом на самій стелі або прилаштованим на її верхівці. Хрести на сільських кладовищах в основному чотири- та шестираменні, з видовженою нижньою частиною. Із середини ХХ ст. на хрестах та стелах вміщають фотопортрети померлих у кіотах / медальйонах, останнім часом використовують фотокераміку. Підписи на надгробках віддзеркалюють загальнодержавну мовну політику: українською мовою означені могили 1940–1960-х років, російською – 1970–2010-х років, в останнє десятиліття знову повертається українська мова на персоналізовані підписи та епітафії.

⁴ Зеленин Д. Восточно-славянская этнография. Москва : Наука, 1991. 507 с.

Мармурові та гранітні надгробки мають усі ознаки міської «меморіальної моди». Простежується поступова відмова від «оградок»: «Уже добрих років сім не обгороджують, немає теє огорожі. [Чому?] Як моя мама говорила: “Мені щоб не було оградки, я не хочу бути загорожена”. А так тепер із-за того, що і красить, і прибирають, важко його обслуговувать оте все, оградки ж з різними візерунками, красить треба. Металеві. Були й дерев’яні, але дерев’яних вже немає, вони своє віджили» (с. Гамаліївка, Поліна М., 65 р.).

Активно впроваджується на сільських кладовищах і екологічна культура: з кожним роком зменшується кількість пластикових квітів та вінків на могилах при їх впорядкуванні, надається перевага живим багато- та однорічним рослинам. Одна з респонденток (Нижня Будаківка, Катерина М., 68 р.) продекламувала віднайдений для неї онуком вірш в мережі Інтернет, ідею якого підхоплюють та впроваджують інші односельці:

Посадіть на могилах квіти живі.
У барвінку, конваліях та сон-траві
Хай ховаються бджоли, іскриться роса.
Це і буде природна та Божа краса.
Не несіть сюди пластику – мотлох і бруд.
Зрозумійте лишень – не потрібен він тут.
Ви тюльпани садіть, ви жоржини садіть.
Ви букети живі на могили несіть.
А від пластику в світі їдучі дими.
В тих димах скоро всі задихнемося ми.
Не співатимуть в небі птахи гомінкі,
Як щороку палити ми будем вінки.
А душі не потрібен розкішний палац.
Ні вінки із пластмаси, ні квітів ерзац...
Подавання потрібне, молитви слова
І в серцях наших пам’ять і вічна, й жива.

Своєрідне «генеральне прибирання» відбувається приблизно за тиждень до Великодня: «Ми прибираємо – стараємося перед

Паскою прибрать. Позагрібать, посадить шось там, якщо могилка обросла травичкою, обгresti, винести, то скосить, вимести все. А перед Проводами їдемо та й все» (с. Гамаліївка, Ніна К., 67 р.). На могилах висаджують квіти: «Чорнобривчики садимо, анютини глазки [братчики] садимо. Всяк: і на могилі, і [навколо]. І барвінок. Ото барвінком могилу обсажують, і як розростається... на якій він гарно приживається, на якій гірше: земля яка йому підходить. [Дерева-кущі] вже тепер не садять. Раніше садили. Але ж вони розростаються, заростає і потім [хашці утворюються]» (с. Гамаліївка, Поліна М., 65 р.).

Головним поминальним днем у календарі лохвиччан залишається поминальний день на наступному після Великоднього тижні – *Проводи, Проводи, Провідний понеділок, Гробки* (рідко). Основною нецерковною складовою в обряді поминання є спільна трапеза з померлими, яка генетично сягає дохристиянських часів. Родичі померлих приходять на кладовище в першій половині дня, розкладають на могилах паски та крашанки як символи вічного життя, сідають біля могил за облаштовані столи, пригощаються й частують родичів та знайомих: «Христосалися з людьми і до могилки. Було раніше так [що люди сідали і обідали на кладовищі], а тепер кожний біля своїх могилок. Яйце свячене. Конхвети. Але раніше не було конхветів. То яйце положиш, а то було печемо самі коржики» (Безсали, Ганна Б., 88 р.); «Я як ходив, то чвертку візьму. Пішов посидів, обійшов усіх. Канхвети [клав]. Там у мене багацько родичів» (Риги, Ілля М., 76 р.). У с. Нижня Будаківка 89-літня респондентка згадала, що за її дитинства на Провідний понеділок катали яйця по могилах: «Так було перекачують: та туди, ця – туди і кажуть: “Христос Воскрес!” – “Воістину Воскрес!”. Хвіртки в оградках від Паски до Провід відкриті, а потім закривають. Тиждень» (Гамаліївка, Олексій М., 58 р.).

Респонденти відзначають Троїцьку суботу також як поминальну, але глибинна семантика цього дня для них втрачена. Подекуди інтерв'юери наголошують, що саме на Троїцьку суботу можна поминати самогубців: «На троеєцьку суботу ідуть, бо поминаюця всі

ті, що волною смертю умер, хто неволною смерттю вмер» (с. Нижня Будаківка, Ганна Г., 89 р.).

Могили таких покійників (варіативно: самогубців / утоплеників) ще донедавна були задіяні й у магічних ритуальних практиках: за великої посухи їх ходили поливати з метою викликання дощу: «Покойника поливали, утопленика. У нас там була Паськівщина, і воно голод як був, ішла жінка з дитинкою, ну, може, йому год три було, і вона ж так же просила їсти, бо голод: “Мамо, мені їсти”. Так вона кинула в колодязь його і сама плигнула. І ото той колодязь закрили і зробили могилку і ходили поливать, то такий дощ лив, що уже не раді були, що полили» (Нижня Будаківка, Ганна Г., 89 р.); «У нас є тут, поховане. Між могил отак похований, бо ото [сміється], як нема дощу, то – в нас жила – вона б вам ще розказала, це померла вона цей рік, так вона: “Я піду поллю”, – там мабуть... один... два, три. Троє: дівчина там одна була молода у нас, такий пам’ятник чорний маленький, вона десь в Гадячі вчилася і втопилася, – так ото “піду поллю, шоби дощ пішов”. – “А воно, – кажу, поможе?” Було, ото, йду, а вона каже: “Піду, поллю”. [Треба поливати могилу утопленика чи вішалника?] Потопельника» (с. Нижня Будаківка, Катерина М., 68 р.).

Кладовище донині лишається особливим публічним простором села, де транслюють та відтворюють певні соціокультурні норми, спрацьовують знакові механізми репрезентації ритуальної практики взаємодії мертвих і живих: «У нас в Ручках є кладбище, там сосни, ніхто не живе тепер, а ми всі з’їждаємося раз у рік на П’оминки, а тоді всім хочеться поспівать, погулять, хоч і старі. Так ми рішили проводити таке як День села. І ото як я місцева, то я їх всіх обдзвонюю [адміністрацію сільради], договорюємося і двічі ото стрічаємося. То ми в Ручках зустрічаємося – то святе!» (Білогорілка, Наталія Б., 73 р.).

Значного поширення в сільському мортальному просторі набули індивідуальні поминання на кладовищах. Такі відвідування некрополів не несуть певного релігійного змісту, швидше – вербально-комунікативного, коли роковини смерті або день народження покій-

ника є приводом для зустрічі та спілкування живих і влаштування поминальних частувань.

На сільських кладовищах з часом формуються сімейні поховання з кількох поколінь однієї родини або близьких родичів, утворюючи так звані родинні кутки. Нерідко на плиту з іменами померлих та похованих у даній могилі покійників долучають відомості з датами життя і смерті тих родичів, місце поховання яких невідоме, але вони обов'язково мають бути залучені до кола предків із відповідним шанобливим до них ставленням. Це насамперед родичі, які загинули під час Голодомору, радянсько-фінської чи Другої світової війни. З міркувань фінансових заощаджень при виготовленні пам'ятних знаків живі родичі готують для себе надмогильні пам'ятники з власними зображеннями та датами народження, дати смерті яких впишуть члени родин після їх смерті. Така практика поширена в багатьох населених пунктах Лохвиччини й сприймається без негативу. Тут можна провести паралель з етнографічними матеріалами, які по всій території України фіксували (навіть наприкінці ХХ ст.) практику придбання та збереження трун літніми людьми; тримали їх на горищі й використовували як скрині для зберігання збіжжя, не вбачаючи в цьому негативного змісту): «У нас дома на горищі із трицять другого року по шійсят сьомий рік була труна, дідусь помер, а з полу робили гроб, а син був столяр, а бабуся каже: “Ваня, роби й мені разом, сьгодні батько, а завтра я [помру]”. Ну, бабуся не померла, вижила [під час Голодомору]. І ото та труна простояла до шійсят сьомого року, вона в шійсят сьомому році померла. [В труні зберігали] жито, <...> до Нового року в труні були яблука» (Бербениці, Ніна Т., 84 р.). У с. Вирішальне респонденти згадали про поодинокий випадок зберігання труни наприкінці 1990-х років: «Дедушка був, шо сам собі зробив труну». Принагідно зазначимо, що могли наперед робити й намогильний хрест. Так, у с. Гамаліївка місцевий мешканець викував хрест для себе та своєї дочки, які після їх смерті були встановлені на могилах.

На багатьох сільських кладовищах доглядаються силами громади братські могили жертв Голодомору зі встановленими великими

хрестами, а також поховання воїнів Червоної армії, які загинули в 1941–1945 роках, зі скульптурами військових у військових строях, стелами, обелісками або пам'ятниками з радянською символікою (п'ятикутна зірка, стилізовані зображення радянських орденів і медалей). Російська збройна агресія на Сході України привнесла в українську некрополістику ще одну сумну главу – поховання та вшанування пам'яті уродженців Лохвиччини, захисників Батьківщини, що віддали своє життя в зоні проведення АТО / ООС і поховані на території району.

Засобами семіотичного оформлення індивідуальності місця поховання постають маркувальні (іменні, вікові, конфесійні, професійні, біографічні, оформлені графічно та у вигляді малюнка). Так, фокусуючись на візуальних особливостях надмогильних споруд (пам'ятників), можна зрозуміти знаковий простір, який за допомогою символів та метафор розкриває біографію померлого. Насамперед це світоглядний фактор, який простежується в релігійних / атеїстичних маркерах: використання або відмова від хрестів, радянської символіки (п'ятикутна зірка), створення казуїстичної символіки з опосередкованою вказівкою на конфесійну належність. Часто на надгробках містяться зображення, які розкривають професійну належність мерця – медичні прилади, символ медицини (чаша зі змією) на могилах сільських фельдшерів; книга, перо, зошит, глобус на могилі вчителя; палітра і пензлі на могилах місцевих художників-аматорів; фрагменти військової техніки, зображення бою, державних нагород на могилах ветеранів / військових, учасників бойових дій в Афганістані (1979–89), у зоні проведення АТО / ООС; автомобілі, вантажівки, мотоцикли на могилах водіїв чи автолюбителів; спортивні знаряддя чи елементи екіпіровки спортсменів; іграшки й маленькі ангели на дитячих похованнях. Також професійну належність красномовно демонструють зображення мерця у відповідному одязі (військовий однострій, медичний халат чи шапочка, спортивна форма, професійний спецодяг). Зображення на надгробку покликане репрезентувати не лише особистість покійника, але його належність до

певної соціальної групи. Отже, надмогильний пам'ятник, з певними припущеннями, може слугувати особистісною репрезентацією покійника. Відмінний від інших дизайн надмогильного пам'ятника покликаний продемонструвати шану до покійного, рівень статків, іноді навіть особливості естетичних уподобань як мерця, так і його живих родичів. Надгробок постає матеріальним знаком пам'яті, включеним у масштабнішу символічну систему. На основі аналізу вміщених на надгробках зображень та візуальних текстів можна стверджувати, що кладовище є простором інтерпретацій, зумовлених світоглядом живих, які використовують для означення смерті візуальні коди та символи (наприклад, символічна вказівка на причину смерті). Місце поховання стає семіотичним заміщенням померлого родича з відповідними комунікативними практиками. Окрім зображень засобом репрезентації померлого, є текстові підписи, або епітафії. Останні дозволяють увести в контекст (біографію), пояснити чи деталізувати зображення, нанесене на пам'ятний знак. Рідні, маючи можливість ініціювати комунікацію через візуалізацію в текстовому форматі, дозволяють уникнути типовості та уніфікації текстових повідомлень, хоча фраза «Пам'ятаємо, сумуємо, любимо» трапляється доволі часто.

Аналізуючи стилістику сучасної мортальної культури мешканців сіл Лохвиччини, можна констатувати часткову уніфікацію сучасного типу надгробків, левову частку яких представляють моделі фабричного виробництва (спеціалізованих майстерень). Водночас сільські кладовища постають перед нами як особливий публічний простір громади, де відтворюються та трансформуються певні соціокультурні практики, спрацьовують знакові механізми репрезентації ритуальної взаємодії мертвих і живих.

Колективна пам'ять про Голокост (на прикладі мешканців тиврівської громади). Голокост займає центральне місце в колективній пам'яті світового єврейства, сприяючи меморіалізації цього поняття й усвідомлення трагічної долі народу, який упродовж Другої світової війни втратив майже 2/3 своєї чисельності. Існує багато наукової літератури в галузі дослідження Голокосту як на території України

загалом, так і на Східному Поділлі зокрема⁵. Мета нашої роботи полягає у введенні в науковий обіг наративних текстів, зібраних автором у смт Тиврів Вінницької області впродовж 2016–2020 років. Середній вік респондентів – 87 років. Спогади тиврівчан стосуються подій літа – зими 1941–1942 років, коли територія містечка та прилеглих сіл по правий бік Південного Бугу входила в німецьку окупаційну зону і громадяни єврейської національності підпали під політику тотального винищення. Сюжети інтерв'ю стосуються розстрілів та місць поховань єврейської громади Тиврова, а також переховування євреїв в українських родинах.

Підрозділ висвітлює події, які відбувалися в Тиврові на початку 1941 року.

На основі усних (наративних) розповідей з'ясовується правда про масові розстріли євреїв, які проживали на території містечка в зазначений період.

Інтерв'ю записані зі слів свідків тих подій, є найціннішим історичним джерелом, тому вважаю за необхідне зберегти свідчення очевидців для встановлення в подальшому історичної правди про перебування німецьких окупантів на території населеного пункту, ставлення і сприйняття жителями чужинців-загарбників.

Опрацьовані архівні джерела, матеріали із сімейних альбомів, додаткова література доповнюються розповідями старожилів-тиврівчан. Матеріали статті можуть бути використані для подальшого дослідження тематики, на уроках історії при вивченні теми «Наш край у роки Другої світової війни» в 10-му класі, для організації екскурсій і музейних виставок.

Голокост займає центральне місце в колективній пам'яті світового єврейства, сприяючи меморіалізації цього поняття.

⁵ Круглов А. Холокост в Украине : [монографія] / Александр Круглов, Андрей Уманский, Игорь Щупак. Днепро : Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 2016; Назария С. Холокост: страницы истории: (на территории Молдовы и в прилегающих областях Украины, 1941–1944) / Гос. ин-т международных отношений Респ. Молдова, Ассоц. евреев Молдовы – бывших узников фашистских гетто и концлагерей, Славянский ун-т Респ. Молдова. Кишенёв : [б. и.], 2005. 303 с.

В історії кожного народу є події, які залишаються назавжди незагойною раною, жагучим болем для мільйонів його представників.

Історія України, від самого початку й до сьогодні, переповнена вивченими й маловивченими фактами, які щораз більше підтверджують трагізм боротьби за існування нації, збереження державності, доказу існування народу.

У нашій державі є безліч відомих місць, досліджених і малодосліджених, які стали символом жакликих подій, особливо ХХ ст.

Сьогодні ще є живі свідки подій періоду окупації, які (примусово чи випадково) стали свідками здійснення злочинів однією нацією щодо іншої, влади щодо свого народу. Хтось із них хоче про жакіття голосно кричати. Хтось наполегливо мовчить, бо не хоче ворушити спогади з давньої минувшини.

Дехто намагається забути, викреслити із пам'яті, а дехто все записує, розповідає, щоб не втратили, читали, пам'ятали. А ще – досліджували, аналізували, робили висновки, щоб більше таке не повторилося...

Сьогодні в літературі та історії застосовуємо термін «Голокост». У перекладі з грецької «голокост» означає «всепалення». Інше значення – «катастрофа». І це справді була катастрофа для всього людства. Адже шістдесят відсотків єврейського населення Європи постійно переслідувалося й знищувалося як у Німеччині, так і на захоплених нею територіях у 1933–1945 роках.

В Україні символом Голокосту є Бабин Яр. Під час окупації німці використовували це урочище як місце масових розстрілів. Корінні кияни пам'ятають про страшні події вересня 1941 року, коли Київ окупували німецькі війська. Але, мабуть, чи не в кожному місті чи містечку, де мешкало єврейське населення, є маленький Бабин Яр, який чекає свого часу вивчення, збереження.

Голокост – одна з найтрагічніших сторінок Другої світової війни в цілому та історії України зокрема.

Багато хто з учених-дослідників сьогоднішні займається пошуком місць масового вбивства євреїв у часи Другої світової війни.

Досліджуючи ту чи іншу місцевість, розумієш, що таких місць є ще багато. У мальовничому подільському містечку Тиврів також є місце, де відбулися масові розстріли євреїв.

Очевидно, що велика частина єврейського населення була розстріляна поблизу місць свого багатолітнього проживання. Убивства, організовані німцями, відбувалися із залученням частини місцевого населення, яке з примусу мало брати участь у розстрілах (хоча б викопати яму, засипати вбитих та, часто, напівживих). Були й ті, хто стали випадковими свідками: бачили розстріли чи навідували місце розстрілу з цікавості.

Залишається незаперечним факт злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх союзників⁶. Згадок про масові місця вбивств збереглося чимало. Іноді розстріляних засипали землею, іноді просто присипали, іноді спалювали. Не в кожній місцевості люди знають чітко місце розстрілу євреїв. Деінде в радянські часи на могилах встановлювали стели, рідше – пам'ятники, а бувало й таке, що місце взагалі забуте.

Тиврівчанам щодо цього пощастило більше: відомо не тільки місце злочину, а й завдяки небайдужим дослідникам, відтворено прізвища загиблих. Сьогодні ще живі свідки подій, які відбувалися в той страшний для місцевих сорок перший рік.

Вшанувати пам'ять загиблих під час Голокосту співгромадян-євреїв – данина пам'яті цих жертв. Намагатимусь відтворити історичні факти на основі усних розповідей свідків страшної трагедії. Вважаю інтерв'ю зі старожилами-тиврівчанами, які жили в той час у Тиврові, бачили, як усе відбувалося, були присутні при розстрілах, надзвичайно цінним історичним джерелом.

Досліджувати історію єврейської громади (хоча б епізодично), яка проживала в Тиврові напередодні війни, важливо з точки зору хронології Голокосту. Яке ставлення місцевого населення було до євреїв, адже всі вони проживали разом, займались часто з односельцями спільною справою, жили по сусідству, родичалися.

⁶ Холокост на території ССРР : енциклопедія / Науч.-просветительный центр «Холокост» (Москва) ; рук. проекта и гл. ред. И. А. Альтман. Москва : РОССПЭН, 2009. 1143 с.

Одночасно записано розповіді тиврівчан про сприйняття початку війни.

Матеріали, зібрані на основі місцевих джерел, є частиною експозиції міського краєзнавчого музею: експозиція світлин, свідчень очевидців, документів має на меті пробудити в тиврівчан бажання вивчати свою історію, продовжувати дослідження даної тематики, аналізувати й робити висновки для себе та наступних поколінь. Планую дослідити означену тему, враховуючи об'єктивність усіх обставин того часу. Вірю, що робота буде цікавою як для молоді, так і людей літнього віку, для місцевого жителя й для того, хто живе в Тиврові зовсім недавно.

Сьогодні вивчення історії має сприяти виробленню порозуміння між людьми. У такий нелегкий час, коли триває війна на Сході України, а між українцями різних регіонів дедалі більше загострюються відносини через мову, перекручування і спотворення історичних фактів, важливим є навчити людей поважати один одного, навіть якщо вони є представниками іншої культури чи етносу. Маємо розуміти й те, що світ не є одноманітним, усі люди різні: мають життєві принципи, звичаї, традиції. Деякі народи, які проживали на одній території, одночасно взаємодіяли між собою. Їхні культури подекуди розвивалися поряд, а іноді навіть змішувалися.

Польський король Казимир III, як відомо, створив достатньо комфортні умови для проживання євреїв на території Речі Посполитої. Утім, одночасно бачимо й трагічні моменти щодо євреїв: діяльність євреїв-орендарів, єврейські погроми часів національно-визвольної війни. У XVIII ст. в Російській імперії запроваджується «смуга осілості» – територія, де дозволялося селитися євреям. Прикладом державницького антисемітизму може слугувати «справа Дрейфуса». Не забуваймо і про єврейські погроми під час революції 1905–1907 років у Росії, «справу Бейліса». Одночасно багато євреїв – економістів, політиків, військових – було залучено до державного управління в різних країнах. На теренах Австрійської і Російської імперій вони залишають велику культурницьку спадщину – літературну, архітектурну. Євреї співпрацювали з українцями під час державотвор-

чих подій 1918 року, були учасниками Української галицької армії, Української повстанської армії.

У Тиврові напередодні війни проживало чимало представників цього народу, і факти свідчать, що тиврівчани та жителі навколишніх сіл ставились досить лояльно й непогано комунікували з євреями.

Архівні (Державний архів Вінницької області (ДАВО)) та фото-документи із сімейних архівів, щоденникові записи тиврівчан і, що найцінніше, свідчення очевидців подій окупаційного режиму дають можливість реконструювати події літа – осені 1941 року в Тиврові. Важливим та актуальним з точки зору дослідження історії єврейської громади Тиврова є фотофіксація стану старого єврейського кладовища (на жаль, зараз воно в занедбаному стані), спілкування зі свідками трагедії масових розстрілів (місцеві жителі, народжені у 1920–1930-х рр.), аудіофіксації місцевої говірки, яка є цінним джерелом з діалектології (намагаюся її зберегти в оригіналі). Сподіваюся, що пропонувана розвідка стане корисним для тих, хто захоче зазирнути в минуле Тиврівщини.

Тиврів стоїть на місці старовинного поселення Тивер. Перша писемна згадка про нього належить до початку XVI ст. У 1505 році його власником став Федір Дашкевич. У 1569 році Тиврів внаслідок Люблінської унії ввійшов до складу Вінницького повіту Брацлавського воєводства, що відійшло до Речі Посполитої. Упродовж багатьох десятиліть Тиврів попадав під керівництво турків і поляків. У XVIII ст. навіть відбувся збройний конфлікт за містечко між родами Калитинських і Ярошинських. Тут і досі є замок-маєток, що підтверджує достовірність тогочасних подій.

Архітектурна спадщина Тиврова надзвичайно багата, але найбільшу цікавість навіть серед сучасників викликають підземні ходи, якими Тиврів був весь пронизаний. Старожили розповідають, що ці підземні ходи копали євреї, які вперше поселилися на Поділлі на рубежі XV–XVI ст. У цей час євреї переселилися з найближчих польських регіонів, а також із литовської Волині. Очевидно, саме в цей час євреї з'явилися і в Тиврові. Утворення їхньої громади завжди відбувалося на основі договору з власником міста. За цим договором

євреї одержували привілеї на право забудови визначеної території, одержання місця для цвинтаря, спорудження синагоги⁷. Весь центр Тиврова – це старе єврейське поселення. Найзручніше місце на час поселення в Тиврові єврейського народу було вже зайняте, а центр залишався вільним через нестачу води. У центрі не було жодної криниці, тому воду завозили бочками. Будинки стояли близько один від одного. Часто в двоповерхових будівлях на першому поверсі були крамнички та майстерні.

Уже з 1616 року в Тиврові вільно існувала значна єврейська громада, оскільки в містечку були сприятливі умови для проживання й торгівлі. Євреї були гарними комерсантами, займалися заготівлею худоби та сільськогосподарської продукції, налагоджували зв'язки з віддаленими містами – Львовом, Любліном, Краковом. Вивозили зерно, ліс, віск. Доставляли в Тиврів вина, сіль, прянощі, тканини, парфуми. Вони були чудовими кравцями – шили одяг, кашкети, взуття; пекли хліб, були вправними господарями. З корінним населенням Тиврова в євреїв не було конфліктів на національному ґрунті. Іноді суперечки виникали через непорозуміння в торговельних справах. Вони жили в сусідстві, працювали, молилися, відзначали свої свята, торгували на одній ринковій площі, разом захищали місто від спільного ворога. На початку XVIII ст. чисельність євреїв значно зростає. Вони мають єврейську синагогу, школу й народне училище. Мали євреї і своє окреме кладовище, залишки якого зберігаються ще й сьогодні.

Євреї були гарними господарями. 1917–1920 роки були для них важким випробуванням. Євреїв в очах селян став уособленням чужого достатку в скрутні часи, утіленням шахрайства та грабіжництва. Вони часто потерпали від погромів. Більшість єврейського населення була аполітичною, але свого часу зробила вибір на користь радянської влади, сподіваючись, що дискримінації єврейського народу буде покладено край. Очевидно, що писемність серед євреїв була вищою, ніж

⁷ Евреи / [Российская академия наук, Институт этнологии и антропологии имени Миклухо-Маклая, Институт востоковедения] ; отв. ред. : Т. Г. Емельяненко, Е. Э. Носенко-Штейн. Москва : Наука, 2018. 783 с.

серед українців, то ця особливість зумовила приплив їх і до Червоної армії, і до лав РКП(б), здебільшого на керівні пости.

За часів непу євреї очолювали утворені в 1920 році комітети незаможних селян, їх обирали до складу сільських рад. Доказом цього став єврей Шмуклер, обраний у Тиврові головою сільської ради. На його долю випало проводити колективізацію в містечку, розкуркулювати тиврівчан.

Роки колективізації, розкуркулення, Голодомору тиврівчани переживали, як і всюди у підрадянській Україні, важко. Євреї ж були в дещо вигіднішому становищі, оскільки не працювали в колгоспах, займаючись дрібним ремісництвом та комерцією. Жителі містечка навіть наймалися на роботу до євреїв – мили підлогу, носили воду, щоб заробити на окраєць хліба. Але багато старожилів згадують, що якби не євреї, то вони б не вижили через голод. Не оминув Тиврів і терор 1930-х. Серед репресованих поряд з українцями є прізвища євреїв.

Складне життя радянського повсякдення змінилося влітку 1941 року. У неділю, 22 червня, випускники школи та дитячого будинку Тиврова вийшли за традицією зустрічати схід сонця на берег Бугу. Настрій у всіх був пречудовий, але вони ще не знали про те, що відбувається на західних кордонах держави.

Менш, ніж за місяць війна докотилася і до Тиврівщини. І в перші ж дні понад сто добровольців відправилися в діючу армію.

Сили вермахту ввійшли до Тиврівського району 18 липня 1941 року. Напередодні було евакуйовано дитячий будинок, колгоспну худобу, важливі промислові об'єкти. Проте частина з того всього була повернена назад через неправильну організацію процесу.

Лідія Йосипівна Лясківська, 1929 р. н., згадує про початок війни так:

«Я Лясківська Дуся, 1929 року народження. Коли почалася війна, я була дуже мала. Началася війна, батько був в мене і мама, і нас було троє, троє дівчат. Я сама старша. Мене, як саму старшу, послали пасти корову. Таке життя було. Я пасла свою корову, і ще мені дали дві з Логанської гори. Три корови. Пасли на полозі. Моя корова була дуже вредна. Пропала. Дві є, а мої нема. Шукали, шу-

кали, тринадцять хлопчаків таких, як я, возрастом, і ніде її нема. Але вже під вечір, тако після обіду чуємо бе-бе, а тамо на полозі прожів Михайлівни є здорове дерево таке, воно до цих пір там є. Приходимо, корова втелилася, і коло цього дерева лежить теля і кругом теляти багато вужів. І ця корова сердиться на цих вужів, мукає. В когось був мішок, беруть теля на мішок і всьо, вже несуть. Вже женемо всі корови. Ті пішли туди, а ці сюди. Женемо через ліс, де сосни там на верху. Ті хлопчєнята йдуть тішаться, що теля несуть до дому. Але дивимось біжать всі мами і тати, вобшем люди біжать. “Шо таке?” – питаєм. А вони біжать і кричать: “Почалась війна, війна почалась”. От так. Це було тоді, коли об’явили війну десь по радіо, чи люди десь взнали». Свідчення Павлішина Михайла Йосиповича, 1932 р. н.: «Німці завоювали і здали територію по Буг. В Михалівці були німці, а там, де спасательна (рятувальна станція місцевих), там стояли німці, пікет був. Пікет, ну пост їхній. А туто де, хата кірпична, тут на цьому березі, де Неля живе зараз, тут жили румуни. Спочатку німці поселилися у будинку райкому партії, потім зайняли приміщення дитбудинку». Це підтверджує й Лясківська Лідія Йосипівна, будинок якої був через дорогу: «Вони жили тут, де був детдом, в них якась тут була зупинка, а ми жили рядом внизу, то вони були тут. Раз пішла я по воду, такі відра нові в мене, а йде німець, поміняв в мене відра. Мені якісь старі від бензину, а новенькі забрав. Я прийшла до мами і плачу, а вона мені: “Ша, нехай так і буде”. А ше я була дівчинка така крепка. Мала, але крепка, моцна. Ми з мамою сапали, і підходить німець і показує, шоб я з ним йшла і постірала йому більйо. Мама стала проситися, шо вона маленька. І він пішов, там на горбі співали в хаті дівчата і туди пішов. Мама мене ховала. Хата була на дві половини і половину засипала сіном і там мене ховала. А німці йшли і йшли. Йшли, давай млеко чи яйце. Яйця вони самі знали, де були».

Згідно із союзницькими домовленостями територія Тиврова (правий берег Бугу) відійшла до румунської Трансністрії. Перш ніж залишити Тиврів, фашисти жорстоко розправилися з мирним населенням селища, велика частина якого були євреї. Німці на очах у

багатьох людей витягували їх із хат і били палицями. Тиврівчанам заборонялося купувати в них будь-що, носити їжу.

Був випадок, коли євреїв-чоловіків запрягали, як коней, в упряжі й гнали до Бугу, щоб набрати в бочки води. Зробивши велике коло, їх примушували бігти по ньому, пританцьовуючи один за одним, потім заганяли у воду й били батогами. Щоб уникнути удару, чоловіки вимушені занурюватися у воду з головою, а коли виринали, то фашисти били їх батогами. Вода в річці була червона.

Євреїв розстрілювали в усіх населених пунктах, зокрема і в Тиврові. Тут є ліс, який у народі називають «Чорним». Назву він отримав, очевидно, від того, що в часи чуми люди, рятуючись від хвороби, тікали до лісу. Чорними були дні пошесті для тиврівчан. Тож і гора, і ліс залишилися чорними.

Саме в Чорному лісі місцевих хлопчаків, яким було по роках п'ятнадцять-шістнадцять, німці примусили викопати яму, до якої звозили євреїв і розстрілювали в ній. Збереглися спогади старожилів, які, на щастя, і досі живі. Інтерв'ю з ними є досить цінним історичним джерелом. Павлішин Михайло Йосипович згадує: «Німці прийшли, вступили, євреїв побили, хтось встиг втікти, і вони (німці) розбирали хати єврейські й почали варити пиво на пивзаводі. Тягнули балки на пивзавод дерев'яні й варили пиво там. Вугля не було, то вони балки тягнули в кочегарку палити. Ну, не вони (німці), а мужики тягнули. Їх заставляли. Так, як жидів розстрілювали і заставляли копати ями, так і балки заставляли возити. Так, як Толька Павлішин він копав могили. Був такий Фонька, каже: "Хлопці, завтра в райсполком на таке-й-таке время з лопатами". Де ти дінешся. Власть їхня була. А це був староста, ну як поліцай. Куди дінешся. Німці зганяли жидів до райсполкома, забирали в них золото, зуби і везли в ліс і там розстрілювали. А німці мали це золото віддати на пользу Германії. Не дай Бог, щоб в німця найшли якесь кільце. Німця накажуть. Тут, де садік зараз побудований, стояла охрана і там грузили євреїв».

Інший свідок тих подій, Павлішин Анатолій Константинович, 1925р. н.розповів: «Ну, окопи копали, там по верху, де спасательна

(в районі рятувальної станції). Сільрада давала людей і вони копали окопи. [Коли прийшли німці], ніхто не боявся. Бо думали, що після советської власті, вони будуть луччі. Але потом, як німці почали із-діватися, жидів бити, побачили пленних і поняли шо всьо. Тоді вже ніхто не здавався німцям, бо зразу здавались, довіряли людям. Вони надіялись шо, як будуть німці, то буде лучче. [В Тиврові було багато євреїв?] Ну, саме містечко велике було. Тако туто де був костьол, де парк був, там всьо-всьо – хата коло хати була. [З чого почались розстріли євреїв?] Межи них [євреїв] був старший, казали, шо в нього найшли пулемьот. Но це казали, нічо там не найшли. Короче, вони шось там його підозріли, хапнули 18 чоловік і розстріляли. В них, в євреїв, був старший, Фролька. Потом їхала машина по селі, і кого зловили, того й заставляли копати [ями]. І мене зловили, машиною привезли в ліс, і кажуть копати. Було нас багатенько там. Яму викопали здорову приблизно, як кровать [ліжко] дліни, тут вход зробили, в углу отам стояв німець. А тут ходом заходили і туди йшли. Заходило чотири чоловіки і та-та-та і розстріляли, потом знов других заводили. [Решта стояли чекали?] Ну да, і діти, дітей тоже забирали. Скільки на машину набирали то й розстрілювали. Більо [білизна], якшо хароше, то забирали, якшо рубашка хароша, вони бачили, шо хароша – знімали. [Коштовності відбирали?] Ну, вони не шукали хто з речами, а кого зловили, заберали на машину. Тако окружили, кого зловили, того й грузили. [Ви особисто були присутні при розстрілі?] Ну, а як же! Ми в стороні були, чекали, щоб закидати. [Страшно було?] А ти, як думаеш, як діти були і три роки, і п'ять років, і їх почали всіх волокти. Міша Бабченко був там, хтів втікти. [Міша Бабченко – це той хто копав яму?] Не. Це серед євреїв був. Він поза машину, а там німець палкою по голові і в ту яму, і всьо. [І Ви це бачили?] А куди подінешся. Дивилися. [Скільки днів Ви копали яму? Скільки часу тривали розстріли?] Я не помню. Тако розстрілювали ти й всьо. Ми засипали, а яма ходором ходила потом. Німець стріляв по головах. Той вищий, той нижчий. В кого попав, а в кого ні, кого ранив. І шо ти йому зробиш. Я не бачив, але кажуть, шо один виліз з ями. [Ви можете пригадати прізвища тих людей, яких розстрілюва-

ли?] Я не помню. Там кого зловили. Я забув. Мішу тіко того помню, Бабченко його була фамілія. Він був трохи старший за мене. Деся, як мені було 16, то йому 20. [Тобто втекти не можна було?] Ніяк не можна. Всьо окружено було. [Скільки приблизно людей було розстріляно?] Там багато було. Так багато, їх всіх зганяли, де пекарня була і де церква, зараз, всіх зганяли, чоловік чотириста, біше. [Чому саме в лісі розстрілювали?] Німці вибрали, я шо знаю. Отак було. Так всьо починалось. <...> Виліз німець з машини і каже, щоб я йшов копати, а я засміявся. Він мені каже “Я тебе в яму тоже, будеш сміятись?” Чисто по-українськи [говорив]. В формі був німець настоящий! [Були люди, які підтримували німців?] Я не помню тих людей. Жили німці в школі, там де детдом був. Де понравилось, там і ночували. Ніхто від німців не ховався. [Ви знали Баю?] Знав і Соню Абрамовну, в магазині торгувала. А Бая, в школі разом вчилися, вона з 25 року. В неї ше син був, а де він дівся, не знаю. [Хто-небудь намагався встановити прізвища розстріляних?] Я не знаю цього».

Розповідаючи про життя євреїв, не можна не згадати тиврівчан, які, попри всі заборони та ризики бути страченими, рятували євреїв. На той час то був неабиякий подвиг. Про перші дні війни й порятунке євреїв залишилися спогади Михайлової Поліни Олександрівни, яка народилася в сусідньому селі Василівка, а нині живе в Тиврові: «От, розказую, як з Баєю... і не тільки Бая в нас була. З суботи, тридцять першого червня, ой, жовтня, з суботи на неділю прибігає до нас в село єврей, який займався – майстер по шиттю – Гель, дядько Гель. Йому років було вже шісдесят, батьки мої всьо время в нього все шили, шо там треба для мами, для тата і для нас. [Дещо плутає дати, але зрозуміло, що мова йде про червень 1941 р.] І от, мама мала перешити, перелицювати пальто на старшу дівчину. Купити не було за шо так, а своє пальто перелицювати, бо вона вже була славна така дівчина. І шось він прибіг, питався, як добратися сюди до нас в село, прибіг і каже: “Я знаю, шо вам треба пошити це пальто, я буду у вас зараз його шити, бо я маю вільний час”. Дуже спішить, дуже труситься, а в нас особисто була швейна машина “Зінгер”, вона в мене ше й зараз є. І він всьо розклав, мама дала всьо, пальто попоране, начав

він це всьо робити. А до старшої сестри приходили й дівчата і хлопці, і приходили. А кімната, кухня тако в куточку, а тако велика кімната, і вечерничили, знаєте як це. Це було в суботу. А він тут коло теї – шити. В неділю тоже приходити сусіди, а тут вже, в Тиврові, приїхав – приїхали група есесовців знищувати євреїв. І один поляк каже йому, серед цих німців один поляк каже йому: “Деь подінсья, бо приїхала карательна група, то шо-шо, а чоловіків можуть забирать”, – це до Геля. Гель Шпелер. Чи Шпалер... не знаю. Деь є записано. Це йому років шідесят, був учасником Першої світової війни, був у німцях в плену, знає німецьку мову. І чув же ж на роботі, він спілкувався німецькою мовою із німцями. І він зразу зник. А вдома лишилося дві девочки: одна така, як Маруся, а друга така, як я по віку. То все життя, він скіки в нас був, то нічо, тіки жалував: “Чого я не забрав дітей!”. А маленька дуже просилася, шо: “Тато, я з тобою, побіжу з тобою”, і він її не взяв, навіть їм не сказав, шо це мають знищувати: “Мені треба пошити деьо”. В понеділок рано до нас приходе два поліцаї, забирають тата, забирають маму, бо переховуем, і його [Геля], тата, маму і єврея. Забрали в сільську раду; а був закон: той, хто переховує євреїв, знищує всю сім’ю. І забрали, забрали в сільську раду, Василівську сільську раду, і два поліцаї... маму відпустили... а два поліцаї тата і Геля видут в Тиврів: такий закон, щоб тут розстріляли. Но ми не знали, шо тут робитьсья в Тиврові, шо тут знищуют всіх підряд; і дітей, і жінок, всіх підряд знищуют. А дороги сошейної не було від Красного, в общем, така собі була сільська дорога, а до цеї дороги примикає яр, “Івасиків яр” – так в селі називають, Івасиків яр. І цей яр такий зарослий корчами, і акації, всім. Тато каже, йому було сорок років, а Гелеві вже шідесят, певно, років; тато каже до нього: “Гель, нас все равно заб’ют в Тивр’ові, давай оно Івасиків яр, я тебе вх’оплю за руку і будемо в цей яр тікати: спасемось так спасемось, а як заб’ют нас, то поховают нас в селі”. І вони в цей яр [стрибнули]. А за цем яром берег, а там річечка така невелика, невелика річечка тече, а за цею річечкою ліс. І вони стріляли, ці поліцаї, а ці тікали. А поліцаї за ними; но я не можу вам сказати: чи може поліцаї боялися, а може не хотіли, не знаю, бо все ж таки тато разом

з ними в одному ж селі ріс. Но вони вбігли в ліс і всьо, в селі чули: стріляли, втекли Ліксандер з Гельом втекли. У нас, в селі, вибирали люди старосту, люди, вже при німцях. Син цього старости був офіцером радянської армії, дочка була вчителькою. В нас тут був Андрей Якович панфіловець. Помніте, в Москві панфіловці зупинили танкову дивізію? І серед цих їх, панфіловців, був син цього старости. Живим лишився через те, що був ранений. Ну, це знов історія не та, що вам треба. І люди знали, що син офіцером [служив], а дочка вчителькою, і вибрали його не так як мстителя, а просто як людину, яка могла коли захистити. І так він пробув чотири роки цим старостою. Віддавали одержу, віддавали німцям худобу, кури, хто що мав, бо робили такі облави і забирали все, що можна було, в людей. То я думаю, може ці поліцаї... не можу сказати; но пішли тоді всі родичі в ліс: може, ранені, може в крові, кругом – ніде їх не було. Всьо: нема й нема. А за лісом, на хуторі, жив чоловік з нашого села, но жив там і був як лісник. То вони – то тоді вже тато розказував – то вони після того були суток зо двоє у лісі, тихенько сиділи, а тоді тато пішов до того Данила, постукав, і розказав шо таке; він вже й знав, той Данило, шо десь поділися. І цей Данило їх завів далеко в ліс, в сіно, були купи сіна, вони там переживали; там був схований навіть і трактор: як наступали німці, в колгоспі був трактор, і цього трактора туди в той ліс завезли і сховали, і він перебув всю війну, і як наші приїхали, визволили нас, то того трактора звіти привезли, і десь забрали, не знаю куди. Забрали того трактора, но він живий-здоровий був той трактор. Дальше. Були вони в тому сіні поки не були великі морози. На вешальці дві шапки: нова татова і стара, шо він в ній ходив. Не стало дві шапки. Кажемо: “Мамо, а де це, не стало татових шапок?” – “Я в скриню поклала”. Не стало татової куфайки і маминого кожушка, тако. Ну, ми бачимо шо... не питає маму, бачимо, шо... колись білизна спідня була домоткана, і шо мама ці домоткані спідні штани татові відрізає, в обшем, робе коротші. І шось так якийсь сумнів. А він був, цей Гель, такий низенький: грубенький, но низенький. А тато високий був. Ну, і пройшло... там їм було холодно, і вже туди почали передавати одержу. А їжу передавала мама, і ми не знали, людьми,

чоловіками, які приходили до нас, а знали, що вони там є. То їм вже стало таки холодно, морози такі, тато в село з ним: спочатку тато прийшов у село, а він його [Геля] залишив в свої рідної сестри татової. Вона була паралізована, було троє діток в неї, і чоловік був забраний на війну і загинув. Зараз, десь на Донбасі, в Горлівці, в плену він там пропав. І цього Геля тато лишив в неї. Всі знали, що це сім'я така... що трудно там, і на дверях написали "тіф", щоб ніхто не заходив. Це вже був сорок перший рік. Де він був? [переховувався] і в комині. А ше ж шо. Я з цею меншою дочкою старости дружила. То шо там де робиться, то я знала. То це шо тіки як мають наїхати, то і в комині сидів, і там тато зробив коло корови, яслах, шо корова їсть, а під низом простір такий. І він там сидів. І на печі сидів. Помню, колись сидів на печі та й вискочив на піч [раптово]: хтось йшов чи як там було; а там жито сушилося, щоб молоти до млина, та й провалив піч. То цей прийшов до хати, сусід, навіть не помню хто, сусід, а в печі накладене листя, дрóва щоб висохло, та й: ддрррррр, сипеться все, жито туди біжить помежі дрóва, то й сипеться, то ми чуть не помирали всі з того переляку, шо то жито туди, від цього всього [звуку]. А тепер: вже сорок перший рік вже кінчився, в сорок другому році, десь, я знаю шо це була зима, прийшла Бая. Тоєсть допиталася: "То де Маруся Сидорук?" А тим часом Бая до сього була в Корлюгів ось тут. Першу ніч була в Корлюгів. Корлюги її зразу відправили, сказали: "Йди куди хоч, бо нас розстріляють, як спіймуть". Це з її розповіді. Тоді вона пішла на Слободу до Тлокової... до Вілі Тлокової мами, тудя. Два хлопчики цих було: Віля і старший син; батько на війні, тоже загинув. То вона там побула сутки, і вона каже, та жінка: "В мене двоє дітей, мене заб'ють, мої діти і мене". І вона пішла звідти на Нитківці. Де вона там була, в кого вона там була, не знаю. Но зо Нитковець вона була... Дербчин є тут, в Дербчині. Точно я не можу сказати, но вона прийшла до нас з обмерзлими ногами. Пальці в неї були такі, шо чорні. І всі ті пальці відійшли в колишне. Вона прийшла до нас, допиталася до Марусі, ну, і каже: "Я хочу у вас трошки пожити". Як же ж бути? Бачимо, шо не всі жителі Тиврова хотіли приютити єврейку, боялися. Але їх ми не можемо засуджувати, бо

кожна сім'я боялася за своїх дітей. Як же ж бути? Прийшов тато в хату, а вона [мама] питає: "Ліксандр, ти мені скажи, як нам бути. Бая розкажує, шо вчилася разом з Марусею, шо знають, і всьо, одна одну". А тато тако каже: "Де їсть двоє, наїється й третє!" [Де Баїні батьки були? Чи є взагалі у неї родина?] Не знаю, не можу я сказати. В неї була якась родина: в сорок четвертому році вона від нас пішла, як наші [радянські війська] прийшли – тільки наші прийшли, і вона пішла від нас. Куди вона пішла, я не помню. З сорок другого року – поки не визволили тут. Вона була в нас [у статусі] так як родичка: в нас, у мами, рідний брат у Вінниці працював бухгалтером вінницьких бань. В нього дві дівочки: одна старша, а друга молодша. То тут [у Василівці] вона прийшла зимою, а тут Буг замерз, а там забирали німці в Німеччину дівчат і хлопців, і ми сказали так, шо це братова старша дочка, бо менша була менша: "Старша братова дочка перейшла через Буг десь там і прийшла до нас". І назвали її Броня, а сусіди знали, шо в нас там [у Вінниці] є родина, і ходили на ярмарок тато з мамою [заходили до родичів]. Но знали, як прийдуть румини сюди, до нас у село, то її в нас не було. А тепер за Баю: чим займалася: тим, чим і ми: сапала, копала, всьо, шо робили ми, тим і займалася вона: і корову пасла, і гуси гонила, чим займалися ми, тим займалася вона. А це румини ставилися до євреїв не так жестоко, як німці. То цей же ж Гель тоді, як німці почáli відступати, то в нас румини – жорстокість їх зменшилася, то Гель [з] нашою машинкою ходив до людей, як вам сказати... от тихенько скажут: Гель шив на нашій машинці людям де-шо таке шив. Ну, він всьо врем'я був у нас. Так шо всі ці роки... я не можу сказати, шо ховали його десь там без кінця, а сорок перший, сорок другий рік: то то було щось страшне. По-о-оки вже якось успокоїлося, вже останній рік. [Його сім'ю] всю знищили. Баїну сім'ю всю знищили, його сім'ю [також]. Брав мене на руки і плакав: "Чого я не взяв з собою хоч одну дочку". Ну, прийшли наші, в сорок четвертому році, з березня місяця. І Гель пішов звідси, від нас, в Гнівані встроївся на роботу, працював, купив собі половинку хати, женився. Скільки це йому було... вже за шістдесят, народилася в нього дочка, жінка була молода, він помер. Бо як я вчилася у

Вінниці, і їздила додому, то до Гніваня їхала поїздом, а там в нього ночувала, а рано йшла додому, кілометрів вісімнадцять. Додому йшла; то він помер, а жінка його з дівчинкою виїхали в Ізраїль. [Вона також єврейка була], і зв'язки у нас перервалися».

За порятунок євреїв родині Сидорук було присвоєно звання «Праведник світу». Свого часу начальник місцевого воєнкомату Фельдман Леонід Петрович, колишній фронтовик, доклав чимало зусиль, щоб установити імена євреїв, розстріляних в Чорному лісі. На 2018 рік списки зберігалися, за словами вчительки місцевої школи, у сина Леоніда Петровича – Петра Леонідовича Фельдмана. Відновити імена загиблих намагався також місцевий журналіст-краєзнавець Володимир Очеретний.

Є події, над якими не владний час. Вони назавжди залишаться в людській пам'яті. Змінюється час, змінюються уряди, змінюються покоління. Але те, що ми передамо нащадкам, залежить тільки від нас. Незаперечним є той факт, що історія нашої країни – багатостраждальна. Трагедій у ХХ ст. було багато. З кожної ми маємо взяти уроки, зробити висновки. Зрозуміло одне – в різні часи, епохи люди будуть сприймати й оцінювати події по-своєму. Але наше завдання полягає в тому, щоб зберегти якнайбільше правдивих історичних джерел для того, аби в майбутньому було якнайменше фактів перекручування історії⁸.

Ми маємо бути толерантними один до одного. Ми повинні з повагою ставитися до людей, які живуть поряд з нами. Доведено, що агресія і ворожість – поганий союзник у людських стосунках. Пам'ятаймо історію! Бережімо минуле! Аналізуймо, робімо висновки, щоб у майбутньому жахливі трагедії не повторювалися!

⁸ Актуальные вопросы противодействия ксенофобии и этнической нетерпимости на примере истории Холокоста и террора / Научно-просветительный Центр «Холокост», Центр-фонд – Холокост ; составители: Илья Альтман [и др.]. Москва : Холокост, 2020. 95 с.

Повсякдення сільського населення на межі ХХ–ХХІ століть (за матеріалами виробничого побуту селян Середнього Полісся)

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. українські села зазнали корінних та динамічних змін, на відміну від періоду пізньорадянського (кінець 1980-х рр.), який можемо вважати початком розвитку нової етнокультурної та побутової реальності сучасного селянства. Розпад Радянського Союзу та відновлення державної незалежності України характеризується важливими змінами для всього агропромислового комплексу та сільської місцевості зокрема. Закони вільного ринку стали орієнтиром у формуванні та розвитку нової аграрної політики незалежної країни. Офіційним початком цієї аграрної реформи вважається прийняття Верховною радою України 30 січня 1992 року Закону України «Про форми власності на землю»¹. Цей Закон поклав початок приватної власності на землю та поетапну передачу її у власність селян-колгоспників. Зокрема, було нормативним документом було передбачено надання права власності на земельний пай кожному члену трудового колективу². Іншою складовою змін в аграрному секторі була реформа майнових відносин, яка передбача-

¹ Юрчишин В. В. Аграрна політика України на зламах політичних епох: історико-соціально-економічні нариси. Київ : Наукова думка НАН України, 2009. С. 248.

² Становлення і розвиток земельного законодавства України у ХХ – на початку ХХІ століття. Науково-практичний посібник для суддів та кандидатів на посаду судді / за ред. д. ю. н., проф., члена-кореспондента НАПрН України Павла Кулиничка. Київ : Національна школа судів України, 2018. С. 50.

ла розподіл майна колективних сільськогосподарських підприємств між його членами за принципом надання частки еквівалентної трудової внескові кожного із них ³. У результаті таких законодавчих ініціатив була реалізовано поетапну передачу землі й засобів виробництва у приватну власність селянам. Відтак у сільському господарстві України сформувалися нові соціально-економічні відносини, суб'єктом яких став селянин-власник, який володіє і розпоряджається своєю землею.

Успіх будь-яких реформ значною мірою залежить від адаптації певних соціальних груп до нових суспільно-ринкових та трудових відносин. Запровадження ринкових відносин спричинило посилення диференціації аграрного виробництва й швидкого банкрутства недієздатних колгоспів та радгоспів, які довгі роки отримували значні державні дотації. У досить короткий час колишні селяни-колгоспники були змушені пристосуватися до нових економічних умов. Соціально-економічні зміни, яких зазнало сучасне українське село, призвели до трансформації повсякдення та світогляду його жителів. У доіндустріальну епоху зміни традиційного побуту були значно розтягнутими в часі, мали латентний характер і були помітними у досить широких хронологічних рамках, які відмірювалися десятиками, а то й сотнями років. Сучасне постіндустріальне суспільство відзначається домінуванням процесів транскорпоративної глобалізації, які спрямовані на уніфікацію людства. Отже, відбувається витіснення унікального прояву та самовираження етносу, а це у свою чергу суттєво впливає на культурні особливості українського села – автентичного способу буття народу.

Спробуємо проаналізувати етносоціальні процеси в повсякденній культурі сільського населення Середнього Полісся в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. та охарактеризувати особливості впровадження реформ у сільській місцевості. Регіон Середнього Полісся в розробці цього аспекту вивчення саме через те, що ще на початок 1990-х років сільська верства населення зберігала та репрезентувала етнічні традиції та народний побут. Світогляд поліського селянства, як і будь-

³ Юрчишин В. В. Аграрна політика України на зламах політичних епох С. 250.

який етнокультурний феномен, формувався в процесі пристосування до навколишнього середовища і протягом свого історичного розвитку зазнавав постійних впливів, однак відносно стало зберігав традиційні складові й трансформувалася досить повільно. Зокрема, сформовані протягом століть ментальні та світоглядні уявлення були основою збереження етнокультури українства й виявляли стійкість до будь-яких новацій. Протягом довгого історичного розвитку господарські відносини в поліських селах розвивалися без показних змін, що було пов'язано зі складними природними умовами й також складними відносинами з представниками влади. Зауважимо, що ефективність реформ головним чином залежить від організаційних здібностей та розуміння менеджерами держорганів етнокультурних особливостей поліського села, значення народних традицій для його самовідновлення; а також від врахування можливості адаптації соціально-виробничих відносин під ринкові умови без руйнування духовно-культурних граней українського села. Як показали спостереження, саме ці фактори були важливі серед населення досліджуваного регіону.

Сучасна методологія культурно-антропологічних досліджень і проблематика щоденного побуту складається під впливом такого напрямку, як вивчення повсякденності, що актуалізується сьогодні в гуманітарних науках. Одним із фундаторів вивчення повсякдення вважається Ф. Бродель. Учений у своєму тритомному дослідженні «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.» крізь призму людиноцентричності зумів переосмислити історичні процеси становлення капіталістичних відносин у країнах Західної Європи⁴.

Аналіз напрацювань українських етнологів дозволяє цілком упевнено стверджувати, що методологічні основи досліджень повсякденності були закладені Хв. Вовком. Упродовж 1887–1906 років дослідник жив та працював у Парижі, де засвоїв основні концепції

⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. : у 3 т. Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / переклав з французької Г. Філіпчук. Київ : Основи, 2000. 543 с.

західноєвропейської науки ⁵. Етносоціологічні погляди Хв. Вовка були у площині наукових ідей О. Конта та Г. Спенсера, зокрема він наполягав на комплексному та антропоцентричному підходах у народознавчих дослідженнях та поєднанні етнологічних, етнографічних і соціологічних досліджень в одну науку про людину – антропологію ⁶. Хв. Вовк налагодив контакти та сприяв поступу української етнології до європейського наукового простору. Його учні й послідовники змогли втілити основні наукові задуми щодо реалізації комплексних етнографічних досліджень майже всієї території України.

Систематичну й теоретично обґрунтовану роботу з дослідження селянського повсякдення проводив Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка, а саме – відділ етнології під керівництвом А. Оніщука, який висував ідею стаціонарних народознавчих студій. Як зазначав дослідник, «така метода, що шляхом стаціонарних розвідок терпеливо, систематично вичерпує факт за фактом, спостерігає, розвідує й шукає, починаючи від найбільшого і відомого, до далекого й не знаного, аж до цілковитого вивчення матеріалу, що даного з'явища стосується, – є єдина раціональна й веде помалу, але певно до тієї мети, яку висуває перед нами новітня наука етнографія» ⁷. Основним завданням етнолога, на думку А. Оніщука, є систематичне вивчення реалій селянського повсякдення. Учений також підкреслював нерозривність явищ матеріальної та духовної культури народу ⁸.

Важливими для розвитку вивчення аспекту сільського повсякдення стали зусилля А. Оніщука – його організація й налагодження діяльності етнографічних дослідних станцій. Так, протягом 1921–1923 років група науковців вивчала традиційний побут та духовну

⁵ Скрипник Г. Хведір Вовк і українська народознавча наука. *Народознавча спадщина Хведора Вовка*. Кн. 1 / [гол. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2012. С. XXXVIII.

⁶ Вовк Хв. Дещо про теперішній стан і завдання української етнології. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1899. Т. 1. С. V.

⁷ Оніщук А. Розвідки над народнім побутом (методичні зважання). *Побут*. Київ, 1928. Ч. 2–3. С. 10.

⁸ Рубан О. Зі спогадів Василя Кравченка (сторінки щоденника). *Народна творчість та етнологія*. Київ, 2004. № 1–2. С. 39.

с. Старосілля Остерського повіту: Н. Заглада – побут селянської дитини, Л. Шульгіна – фізичне виховання дитини та пасічництво, художник Ю. Павлович і фотограф Д. Демуцький готували ілюстрації за різною тематикою (одяг, житло тощо). Очолив науково-дослідницьку роботу саме А. Оніщук. Дослідник улаштувався учителем до місцевої школи, щоб безпосередньо на місці розробити методіку збору етнографічних матеріалів для глибшого розуміння життя мешканців села. За короткий час було зібрано значну кількість цінних матеріалів із традиційно-побутової культури населення села. Група дослідників працювала в руслі вивчення повсякденних реалій тодішнього сільського населення. Н. Заглада, зокрема, зазначила: «З заснуванням етнографічної дослідчої станції в с. Старосіллі ми і маємо першу, власне, спробу на Україні поставити досліди і студії над людиною, як виробничою силою та над її побутом, як найближчим її оточенням. Тим-то ця перша в нас станція заслуговує особливої уваги та підтримання»⁹. Результатом експедиційних студій стала її праця «Побут селянської дитини матеріали до монографії с. Старолісся», у якій дослідниця змогла відобразити всі сторони життя сільської дитини та зафіксувала пережиткові явища народної педагогіки, що проливають світло на характер виховання в найдавніші часи¹⁰. Саме стаціонарна методика забезпечила можливість для вчених наблизитись до об'єкта своїх дослідів і дала можливість зібрати банато емпіричного матеріалу із селянського повсякдення. Власне, про це зауважила й Н. Заглада: «Перебуваючи з маленькими пастухами від ранку до вечора в лісі, над озерами, на лузі, спостерігаючи дитяче життя в хаті, на вулиці і в полі – як вони бавляться і працюють, ми стали незабаром їм близькі, як вони говорили: “наче з роду в нас жили”. І вони не тільки не соромилися нашої присутності та далі робили своє діло, ба й охоче давали нам потрібні пояснення, співали пісень, розповідали, що і як вони робили та передавали

⁹ Заглада Н. Побут селянської дитини: матеріали до монографії с. Старолісся. Київ, 1929. С. 12.

¹⁰ Сявавко Є. Етнопедагогіка: сучасний стан дослідження. Науково-методичний вісник. Львів, 1995. № 3. С. 40.

нам до музею цікаве»¹¹. Отже, у центрі уваги дослідників перебувала людина як суб'єкт, що творить культуру і взаємодіє з нею в рамках повсякдення.

Важливе методологічне значення для студіювання виробничого побуту та селянського повсякдення мало дослідження с. Жукин на Київщині в 1924 році. У наукових оглядах дослідників-польовиків зазначалося: «За основу вивчення села було положено всебічне дослідження одного господарств, і ці відомості доповнені були матеріалами, зібраними по інших господарствах та від різних спеціалістів»¹². Вивчення господарських процесів і виробничого побуту на матеріалах однієї родини перебуває в руслі наукових інтересів сучасних європейських студій. Такий підхід, на думку угорських етнологів, дає можливість простежити способи мислення та особливості селянського менталітету в сучасних умовах¹³.

Українські етнологи протягом 1920–1930-х років змогли продовжити наукові проекти та підходи, закладені Хв. Вовком, та дотриматися лінії людинознавчого принципу в своїх дослідженнях. Проте поступ науки в напрямку студіювання повсякденного життя викривав антигуманну сутність радянського режиму. За таких обставин наприкінці 1930-х років жорстоких сталінських репресій зазнали всі провідні українські народознавці. Скажімо, у зв'язку з реорганізацією Академії наук України етнографічні установи практично були ліквідовані, припинили функціонування етнографічні відділи музеїв України¹⁴.

У другій половині 1940-х років співробітниками відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР було відновлено стаціонарні дослідження традиційно-побу-

¹¹ Заглада Н. Побут селянської дитини: матеріали до монографії с. Старолісся. С. 12.

¹² З праці відділів Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка (короткий огляд). Бюлетень кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. Київ, 1925. Ч. 1. С. 12.

¹³ Пірошка Сабо. Відродження приватного господарювання (На прикладі родини з Йоршега). *Сучасна зарубіжна етнологія : антологія* : у 2 т. / гол. ред. Г. Скрипник; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2010. Т. 2. С. 770.

¹⁴ Борисенко В. К. Нарис з історії української етнографії 1920–1930-х років. Київ : Унісерв, 2002. С. 17.

тової культури окремих населених пунктів. За статистичними підрахунками, упродовж 1944–1964 років народознавці ІМФЕ АН УРСР організували та провели 170 експедицій та експедиційних виїздів¹⁵. Аналіз їхніх звітів свідчить про дотримання стаціонарної методики збору інформації, скрупульозного й усестороннього вивчення повсякдення. Українські вчені, які відроджували етнологію у 1940–1950-х роках, у своїй діяльності спиралися передусім на академічні традиції, що були закладені попереднім «репресованим» поколінням дослідників.

Яскравим прикладом вивчення сільського повсякдення в значеній період може слугувати історико-етнографічний нарис Д. Косарика. Праця науковця присвячена затопленому при будівництві Канівської гідроелектростанції селу Андруші на Переяславщині¹⁶. Ця друкована праця є результатом багаторічних експедиційних стаціонарних досліджень, здійснених протягом 1950-х років. Учений у праці подав розлогий історичний огляд села до 1917 року в контексті загальнонаціональних історичних процесів: «В такому освітленні історія одного села не буде звучати провінційальною і краєзнавчою вузькістю»¹⁷.

Таке детальне вивчення повсякдення сільського населення забезпечувалося використанням стаціонарних методів дослідження. Автор жив у селі тривалий час, спостерігав за життям місцевого населення, відвідував весілля, аби занотовувати обряди, детально фіксував особливості повсякденного побуту¹⁸. Учений-етнолог зумів увійти у довіру місцевих селян. До того ж регулярно спостереження за життям та щоденною діяльністю населення давало змогу зафіксувати малопомітні явища повсякденної культури та побуту. Проте починаючи з другої половини 1960-х років, через підготовку фундаментальної праці «Українці», стаціонарний спосіб польової

¹⁵ Глушко М. С. Методика польового етнографічного дослідження. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. С. 43.

¹⁶ Село Андруші. Історико-етнографічний нарис / [за заг. ред Г. Скрипник] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2016. 256 с.

¹⁷ Там само. С. 27.

¹⁸ Там само. С. 16.

етнографії стали менше використовувати науковці провідного народознавчого центру. Водночас постало питання ареального вивчення культур. Зокрема, цей напрям досліджень в окреслений період став пріоритетним серед науковців у багатьох європейських країнах. Він був застосований у зв'язку зі стартом проекту «Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії і Молдавії». Розгорнута експедиційна робота за спеціально розробленою сіткою – «два села на повіт і одне контрольне село» стало однією з причин зменшення локальних студій. Щоправда, спосіб стаціонарного дослідження особливостей повсякдення ще застосовувався українськими етнографами в експедиційній практиці. Так, М. Мандибуря фіксував зібрані стаціонарним способом польові матеріали при вивченні особливостей функціонування гуцульського вівчарства та аналізі повсякденних практик пастухів на полонинах ¹⁹.

Потужна хвиля народознавчих та етнологічних студій після проголошення незалежності України привела до відновлення традицій антропоцентричного напрямку в українській етнології. Одним із прикладів сучасного вивчення сільського повсякдення одного села є праця В. Борисенко «Культура повсякдення села Хижинці (1950–1960-і роки)» ²⁰. Дослідження ґрунтується на матеріалі, зібраному автором за допомогою методів інтерв'ю та безпосереднього спостереження у якій проаналізовано повсякдення колгоспного села, основні заняття населення, його культура та побут, показано зміни у традиційній культурі. В. Борисенко виявляє цілі пласти людського життя, котрі історики часом оминають. За допомогою таких досліджень є можливість відновити події, що не набули розголосу в радянський час.

Одним із наукових здобутків сучасних етнологів є накопичення фактологічного матеріалу з культур повсякдення, що відбилося у низці спеціальних наукових публікацій. Найбільш вагомим

¹⁹ Мандибуря М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст. (Історико-етнографічний нарис). Київ : Наукова думка, 1978. 191 с.; іл.

²⁰ Борисенко В. К. Культура повсякдення села Хижинці (1950–1960-і рр.). Київ : Дуліби, 2014. 144 с.

є багатотомна колективна праця «Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів». У фундаментальному виданні представлено масштабний джерельний фонд польових записів та фотоматеріалів, зібраних у різних історико-етнографічних регіонах України упродовж останніх десятиліть під час комплексних етнографічних експедицій співробітниками Інституту та дослідниками інших наукових установ НАН України та університетів. Зафіксовані відомості є потужною фактологічною основою для вивчення особливостей родини та сімейного побуту українців, традиційного й сучасно-повсякденного вбрання, календарної обрядовості, культури харчування, господарських занять, промислів і ремесел як невід'ємної частини культури та побуту традиційного українського суспільства. Це переконлива фактологічна база, що документально репрезентує етнічний та етнокультурний профіль сучасного повсякдення України в усьому розмаїтті етнічного складу її населення.

Вивчаючи сучасну культуру повсякдення українського селянства, доцільно звернути увагу на досвід зарубіжних дослідників для визначення методологічних основ. Важливим елементом дослідження культури повсякдення сільського населення є поєднання методологічних підходів різних суспільно-гуманітарних дисциплін (культурної антропології, історії, географії та ін.). На сьогодні розроблено різні підходи до вивчення культури сільського населення, а саме як форми реалізації творчого потенціалу, як інструменту критичного аналізу, як способу індивідуалізації, групової солідарності і професіоналізації. Як зауважують іноземні вчені, важливо досліджувати сільську культуру шляхом використання всіх окреслених підходів, щоб уявлення, що склалося про неї, не було однобоким²¹. Зокрема, культуру повсякдення селян можемо розглядати як складову економічної діяльності та об'єкт державницької політики.

Використання антропоцентричних методів дасть нам змогу під іншим кутом зору оцінити особливості виробничого побуту сіль-

²¹ Carter D., Darian-Smith K., Gorman-Murray A. W. Rural Cultural Studies: Introduction. *Australian Humanities Review*. 2008. № 45. P. 27–36.

ського населення кінця ХХ – початку ХХІ ст. Свідомо відмовившись від опису матеріальних предметів, а зосередивши увагу на людському ставленні до них, виникає розуміння механізму їхнього функціонування та появи новацій у вкорінених звичних структурах, відбувається виявлення рушійних сил у процесі зближення нового і традиційного ²².

У тих селах Середнього Полісся, які було відвідано автором розділу, було виявлено будівлі занедбаних виробничих баз, хлівів, адміністрацій, гаражів та тракторних парків, гуртожитків і громадських їдалень. Деякі будівлі та господарські споруди були швидко розібрані місцевими після припинення їхнього функціонування на будівельний матеріал, інші споруди повільно руйнувалися після занепаду колишніх колгоспів. Респонденти, розповідаючи про «колгоспне життя», часто згадують руйнування будівель як приклад негативних змін у сільській місцевості наприкінці ХХ ст.: «І вівці були, і свиноферма в нас була тут. Все було свиноферми, і велика рогата худоба, і ток був там. Свиноферми не видно й фундаменту, мабуть, там. Це месні там, бідові месні розібрали. Хто до цього міг прикласти руку? А був такий період безправ'я – нікому нічого не нужно і лиш би скоріше колгоспи розвалили, так і спеціально таку політику вела наша влада» ²³. Подібні наративи про руйнування сільських виробничих споруд пов'язують з періодом, коли колгоспи стабільно забезпечували сільське населення роботою та можливим майбутнім, яке «знищене і зруйноване». Розповіді про зруйновану господарчу структуру свідчать про трагедію сільського населення, яке живе поряд з руїнами свого попереднього життя.

Протягом більш ніж півстолітнього функціонування колгоспно-радгоспна система була інтегрована до соціальної інфраструктури села, зруйнувавши й підмінивши собою відомі до того форми організації громадського побуту. Показовим є той факт, що традиційні способи взаємодопомоги та організації важких робіт на селі,

²² Коляструк О. К. Інтелекція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / відп. ред. В. М. Даниленко. Харків : Раритети України, 2010. С. 100–101.

²³ ПМА записані в селі Сварицевичі Дубровицького району Рівненської області.

такі як толока і супряга, практично не згадуються респондентами 1960-х років народження й пізніше; водночас вони наголошують на тому, що «колгосп» в особі керівника допомагав селянам обробляти городи й будуватися. За роки радянської влади в селах були поставлені такі звані наставники (голови колгоспів або сільрад), які виконували роль організаторів соціальної структури сільського життя. Радянська влада зуміла викоринити саму ідею самоорганізації селянства, що мала давню традицію, і підмінити її штучно створеною структурою. Респонденти згадують: «Уявляєте, у нашому малому селі хата коло хати стояла, і не було не єдноє пустой при совецкой власті. А шо щас, а щас із дев'яностого году не єдної хати не построїли, бо нема за шо, а тоде в колгоспі цеглу виписували і наряди давали, і дерево, колгосп все давав»²⁴. Тому поступовий розпад колгоспно-радгоспної системи сприймається місцевими жителями не тільки як загроза скороченню і втраті робочих місць, а як знищення села та сільського господарства загалом. Для селян зруйновані господарчі будівлі символізують трагедію нереалізованих можливостей і бездарної втрати місцевого потенціалу.

Окрім руйнування виробничої інфраструктури, селяни розповідають про хвилю масового безробіття, пустування полів, помітне зникнення місцевих диких тварин. Ці чинники призвели до втрати сільським населення звичних ресурсів для виживання та благополуччя, які були притаманні поліським селам кінця 80-х – першої половини 90-х років ХХ ст. Більшість опитаних нами респондентів і досі не можуть зрозуміти й детально описати, чому їхнє життя протягом 1990-х років змінилося; як розпад і реорганізація радянської економічної системи призвів до глибоких трансформацій на місцях. Деякі інформатори, розповідаючи, як вони жили в період постійних змін та згадуючи про руйнування виробничої сільської інфраструктури, порівнюють роки пострадянського розпаду з періодом Другої світової війни. Такі сформовані селянами наративи варто враховувати етнологам під час дослідження сучасного сільського повсякдення.

²⁴ ПМА записані в селі Дідковичі Коростенського району Житомирської області.

Для поліського селянства протягом усього ХХ ст. сімейне господарство традиційно було основою виживання й ознакою достатку. Підсобне сімейне господарство в сільській місцевості Середнього Полісся завжди передбачало щоденні турботи, справи і проблеми. Попри той факт, що на початок 1990-х років сімейні господарства селян колгоспників могли різнитися своїми обсягами, вони мали спільні ключові характеристики. По-перше, невеликі фіксовані земельні наділи, які не перевищували 0,6 гектара; по-друге – відсутність тяглової робочої сили (коней) та механічних засобів для обробітку землі. Такі обмежені можливості стримували розвиток підсобного господарства і ставили в залежність селян від керівника колгоспу.

Протягом 1990-х років сімейні господарства селян починають зростати, збільшуються земельні угіддя, у деякого – до двох гектарів. У підсобних господарствах масово з'являються коні, яких селяни викупували в колгоспах. Наприклад, на початок 2000-х років кожне третє домашнє господарство в с. Беги Коростенського району Житомирської області утримувало одного коня або пару. Така сама ситуація з утриманням коней як допоміжної робочої сили була в інших селах регіону. Респонденти пояснюють: «Без коня тяжко в хазяйстві, шось привести, виорать. Конь сам себе годує»²⁵. Для проведення важких робіт, таких як зимова чи весняна оранка, посадка картоплі під плуг, потрібна була пара коней, тому почав відроджуватися звичай тимчасової кооперації господарств (найчастіше між родичами чи сусідами) для належного виконання польових робіт.

У період, коли колгоспи стрімко занепадали, а селяни були змушені розвивати власні підсобні господарства, традиційні формами громадського та виробничого побуту (а саме сімейна й сусідська взаємодопомога) стають одним із важливих явищ у виживанні селянства та його адаптації до нових соціально-економічних умов. Водночас зазначимо, що часткове відродження традиційних форм взаємодопомоги та взаємовиручки не переросло в ефективну й

²⁵ ПМА в селі Беги Коростенського району Житомирської області.

постійну кооперацію селян, спрямовану на розбудову потужних сільськогосподарських підприємств фермерського типу, що могли б фізично базуватися на місці колишніх колгоспів. Сама ідея створити власний бізнес сприймалася селянами негативно, а можливість об'єднатися із сусідом для ведення спільно прибуткового господарства викликала підозри в довірі. Натомість більшість селян-колгоспників довірили своє майно й землю неефективним менеджерам місцевих держорганів, які свою робочу лінію вели ще при радянській владі. Унаслідок того протягом 1990-х років майновий потенціал колишніх колгоспів був бездарно втрачений, землі почали заростати лісом, а самі колгоспники працювали, але не отримували заробітної платні.

На нашу думку, підвищення добробуту сільського населення насправді не входило в пріоритет радянської політики, а навпаки, відбувалося руйнування традиційних основ світосприйняття та сільського повсякдення. Отже, постійне применшення значимості українського селянина, тиск та тотальний контроль з боку органів влади призвели до того, що жителі сільських місцевостей частково втратили здатність до самоорганізації з метою облаштування власного побуту, натомість потребували зовнішнього організуючого чинника, інколи навіть для вирішення незначних повсякденних проблем. Таким чином радянська влада викорінювала саму ідею самоорганізації селянства, власного життєзабезпечення та підвищення сімейного добробуту, що було характерне для традиційного українського села. Зауважимо, що штучно насаджена система господарської діяльності села в умовах соціально-економічних трансформацій 90-х років ХХ ст. довела свою неефективність як у гарантуванні робочих місць, так і забезпеченні сільськогосподарської продукції.

Починаючи з 1990-х років серед основних проблем держави сільська сфера виходить на перший план. Зокрема, було прийнято відповідні закони і взято курс на нові реформи: «Пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу об'єктивно впливає з виняткової значущості та незамінності вироблюваної продукції сільського господарства у життєдіяльності людини і сус-

пільства, з потреби відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури»²⁶.

Опитані нами респонденти із села, характеризуючи початок 2000-х років, зазначають: «Був колгосп, але по другому називався, кожний год названіє меняли то ТОВ, то СТОВ, а то ще якесь. Нечого не робили, тіки названія меняли. А щас головою поставили колишнього зама керівника обласної адмістрації, наведено досиджує до пенсії, нечого не робить»²⁷. Такі міркування і твердження доводилося чути майже у всіх досліджуваних селах Середнього Полісся. Із цього можна дійти висновку, що більшість поліського селянства не розуміла суті аграрних зрушень, які проходили в країні, починаючи із 1990-х років. Селяни не відчували себе господарями на власній землі, не могли розпоряджатися власним майном, адже воно перебувало в користуванні нового агропідприємства. Доволі частими були практики, коли нові господарські товариства, сформовані на базі колгоспів, задарма, без будь-якого відшкодування, користувалися земельними та майновими пайовими частками селян. Далеко не поодинокими були випадки, коли колишні колгоспники не знали, що володіють часткою майна (активами від колишніх колгоспів) в новоствореному агропідприємстві. У свою чергу здебільшого призначене формально керівництво таких підприємств розпоряджалося ресурсами селян на власний розсуд та без звітності, вибудовуючи трудові відносини як колишні голови колгоспів. Відповідно селяни не були зацікавлені в розвитку новоствореного колективного господарства, що призвело до низької продуктивності та ефективності при високій затратності виробництва. Перебуваючи в парадигмі стереотипів радянських колгоспників, коли «все навколо колгоспне і все нічне», жителі сіл активно долучались до «розтягування» майна колишніх колгоспів. Остаточний розвал колишньої колгоспно-радгоспної системи на території Житомирської і Рівненської областей припадає

²⁶ Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» № 401/XII (2022). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-12#Text>.

²⁷ ПМА записані в селі Соломіївка Дубровицького району Рівненської області.

на початок 2000-х років. Проте деякі колгоспи під виглядом нових агроформувань існували до 2010-х років.

Адаптація сільського населення до ринкових умов в Україні проходила досить складно. У свою чергу реформування агропромислового комплексу не дало бажаних результатів, що спричинило зниження валової продукції сільського господарства в кінці 1990-х – на початку 2000-х років²⁸. На нашу думку, труднощі в досягненні основних цілей аграрних перетворень полягали в переоцінці значення приватної власності для організації ринкового сільськогосподарського виробництва та недооцінкою значення соціально-антропологічного фактора. Це, зокрема, інертність селян-колгоспників, яка сформувалася під впливом директивно-планової системи радянського управління.

Значним ресурсом подолання матеріальних проблем для селян стає особисте підсобне господарство. Наявність власного господарства була і залишається потребою, а виробництво частини продуктів харчування є характерною особливістю сільських жителів. Проте такі господарства не були орієнтовані на отримання прибутків і раціональне додаткове використання наявних ресурсів. Більшість сільських жителів підкреслюють роль підсобних господарств як складової частини системи життєзабезпечення, але майже ніхто не розглядає роботу у власному господарстві як спосіб отримання великих грошових доходів. Опитані респонденти розповідають: «Мой син каже: “Ше поеду ше туди на Киев (на роботу), а приеду заре, до вже треба пахать”, треба його ж горат, треба ж його посеять, знов вже на зіму посеять, шоб поле не лежало»²⁹. Тому введення підсобного господарства не було головним заняттям сільських жителів, яке б орієнтувалося на фінансовий прибуток. На думку селян, ведення сімейного господарства повною мірою не могло вирішувати матеріальні проблеми.

²⁸ Аграрна політика та земельні відносини : підручник / Г. М. Калетнік, І. В. Гончарук, Т. В. Ємчик, С. М. Лутковська. Вінн. нац. аграр. ун-т. Вінниця : ВНАУ, 2020. С. 20.

²⁹ Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 7. Господарські заняття, промисли та ремесла / [гол. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2017. С. 276.

Спостерігаючи за процесом ведення підсобного господарства на території Середнього Полісся, можемо стверджувати, що більшість таких господарств дійсно не мали товарного характеру, а орієнтувалися здебільшого на споживання всередині сім'ї і розглядалися селянами лише як продовольчий ресурс для продовольчих потреб та підтримка її життєдіяльності.

Від початку XXI ст. відбувається переосмислення ведення сільськогосподарського підсобного господарства та результативності від нього. Отже, проходить підвищення ефективності організації роботи в підсобних господарствах; збільшення доходів від продажу власної продукції досягається шляхом об'єднання зусиль селянських господарств та створення кооперативів. Яскравим прикладом такої кооперації може слугувати масштабний проект із розвитку молочного тваринництва в сільській місцевості, який отримав назву «Сімейні молочні ферми»³⁰. У листопаді 2017 року відбулося відкриття першої сімейної молочної ферми на десять голів великої рогатої худоби на Рівненщині в с. Стара Мощаниця. Сьогодні таких господарств налічується 169 у дванадцяти областях України. У 2019–2020 роках реалізацію проекту «Сімейні молочні ферми» підтримували ООН і Уряд Швеції в рамках програми розвитку «Посилене партнерство для сталого розвитку»³¹. Заснування таких проектів є важливим для розвитку сільської інфраструктури та створення робочих місць у селах. Важливість зазначеного проекту полягає в тому, що він орієнтований на концепцію розвитку «сімейної справи», коли до виробництва залучено більшість членів сім'ї та відбувається передача досвіду від батьків до дітей. Крім цього, відбувається формування потужних селянських господарств, які виготовляють не сировину, а вже готову до споживання продукцію – крафтовий продукт (наприклад сир, м'ясні снеки, мед, мед-крем, джеми тощо), закладаючи традиції дрібного виробництва за власними оригінальними рецептами.

³⁰ Сімейні молочні ферми. URL : <https://smf.org.ua/>.

³¹ In Ukraine and around the world, Sweden remains in constant pursuit of peace and progress. URL : <https://web.archive.org/web/20211215144024/https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/blog/2020/in-ukraine-and-around-the-world-sweden-remains-in-constant-pursu.html>.

На нашу думку, схожі проєкти (такі як «Сімейні молочні ферми») є досить реальною програмою заходів, спрямованих на відродження селянства і села в цілому. Оскільки такі сільські програми передбачають залучення коштів інвесторів з метою розбудови виробничого простору, то активні селянські сім'ї, які хочуть створити високотехнологічне і прибуткове господарство, можуть скористатися цим або ж розвивати «сімейну справу» без інвестицій, а зі своїх накопичень. Зокрема, аналогічні проєкти, які вдається організовувати сучасним селянам, створюють позитивну атмосферу в селі: запобігають переміщенню задіяної у виробництві молоді із сільської місцевості в міста. Важливою складовою розвитку сучасної господарської діяльності описаного типу є реактуалізація традицій з переробки та виготовлення продуктів харчування, адже це є причиною для поціновувачів еко-продукції. Саме так, у сільській місцевості одночасно можна розвивати «зелений туризм», організовувати гастро-тури, відтак відбуватиметься популяризація традиційних особливостей повсякдення певної сільської місцевості. Як свідчить досвід економічно розвинених країн Західної Європи, такі селяни-господарники є заможними та політично-впливовими, складають основу суспільного розвитку. Скажімо, у Швейцарії селянська верства відгравала важливу історичну та інституціональну роль у створенні «швейцарської економічної моделі», яка ґрунтується на стабільній фінансово-банківській системі. Швейцарське селянство завжди брало участь у прийнятті важливих політичних рішень та виконувало важливу культурну функцію підтримки локальних спільнот. Та як зауважують вчені, швейцарське суспільство демонструє взаємозв'язок селянства як особливої за своїми функціями соціальної групи і національної виробничої системи³².

На відміну від Швейцарії, де самотність місцевого селянства є основою стабільного економічного й політичного розвитку країни, українські чиновники-реформатори, на жаль, проводили політику перманентної соціалізації селянства та «штучного окультурення».

³² Vallet G. (2012) Should I stay or should I go? Switzerland and the European economic and monetary integration process. *Journal of Economic Integration*, vol. 27, no 3, pp. 376–381.

Наслідком стало поширення в сільському середовищі, особливо серед молоді, різних елементів масової культури й остаточного викорінення етнокультурної та побутової унікальності українського села.

На початку XXI ст. можна зауважити певні вимушені трансформації. Державні та громадські організації робили заяви про відродження села та досить часто претендували на роль так званого опікуна. Отже, відбувалося намагання сформувати картину «правильного села» та створити соціально-культурні умови, за яких повинно існувати й розвиватися нове сучасне село. На нашу думку, сформовану протягом багатьох століть етнокультурну систему села, яка, спираючись на традиційне право, мала здатність до саморегуляції, відтворення й підтримання себе в просторі та часі, намагалися перетворити на штучно керований організм. Інакше кажучи, селянство було позбавлене можливості самозбереження та самовідновлення. Таке цілеспрямоване й штучне руйнування за-своєних селянами від народження традиційних стереотипів поведінки знижує рівень здатності до соціальної адаптації. Наприклад, і сьогодні досить часто можна почути зневажливе висловлювання щодо сільської людності: «З села вийшов, а село з нього не вийшло». Саме втрата відчуття суспільної значимості знайшла своє відображення в депресивному розвитку поліського села в 1990–2000-х роках. Таким чином, у контексті домінантної налаштованості на відродження села насправді нехтується першооснова існування традиційного сільського побуту, руйнуються фундаментальні принципи існування сільської громади, наростає зневага до народних традицій, простежується відсутність відповідальності перед суспільством за недбале ставлення до природи. Зокрема, остання ознака виразно помітна, ураховуючи тотальну засміченість території навколо села, особливо вздовж доріг та по лісосмугах. Дбайливе ставлення до землі-годувальниці було характерне для традиційного світогляду поліського селянина³³. Часто сучасні поліські селяни в бажанні наживи та досягненні матеріальних при-

³³ Василь Кравченко. Зібрання творів та матеріалів з архівної спадщини / упоряд. О. Рубан. Київ : ІМФЕ, 2009. Т. 2. С. 350.

бутків вдаються до жажливих речей, створюють величезні звалища з хімікатів³⁴, для підвищення врожайності використовують агресивні хімічні добрива, що часто призводить до отруєння бджіл³⁵, масово вирубують і підпалюють ліси³⁶. Найбільшою еко-проблемою регіону є «бурштинова лихоманка». Нелегальний та неконтрольований видобуток бурштину призвів до знищення сотень гектарів лісових насаджень та родючого ґрунту, для відновлення чого знадобиться не одне десятиліття³⁷. Знищення унікального культурного ландшафту, створеного протягом століть у симбіозі «людина і природа», стало результатом деформації традиційного світогляду, що сформувався в сільському середовищі. Усі наведені факти свідчать про втрату сучасним селянством традиційних народних екологічних знань, які накопичувалися в процесі господарської діяльності й були запорукою консолідації сільських громад заради самозбереження.

Важкими реаліями сіл Середнього Полісся є постійне погіршення соціально-побутових умов проживання. Це, скажімо, відсутність дитячих садочків, шкіл, лікарень і подекуди й магазинів, постійного транспортного сполучення в селах, які ще за радянських часів вважалися не перспективними, хоча сьогодні подекуди виникає необхідність їхнього розвитку. Водночас постійна економічна дес-

³⁴ Звалища хімікатів у Коростенському районі: екологи зафіксували значне забруднення ґрунту. URL : <https://korosten.today/inshe/zvalishche-khimikativ-u-korostenskomu-rajoni-ekologizafiksuvali-znachne-zabrudnennya-gruntu-video.html>.

³⁵ У пасічника Житомирщини одразу померло 37 бджолиних сімей. URL : <https://kurkul.com/video/videonovini/350-u-pasichnikiv-jitomirshchini-odrazu-pomerlo-37-bdjolinih-simey>.

³⁶ «Згорів ліс, який нас годував». Погорільці на Житомирщині розповіли, чого бояться, як зимували та яку допомогу отримали. URL : <https://texty.org.ua/articles/103156/zhoriv-lisyakuj-nas-hoduvav-pohorilci-na-zhytomyrshyni-rozpovily-choho-boyatsya-yak-zymuvaly-ta-yakudopomohu-otrymaly/>.

³⁷ «Бурштинова лихоманка» загрожує Україні екологічною катастрофою. URL : <https://www.dw.com/uk/%D0%B1%D1%83%D1%80%D1%88%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%BB%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B0-%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%B6%D1%83%D1%94-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96-%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%8E-%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%BE%D1%8E/a-19077234>.

табілізація селянського середовища внаслідок нерегульованої цінової політики призводить до зuboжіння його населення, особливо в тих населених пунктах, які віддалені від великих міст. Очевидно, що близькість розташування до міст позитивно впливає на розвиток соціальної і комунальної інфраструктури. Як приклад, можна назвати села, які є «супутниками» Києва (Горенка, Димер, Катюжанка, Лютиж, Нові Петрівці, Мощун, Ясногородка та ін.). Учені зауважують, що етнокультура сіл передмістя Києва являє собою складне утворення, у якому тісно переплелися традиційна українська культура, міська культура та надбання масової культури, у результаті чого одержуємо культуру нову – напівміську³⁸. Наприклад, зі створенням Київського моря та після аварії на Чорнобильській АЕС і переселення частини населення в приміські села Києва відбулося розмежування на «своїх» і «чужих»³⁹. Фактично відбулася руйнація поліського села з його глибокою культурною традицією, селяни увійшли в робітничу когорту столичної околиці та перейняли негативні ознаки маргінальності.

Важкі соціально-економічні умови в багатьох селах Середнього Полісся безпосередньо впливають на демографічну ситуацію, яка викликає тривогу та занепокоєння на державному рівні. Минуле століття відзначилося міграціями населення із села до міста, що, на перший погляд, здавалося закономірним явищем, але починаючи із 1970-х років, держава втратила контроль над цими процесами, і вони набули лавиноподібного характеру та заклали початок депопуляції сільських територій⁴⁰. Як наслідок, на початок XXI ст. можна говорити про вимирання села в прямому значенні цього слова. Так, протягом 2020 року на Житомирщині із сільської місцевості виїхало 7207 чоловік, натомість прибуло 5874, тільки за один рік села області втратили 1333 людини (це фактично одне велике село

³⁸ Осипчук О. Формування культури населення приміської зони Київщини у другій половині XX ст. *Етнічна історія народів Європи*. Київ : УНІСЕРВ, 2007. Вип. 22. С. 91–96.

³⁹ Там само. С. 93.

⁴⁰ Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959–1989. Запоріжжя : ЗДУ, 1995. С. 41.

і три маленьких)⁴¹. Опираючись на ту-таки статистику, можемо стверджувати, що чоловіки і жінки до 45 років масово залишають сільські території, натомість приріст населення на селі відбувається за рахунок людей передпенсійного та пенсійного віку (від 55 років). Тому можна сказати, що відбувається невпинне старіння середньостатистичного представника села⁴². У відкритому доступі інформація про віковий склад населення села в прив'язці до території відсутня. Проте на той мінімум оприлюдненої інформації в супроводі із твердженнями респондентів приводить до думки, що демографічна ситуація в селах Середнього Полісся є критичною. У 2020 році, перебуваючи в експедиційному відрядженні в селах Коростенського району Житомирської області і спілкуючись з офіційними особами, з'ясували, що більше ніж 2/3 населення сіл – це люди пенсійного віку. Трохи кращою є демографічна ситуація в селах, які розташовані біля міст обласного значення – Коростеня, Малина та Овруча, однак і тут людність пенсійного віку складає понад половину.

Незважаючи на падіння демографічного приросту населення, останні п'ять років на території Середнього Полісся інтенсифікувалися сільськогосподарські процеси, що насамперед пов'язано з діяльністю великого агробізнесу. Саме такий масштабний вид сільськогосподарської діяльності претендує на роль локомотива загальнонаціонального аграрного розвитку й села зокрема, наполягаючи на виключно позитивній ролі в стабільному соціально-економічному та культурному розвитку сільських територій. Задля аргументованої думки про розвиток великого агробізнесу та його вплив на сільську місцевість варто проаналізувати та взяти до уваги зібрану нами інформацію про ставлення місцевого населення до діяльності агрохолдингів на території Середнього Полісся. Зокрема, наші міркування про стан сучасного сільськогосподарського виробництва

⁴¹ Демографічна та соціальна статистика. Населення та міграція. Міграційний рух населення за типом місцевості по регіонах у 2020 році. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ds.htm.

⁴² Демографічна та соціальна статистика. Населення та міграція. Кількість мігрантів за віком, статтю та типом місцевості за всіма потоками у 2020 році. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ds.htm.

стосуються лише досліджуваної місцевості, оскільки в різних регіонах України розвиток аграрної та сільської діяльності відбувався з урахуванням соціально-політичних та природних чинників. Зауважимо, що в перші роки своєї діяльності представники великих компаній займалися розчисткою порослих лісом сільськогосподарських угідь, залучаючи до цієї роботи місцеве населення, що позитивно оцінювалось селянами, адже, окрім додаткового заробітку, можна було привезти додому деревину для обігріву взимку. Іншою позитивною стороною цього процесу, що покращувало періодично фінансове становище селянської сім'ї, була орендна плата за земельні паї (грошима й натуральним товаром).

Прикметно, що останнім часом починають проявлятися і негативні сторони діяльності великого аграрного бізнесу в регіоні. Так, відбувається інтенсивне використання земельного фонду: у багатьох селах землі були розорані до межі села, включаючи пастівники («пастовне»), вигони та луки. Щодо цієї проблеми скаржаться й реципієнти: «Переоруть усе. Навіть там горють, де неколи не горали. Коло речки у Воронева переорали, там вода як розлеться, то що з того поля буде»⁴³. Така діяльність порушила давню традицію функціонування пастівного сезону, що тривав у регіоні вісім місяців і передбачав почергове використання вусього наявного земельного ресурсу, який зменшився до мінімуму. Вимушені зазначити й те, що навіть у часи колгоспів народні традиції пастівного сезону поліщуків все-таки зберігалися, а подекуди для успішного утримання колгоспного поголів'я худоби навіть запозичувались та адаптувалися особливості випасу із сусідніх регіонів. На Середньому Полісся майже повністю відсутня культура стійлового утримання великої рогатої худоби протягом року. Тому діяльність агрохолдингів інтенсифікувала процес відмови від утримання корів підсобними селянськими господарствами. З такими самими проблемами зіштовхнулись і представники середнього агробізнесу, зокрема уже згадані нами «Сімейні молочні ферми».

Важливим і однозначно негативним аспектом діяльності великих агропідприємств є той факт, що вони сьогодні фактично не

⁴³ ПМА в селі Бехи Коростенського району Житомирської області.

забезпечують місцеве населення робочими місцями. Досить часто працівниками таких підприємств є міські жителі. Подив у селян викликає значна кількість охорони, яка щоденно об'їжджає посіви й поля: насторожують та викликають дисонанс у світогляді селян кремезні хлопці-охоронці, порівняно із традиційним для села образом колгоспного сторожа (здебільшого це були старші чоловіки). Їх інформатори описують так: «Колись дед Гнатко городину і садок сте-рого, і нечого, все було: і капуст, і картопля, і яблука. А щас подився, шо робиться поприєжали мородовороти. Тики ездять і нечого не роблять. Нашо їх стики? Хай ідуть шось робить, вулиця або дороги прибирають, роботи скрозь фатае, куди не глянь»⁴⁴.

Великою проблемою є відсутність соціокультурної відповідальності агрохолдингів у контексті розвитку сільських територій. Наприклад, збереження біосферного різноманіття навколишнього середовища та підтримки належного екологічного стану земельних ресурсів не є в пріоритеті діяльності великого аграрного бізнесу. Досить часто місцеві селяни нарікають, що на полях сіють одні й ті ж самі технічні культури (кукурудза і соняшник), а ці культури, як відомо, виснажують уже збіднілі на поживні речовини поліські ґрунти, для підтримки родючості яких використовують агресивні хімічні добрива.

Нині на території Середнього Полісся великий агробізнес значно впливає на повсякденне життя поліського селянства, не обмежуючись лише економічною сферою. Використовуючи матеріал зібраний на території Середнього Полісся, ми не можемо однозначно оцінити позитивно або негативно таку діяльність. Водночас досвід сусідньої Польщі демонструє нам, що культурне й духовне відродження сільської місцевості можливе при наявності значної кількості малих і середніх господарств фермерського типу⁴⁵. Однак не можемо стверджувати, що практика діяльності поліських великих

⁴⁴ ПМА в селі Бехи Коростенського району Житомирської області.

⁴⁵ Marks-Bielska R. Situation of Polish Agricultural Sector before Ownership Transformations. *Вісник соціально-економічних досліджень. Збірник наукових праць. Одеський національний економічний університет*. Одеса, 2004. Вип. 18. С. 239.

агрокорпорацій гарантує такий самий результат, часто спостерігаємо не розвиток, а банкрутство дрібного й середнього агробізнесу.

Отже, сучасні процеси, що стосуються етнокультурних та цільних трансформацій сіл Середнього Полісся, мають під собою як природні, так і штучні чинники. До природних можна віднести всі ті, що зумовлені зовнішніми обставинами розвитку суспільства. Це, зокрема, глобальна технічна модернізація, відповідно – зміна побуту та поширення масової культури. Штучні причини породжені техногенними катастрофами та державною політикою відносно українського селянства. Спостерігаємо нездатність переважної більшості жителів сіл Середнього Полісся відповісти вимогам часу: прийняти умови ринкового виробництва та організувати власний виробничий простір відповідно до потреб і вимог сучасного господарювання стає причиною виникнення соціальної апатії та втрати відчуття соціальної значущості серед селян. Це у свою чергу призводить до зміни традиційного світогляду, скажімо, викликає відчуття всюдозволеності щодо навколишнього середовища та втрати власної відповідальності за вчинки. Відбувається зниження культури природокористування й наростання загрози екологічної кризи. Попри цілу низку негативних аспектів стосовно повсякдення сучасного поліського села, існують можливості та перспективи подальшого розвитку з традиційними особливостями культури та побуту. Збереження своєрідності поліського села, популяризації народних обрядів, проведення різних гастрономічних та етнофестивалів в сільській місцевості, розвиток зеленого туризму з урахуванням демонстрації народних промыслів і ремесел – усе це може виявитися виправданим не лише на рівні життєвих пріоритетів місцевих селян, але й стати економічно вигідним показником для держави.

ЗМІСТ

Етнокультура, виробничі та соціонормативні практики в контексті сучасної міжкультурної комунікації

Горова Віталіна

**Сучасні соціонормативні практики українців:
трансформація традиційного,
глобалізаційні впливи 4**

Курінна Марина

**Зміни в культурі життєзабезпечення населення
Півдня України під впливом глобалізації
(за матеріалами дослідження українського
та чеського населення Запорізької області) 49**

Литвинчук Наталія

**Господарсько-виробнича культура
населення Східного Полісся
у світлі європейських стратегій
розвитку сільських територій 90**

Олійник Марина

**Національно маркований одяг як чинник
міжкультурної комунікації 128**

Сауляк Богдан

**Деревообробні ремісничі практики
на території Поліського регіону. 166**

Таран Олена

**Культура жалоби українців:
сучасні соціонормативні практики. 203**

Бех Микола

**Повсякдення сільського населення
на межі ХХ–ХХІ століть
(за матеріалами виробничого побуту селян
Середнього Полісся) 229**

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА
В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО
ГУМАНІТАРНОГО ДИСКУРСУ
ТА СУЧАСНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЙ**

Частина 1

Редакторка-координаторка
Олена Щербак

Літературні редакторки
Надія Ващенко, Лариса Ліхньовська

Верстка
Людмила Настенко

Операторка
Анна Журавель, Ірина Матвеева

Формат 60×84/16
Умов. друк. арк. 14,18
Обл. вид. арк. 13,89

Адреса редакції: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1831 від 07.06.2004